هذا كتابنا ينطق عليكم بالحق انا كنا نستنسخ ما كنتم تعملون

[illegible]

اتقان البرهان وانوار البيان في تفسير القرآن

[illegible]

در مطبع اثنا عشری سید عابد علی رضوی واقع لکھنؤ مطبوع گردید

فہرست مطالب کتاب ہذا

تمام شد فہرست

قولہ تعالیٰ بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

بنام خدائے مہربان رحم کنندہ

قولہ تعالیٰ سُبۡحٰنَ الَّذِیۡۤ اَسۡرٰی بِعَبۡدِہٖ لَیۡلًا مِّنَ الۡمَسۡجِدِ الۡحَرَامِ

اِلَی الۡمَسۡجِدِ الۡاَقۡصَا الَّذِیۡ بٰرَکۡنَا حَوۡلَہٗ لِنُرِیَہٗ مِنۡ اٰیٰتِنَا ؕ اِنَّہٗ

ہُوَ السَّمِیۡعُ الۡبَصِیۡرُ

ترجمہ بفارسی

بحث اول دفع مطالب

مطلب اول در ترجمہ وغیرہ است

منزہ و مبرا است آن کسیکہ سیر کنانید بندہ خود (یعنی محمدؐ) را در وقت شب از مسجد الحرام تا مسجد اقصیٰ (یعنی بیت المقدس کہ در شام است) کہ مبارک گردانیدہ ام (یا بیت المعمور کہ در آسمانہا است) گرداگرد اورا تا بنمایم اورا از آیات و نشانہائے خود بدرستیکہ اوست خدائے شنوندہ و بینندہ

ترجمہ اردو

بحث اول اردو تسمیہ و ترجمہ

مطلب اول بیان ترجمہ وغیرہ میں

قولہ تعالیٰ بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ سُبۡحٰنَ الَّذِیۡۤ الخ

ساتھ نام اللہ کے جو بڑا مہربان اور نہایت رحم والا ہے

منزہ ہے وہ خدا کہ جسنے سیر دکھائی اپنے بندے محمدؐ کو رات کے وقت میں مسجد الحرام

مسجد اقصے تک وہ مسجد اقصے کہ جسکے نواحی واطراف کو مبارک کیا ہے ہمنے تاکہ دکھلاوین ہم اپنے خاص بندہ کو اپنے آیات ونشانیون سے اس لئے کہ وہ خدائے بزرگ سُننے والا اور دیکھنے والا ہے۔

قولہٗ تعالیٰ سُبحَانَ الَّذِی تفسیر بفارسی

مطلب دوم

بدانکہ آیۂ مذکور دنص صریح در اثبات معراج آنحضرت صلعم میباشد وتمامی علماء وفقہا ومحدثین ومتکلمین عامہ وخاصہ اعتراف واقرار بمعراج آنحضرتؐ در عالم بیداری بجسم مبارک میدارند وبرخی قلیل گمان می کنند کہ در خواب این واقعہ بوده انشاء اللہ تعالےٰ بادلہ براہین اثبات قول اول خواہم نمود فانتظر۔

قولہ تعالےٰ سُبحَانَ الَّذِی بیان این آیۂ کریمہ در چند مقام است مقام اول در لغت است پس بدانکہ در لفظ سبحان چند قول است **اول** اینکہ سبحان مصدر است مثل غفران چنانچہ در تفسیر مسعودی وغیرہ است **دوم** اینکہ مصدر تسبیح است وسبحان اسم علم آنست مثل کفران وشل عثمان علم رجل چنانچہ میگوئی کفرت الیمین تکفیرا وکفرانا **سوم** اینکہ سبحان اسم است بمعنی تسبیح کما فی البیضاوی وتقدیر فعل بہر صورت لازم است میگوئی سبحت اللہ سبحانا او سبح اللہ سبحانا ومجرد آن سبح باشد وآن بمعنی تباعد و دوری میباشد چنانچہ میگویند فرس سبوح یعنی اسپ تیز رو و بسیار دونده ودر قرآن است اِنَّ لَکَ فِی النَّھَارِ سَبحًا طَوِیلًا ای تباعدا پس بمعنی بعیده ومنزہ باشد یعنے خدا را منزہ ساخت از جمیع آنچہ سزاوار جناب او نیست وتسبیح گاہے بمعنی صلوات ہم می آید چنانچہ در قول او تعالےٰ فَلَوْلَا اَنَّہٗ کَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِینَ ای من

بیان لغت وغیرہ

المصلّین و گاہے بمعنی استفہامی آید چنانچہ در قول تعالےٰ قال اوسطھم الم اقل لکم لولا تسبحون ای لولا تستثنون و بمعنی نور نیز آمدہ چنانچہ در حدیث لاحرقت سبحات وجھہ اے نور وجھہ کما صرح بہ الرازی و در صورت علم مصدر بودن آن منقطع الاضافہ خواہد شد کما صرح بہ بعضھم مقام ثانی در حل ترکیب است پس بدانکہ لفظ سبحان منصوب است بفعل محذوف متروک الاظہار و بعد حذف فعل لفظ سبحان قائم مقام فعل محذوف شدہ و مفید تنزیہ بلیغ شد کما فی تفسیر حقائق التنزیل لاحمد ابن محمود النسفی و قریب ہمین مضامین در رازی و خازن مولفہ علاء الدین علی ابن محمد ابن ابراہیم بغدادی و در کشاف مولفہ جار اللہ زمخشری و در بیضاوی وغیرہا میباشد من بخیال تطویل عین عبارۂ آنہا ذکر نکردم و مباحث عقلیہ در تصریح انشاء اللہ تعالےٰ در محل و مقام دیگر بیان کردہ خواہد شد مقام ثالث در بیان اینکہ سورہ مذکورہ مکی است یا مدنی یا در ہر دو جا نازل شدہ یا اینکہ بعض آیاتش مکی و بعض دیگر مدنی است چنانچہ از ابن جوزی نقل کردہ اند کہ این سورہ مکیہ است یعنے در مکہ نازل شدہ است مگر بعض آیاتش بقول جماعتے مدنیہ فرمودہ چنانچہ از ابن عباس مرویست کہ این سورہ مکیہ است لکن ہشت آیت ازانکہ مدنیہ میباشند و آن از ابتداء از قولہ تعالےٰ وان کادوا لیفتنونک تا قولہ تعالےٰ نصیرا مدنیہ ہست و این قول عکرمہ است و بقول مقاتل قولہ تعالےٰ قل رب ادخلنی مدخل صدق و قولہ تعالےٰ ان الذین اوتوا العلم من قبلہ و قولہ تعالےٰ ان ربک احاط بالناس و قولہ تعالیٰ وان کادوا لیفتنونک و قولہ تعالیٰ ولولا ان ثبتناک

حل ترکیب

بیان مکی و مدنی

وانچه تالی این است مدنی است در تعداد آیات وحروف وغیرہ بنابر قولے این سورہ یکصد وده آیت است وبنابر قولے یکصد ویازده است وپانصد وسی وپنج کلمات است وسه ہزار چہار صد وشصت حرف است۔

تفسیر اردو
مطلب دوسرا

لباب التاویل الخازن مین ہے کہ ابن جوزی نے کہا ہے کہ یہ سورہ مکیہ ہے بقول جماعت مگر بعض آیات بقول جماعتے مدنی ہین چنانچہ ابن عباس سے مروی ہے کہ یہ سورہ مکیہ ہے مگر آٹھ آیتین مدنی ہین از ابتدا قول حقتعالے وان کادو الیفتنونك تا قول او تعالے نصیرا اور یہ قول قتادہ ہے اور مقاتل کا قول ہے کہ قل رب ادخلنی مدخل صدق الآیہ اور ان الذین اوتوا العلم من قبلہ اور ان ربك احاط بالناس اور وان کادو الیفتنونك اور ولولا ان ثبتناك اور جو اسکے تالی اسکے بعد ہے یہ سب آیات مدنیہ ہین اور اس سورہ مین ایکسو دس آیتین ہین اور بعض نے کہا ایکسو گیارہ آیتین ہین اور پانچسو تینتیس کلمہ اور تین ہزار چار سو ساٹھ حرف ہین قولہ تعالی سبحان الذی بیان لفظ سبحان مین ہے بطور حل لغت وغیرہ کے پس لفظ سبحان یا مصدر ہے مثل غفران کے یا اسم علم مصدر ہے یا علم مصدر ہے اور اسوقت مین منقطع الاضافہ ہوگا اور منصوب بفعل محذوف ہے اور اس فعل کا اظہار متروک ہے تقدیر عبارت یہ ہے کہ سبحتہ سبحان یا اسبح اللہ سبحان اور معنا سبحان مبعد و منزہ کرنیکے ہین یعنے منزہ و پاک ہے خدا جمیع قبائح و نقصانات وعیوب سے اور تمام اون چیزون سے کہ جو اسکی درگاہ کے سزاوار و لائق نہین

تفسیر اردو

حل لغت وعلم عربیہ

ہے اور اس ترکیب مین کسقدر فوائد ہین یعنے کیسی تنزیہ بلیغ حاصل ہوتی ہے اول نہ
جہت الاشتقاق کہ سبحان یا تسبیح مشتق ہوا ہے سبح مجرد سے اور اوسکے معنی از باب فتح بعاد
کے ہین اوسی سے فرس سبوح عرب بولتے ہین یعنے گھوڑا دوڑ دوا اور تیز رو اور من جہت التفعل
کہ سبح کو باب تفعیل مین لائے ہین جسکو فعل باب انفعال سے لازم ہے جسطرح کہتے ہین قطعتہ
فانقطع اور من حیث عدول یعنے عدول مصدر سے بطرف اسم موضوع کے خاصۃً بخصوص
درحالیکہ وہ علم ہے کہ وہ اشارہ کرتا ہے حقیقت حاضرہ فی الذہن کیطرف اور من جہۃ قیام
بمقام مصدر مع الفعل یہ فوائد عوائد جب ہونگے کہ سبحان کو علم مصدر قرار دیوین اور اگر
سبحان کو مصدر مثل غفران لین تو بھی مبالغہ پیدا ہوگا من حیثیت اضافت تنزیہ بجانب
ذات مقدسہ اور بلحاظ مناسبت تامہ بین المحذوف و بین معطوف علیہ قول تعالیٰ
سُبْحَانَہٗ ہین اور معنے اسوقت یہ ہونگے کہ وہ منزہ بذاتہ ہے اور اسمین کیسی فصاحت
و بلاغت کلام ظاہر ہوتی ہے کہ کوئی متکلم ایسی فصاحت و بلاغت پر قدرت نہین رکھتا ہے

تفسیر فارسی

مطلب سوم

قَوْلُہٗ تعالیٰ اَسْرٰی بِعَبْدِہٖ لَیْلًا بدانکہ اسری و سری بمعنائے واحد میباشند
چنانچہ میگویند سری و اسری بہر دو یک لغت ہستند و عبد بمعنی بندہ است و اضافت
عبد بجانب ضمیر غائب راجع بجانب او تعالیٰ و تقدس اسمائہ است اضافت مفیدہ تشریف
تعظیم و تبجیل و تکریم است و ازینجا شاعر گفتہ ؎ لا تدعنی الا بیا عبدہا
فانہ اشرف اسمائی یعنے بمانند انکہ بنام دیگر مکرم الطبیعہ بہ لفظ عبد معشوقہ من
چہ این لفظ اشرف و بہترین اسماء من است پس ازینجا لائح شد کہ چہ قدر آنحضرت در بندگی

او تعالیٰ مرتبہ بہم رسانیدہ کہ خدائش خود او را بلفظ عبد یاد میفرماید و مراد از عبد حضرت
محمد صلی اللہ علیہ وآلہ میباشد چنانچہ مجمع علیہ بین الامت است کہ مراد از عبد حضرت رسالت
است و جمیع متکلمین و حکمائ و علمائ و فقہائ عارفین و مفسرین بدین اتفاق نمودہ اند
و دخول معصوم درین اتفاق قولاً و تقریراً از اخبار کثیرہ معلوم میشود و ہیچ شکے درین
مطلب راہ ندارد و در تفسیر کبیر و دیگر تفاسیر نقل کردہ کہ چون آنحضرت در معراج بدرجات
رفیعہ مشرف گردید او تعالیٰ فرمودہ بما اشرفک یا محمد یعنے اے حبیب من بچہ
چیز ترا مشرف گردانم عرض نمود یا رب تُنسِبُنی اِلیٰ نفسک بالعبودیۃ اے
پروردگار نسبت بدے مرا بنفس مقدس خود بعبودیت یعنے مرا بندہ خالص خود
بگردانی و لفظ لیلاً منصوب است بظرفیت چہ آن ظرف زمان است ایراد ایراد
اسرا در لغت بمعنی سیر کنانیدن بوقت شب میباشد پس ایراد لفظ لیل چہ فائدہ
میدہد پس لغو و بیکار خواہد شد و آن مخل بفصاحت است جواب ایراد مذکور جواب
باطل است بجہت وجود فائدہ کہ حاصل میشود از تنکیر لیلاً و آن تقلیل مدت است زیرا کہ
از اسریٰ ثابت نمیشد کہ در یک شب یا کمتر از یک شب این واقع شد بلکہ محض لفظ اسریٰ
نسبت سیر شب مطلقا بود و لو در چند شب باشد و لفظ لیلاً این اجمال را دور نمودہ ثابت
کرد کہ در یک شب بلکہ کمتر از آن این سیر واقع شد بیان اختلاف قرأت در بعض اختلاف
قرائت بجای لیلاً من اللیل آمدہ چنانچہ در قرأت عبد اللہ و حذیفہ است صرح بہ فی الخازن۔

تفسیر اردو

مطلب ایہدم
قولہ تعالیٰ سُبحَانَ الَّذِیٓ اَسریٰ بِعَبدِہٖ لَیلاً تحقیق لفظ سبحان اوپر

بیان ہوئی اور اسریٰ کے معنی سیر کرائی اوسنے بوقت شب اور اسریٰ وسری دونوں لغت بمعنی واحد ہین دونو کے ایک معنی ہین اور عبد کے معنی بندہ کے ہین اور لفظ عبد مضاف ہے بجانب ضمیر غائب کہ جو راجع ہے طرف خدا کے معنی یہ ہوئے کہ سیر کرائی رات کے وقت خدا نے اپنے بندہ کو اور اس اضافت سے فائدہ تخصیص ظاہر ہوا یعنے موحد خاص اور بندہ خالص حضرت ہی ہین یعنے خلیل وصفی وحبیب بالا اسمار سب گرامی ہین مگر پیارا بندہ ہونا عجب لطف دے رہا ہے یون تو سب ہی بندۂ خدا ہین مگر خود خدا جسکی بندگی پسند کرکے اپنا بندہ کہے اوسکے دل سے پوچھئے شاعر کہتا ہے ؎

لاتدعنی الا بیا عبدھا ؛ فانہ اشرف اسمائی یعنے مجکو خبردار کسی اور نام سے نہ پکارہان لفظ عبد معشوقہ کہکر پکار اس لئے کہ میرا شریف تر اور بزرگ تر نام جسمین مجھے شرف وعزت حاصل ہو اس سے بڑھکر نہین ہے اب فائدہ عبدہٖ قلوب

اعتراض اہل عرفان سے پوچھنا چاہئے اعتراض قرآن کو فصیح وبلیغ کہتے ہین بلکہ بحسب فصاحت ہی اعجاز قرآن ثابت کرتے ہین پس جبکہ لفظ لیل کے معنے خود لفظ اسریٰ سے پیدا

جواب تھے تو کیون تطویل عبارت بلا طائل کیگئی اسلئے کہ مخالف فصاحت ہی جواب یہ ہی کہ تطویل عبارت وازدیاد لفظ جب مخل فصاحت ہی کہ اوسکے ذکر مین فائدہ نہو یہان فائدہ ہی ایک تو تکرار معنا لیل سے تاکید پیدا ہوتی ہی یعنے رات ہی کو معراج واقع ہوا دوسرے یہ کہ لفظ لیلاً نکرہ واقع ہے اور نکرہ ہونیکی وجہ سے مفید تقلیل ہوا یعنے اسریٰ سے اتنا معلوم ہوا کہ سیر یعنے معراج شب مین ہوئی اعم اس سے کہ ایک شب یا چند شب اور لیلاً کہنے سے یہ بات جاتی رہی بلکہ یہ ثابت ہوا کہ ایک شب ایک مقدار

مین یعنے بعض شب مین معراج ہوئی اور آنحضرتؐ نے مسجد الحرام سے مسجد اقصے تک
کہ چالیس شب کی راہ ہے بعض شب مین سیر فرمائی یا زمین سے تا عرش کہ ہزارہا سال
کی راہ ہے سیر فرمائی **بیان اختلاف قرأت** بعض قراء نے بجائے لیلا کے
من اللیل پڑہا ہے اور وہ قرأت عبداللہ وحذیفہ ہے صرح بہ فی الخازن۔

بیان اختلاف قرأت

تفسیر فارسی

مطلب چہارم

قولہ تعالیٰ من المسجد الحرام الی المسجد الاقصے الذی بارکنا
حولہ لنریہ من اٰیٰتنا انہ ھو السمیع البصیر مراد از مسجد الحرام یا خود مسجد
است بنا بر روایت آنکہ حضرت فرمود کنت بینما انا فی المسجد الحرام والحجر
بین النائم والیقظان اذا اتانی آت وجبرئیل الخ یعنے من بودم در مسجد الحرام
در حالتے کہ بین النوم والیقظہ یعنے در خواب وبیداری بودم کہ جبرئیل آمد وظاہر لفظ
تنزیل ہم ہمین است ویا مراد حرم باشد از مسجد الحرام بر بنا بر روایت آنکہ آنحضرت در
خانۂ اُم ہانی بنت ابیطالب علیہا السلام تشریف داشتند کہ جبرئیل با براق آمدہ وبنا بر این
روایت مراد از مسجد حرام حرم خواہد بود واطلاق مسجد بر حرم بجہت احاطہ حرم والتباس او
با مسجد است بلکہ چونکہ کل حرم مسجد است چنانچہ از ابن عباس مروی است الحرم کلہ
مسجد پس اطلاق مسجد الحرام بر آن صحیح باشد ومراد از مسجد اقصے بنا بر مفسرین بیت
المقدس است کہ در شام واقع است واقصے آن را بجہت دوری آن از مکہ فرمودہ یا مراد
از آن بیت المعمور است کہ در آسمانہا میباشد بلکہ ہمین متعین است وجمع ہم ممکن است
چنانچہ مسجد اقصے است یعنے بیت المعمور وبیت المقدس نیز بسیار دور از مکہ واقع

است و در اخبار تصریح آمده که آنحضرت بیت المقدس هم تشریف بردند و بآسمانها نیز
صعود فرمودند بلکه مقتضای لفظ معراج که مشتق از عروج بمعنی صعود باشد همین است
که ارتقا از حضیض زمین باعلای سموات بوده باشد و روایات نیز اقتضا باین مطلب میکنند
بلکه انکار از آن نمی کند کسیکه اعتقاد بقدرت خدا داشته باشد به پیدا نمودن زمین
و آسمان از کتم عدم و قیام آسمانها بدون ستون و عمود و فرش زمین بر آبها چه اینها بسیار زیاده
اعجب در نظر عقلا باشد از صعود و عروج شخص انسانی متصف باین صفات و چون آن
قادر بر آن قدرت دارد پس این چه مستبعد است از حضرت امام محمد باقرؑ منقول است
که آنحضرت صعود آسمانها فرموده بلکه بطریق عامه و خاصه بسیار اخبار باین مطلب وارد شده اند
پس انکار از آن محض بیجا باشد اشکال بیانش آنکه حقتعالی در باب ابراهیمؑ فرمود
اشکال وکذالک نری ابراهیم ملکوت السموات والارض یعنی ما ابراهیمؑ
را سیر ملکوت آسمانها و زمین گردانیدیم و آن حضرت را فرمود که لنریه من آیاتنا تا که
بنمائیم او را از بعض آیات خود پس معراج حضرت ابراهیمؑ بالاتر از معراج آنحضرت شد
و فخرالدین رازی در کبیر جواب این اعتراض و اشکال چنین داده و قریب همین بلکه
بعینه در کشاف هم است که آنچه ابراهیمؑ دید ملکوت سموات و زمین بود آنچه آنحضرت
دید از آیات خدا بود و شکی نیست در اینکه آیات خود خدا بهتر و افضل است و این جواب
رازی مرضی نیست بجهت اینکه آسمانها و زمین و ملکوت آنها اگر از آیات او تعالی نمی بود
البته این جواب درست و صحیح میشد ولکن معلوم است که ملکوت آسمان و زمین همه
از آیات او تعالی میباشد پس آنچه ابراهیمؑ دید آنهم از آیات خدا است ولکن فضیلت

معراج ابراهیم ع بر معراج آنحضرت لازم نمی آید چه آیات خدا و ملکوت آسمانها و زمین را
منحصر نیست بلکه آیات او تعالی غیر محصور و بے انتها میباشد پس آنچه ابراهیم ع ملاحظه کرد آنهم
بعض آیات خدا بود و آنچه آنحضرت دید آنهم بعض آیات خدا بود و زیادتی و کمی معلوم
نیست در نفس آیات مرئیه هر دو بزرگوار و بنا بر علیه افضلیت معراج حضرت محمد مصطفی ص هم
ثابت نشد بر معراج حضرت ابراهیم ع و برین تقدیر مساوات لازم می آید و حالانکه محقق
است که معراج آنحضرت صلی الله علیه و آله بالاتر و افضل تر از معراج جمیع انبیاء دیگر چه
حضرت ابراهیم ع و چه غیر او است پس جوابش باینکه معراج دو مرتبه مثلاً از معراج یکمرتبه
بهتر است پس بر تقدیر مساوات هر دو بزرگوار در ملاحظه آیات جناب رسالت مآب ص
دو مرتبه ملاحظه کرد و آنچه ابراهیم ع یکمرتبه ملاحظه فرمود یکے در صلب آنحضرت که نور محمدی ص در
صلب آنحضرت موجود بود و بار دیگر درین وقت و ابراهیم ع همان یکمرتبه ملاحظه فرمود و
ارائت او تعالی آیات خود را با آنحضرت یکمرتبه و بحضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله را
دو مرتبه یا چند مرتبه پس ترجیح و فضیلت در معراج آنحضرت شد جواب دیگر که شاید الطف
باشد اینکه در معراج ابراهیم ع نری ابراهیم ملکوت السموات والارض است
یعنی نمودیم ابراهیم ع را ملکوت آسمانها و زمین و در معراج آنحضرت صلعم میفرماید لنریه
بالفظ اسری که مفید سیر کنانیدن از جائے بجائے بردن میباشد و ارائت را سیر
کنانیدن لازم نیست چه از فرش خواب نیز ستارها و آسمانها وغیره میتواند که آدم ببیند
و ارائت باشد از ارائت بدون سیر بهتر است چه لازمه سیر رفتن از یک مقام تا جائے
دیگر است و چون آنحضرت از مکه به مسجد اقصی و آسمانها رفت پس این از ارائت ابراهیم

جواب از معترض معظم

جواب دیگر

بالاتر است **جواب دیگر** اینکہ در ارارت ابراہیم لفظ سبحان کہ در محل تعجب میگویند واز ہمین جہت جواب دیگر
جا در حدیث سبحات وجہ نور وجہ گفتہ اند کہ بعد دیدن آن تعجب لاحق بشود وآدم سبحان اللہ
میگوید پس این ارارت بمرتبہ رسید کہ خود خالق سبحان اللہ گفت وارارت ابراہیم کجا باین
مرتبہ رسیدہ قولہ السمیع یعنے شنوندہ اقوال آنحضرت وجمیع مسموعات است قولہ البصیر
یعنے بینندہ ونگاہ کنندہ است بافعال آنحضرت وجمیع مرئیات یعنے بیان آلہ سمع وآلہ
بصر چہ او تعالے لاجسم وجسمانے نیست بجہت وجوب وجود خود **مطلب پنجم در بیان** اختلاف وزمانہ
اختلاف زمانہ معراج از اہلسنت علمأ اختلاف دارند در وقت معراج
معراج وتاریخ ومحل ومقام معراج چنانچہ بعض میگویند کہ یکسال قبل از ہجرت یکم
ربیع الاول بعض میگویند قبل از ہجرت یکسال وپنج ماہ در شوال وبعض میگویند در ماہ
رجب وبعض ہجدہ ماہ قبل از ہجرت میگویند وبعض پانزدہ ماہ قبل از ہجرت در ماہ ذیحجہ
وبعض میگویند سہ سال قبل از ہجرت بعض میگویند پنج سال بعد از نبوت وبعض
دعوہ اتفاق نمودہ اند بر اینکہ بعد از نزول وحی قریب دوازدہ سال وبعض در ماہ رمضان
گفتہ اند واین ہمہ اختلافات از علمأ ومفسرین اہلسنت ذکر شدہ اند **شیعہ**
اتفاق نمودہ اند علمأ شیعہ بر اینکہ معراج آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قبل از ہجرت
واقع شدہ ولکن اختلاف دارند در اینکہ در کدام وقت وکدام ماہ واقع شدہ بعض
میگویند کہ ہفدہم ماہ رمضان شب شنبہ یا بست ویکم ماہ رمضان شش ماہ قبل از ہجرت
معراج واقع شد وبعض در ماہ ربیع الاول بعد از بعثت دو سال میگویند وبعض بعد از
ہجرت دو سال در ماہ رجب در بست وہفتم میگویند ودر مقام معراج ہم اختلاف دارند

چنانچه علماء اهلسنت بعض میگویند از خانهٔ اُم هانی خواهر امیرالمومنین علی ابن ابیطالب و بعض میگویند که از خانهٔ خود در مکه و بعض میگویند از حجر یا از حطیم و بعض مسجد کعبه و بعض علمائے شیعه میفرمایند که خانهٔ ام هانی خواهر امیرالمومنین علیه السلام بعض علمائے میگویند از شعب ابو طالب و بعض از مسجد الحرام میگویند و ظاهر نص همین است و این اختلافات منطبق هستند و در حقیقت اتحاد است اختلاف نیست چه اطلاق مسجد الحرام که در نص قرآن است منافاة ندارد بحدیث خانهٔ ام هانی یا شعب ابو طالب چه اگر در واقع خانهٔ ام هانی باشد پس آن خانه و شعب چون نزدیک بیکدگر داشتند اطلاق شعب بر خانهٔ ام هانی یا اطلاق خانهٔ ام هانی بر شعب جائز باشد چنانچه خارج مسجد واقع مثل صحن زائد و اطاق و حجره که حتماً در مسجد حقیقی داخل نیستند و لکن شیوع دارد که اگر کسے را پرسند کجا است یا کجا می ماند میگویند در فلان مسجد با اینکه او در خارج مسجد که در اطاق باشد میماند پس این اختلافات در حقیقت اختلاف نباشد و چون تمامی حرم مسجد است بلکه چون کعبه مشرفه که واقع در مکه معظمه است مجازاً همه مکه را الکعبه و مسجدی توانند گفت پس باین جهت اطلاق مسجد الحرام بر خانهٔ ام هانی یا خانهٔ مبارک آنحضرت وغیره و بعید نباشد و آنچه اختلاف در تاریخ معراج است اگرچه علماء اعلام از آنکه تسلیم تعدد واقعه جمع فرموده اند و لکن تطبیق و جمع فرع صحت جمیع آنچه در آن ذکر تاریخ شده است میباشد و بعد از تسلیم میتوان گفت که اعتبار ماه شمسی و قمری در رمضان و شوال و در تاریخ که دوازدهم و بست و یکم باشد موافق می آید اگر تعدد را تسلیم نکنیم و با النظر الے قدرة الله و قربت آنحضرت تعدد ممکن است و بعید نیست و لکن اگر تعدد هم مقبول و مسلم نباشد عند احدٍ پس از اختلافیکه جمع و تطبیق آن به مجمل

بیان صورت تحقیق

صحیح ممکن باشد موجب انکار از ان واقعہ نخواہد شد خصوص آنچہ متفق علیہ آن واقعہ در جمیع

اخبار بودہ باشد اما ایراد اینکہ قبل بعثت چہ طور معراج ممکن است چہ حضور جبرئیل و

نزول وحی معلوم نیست جوابش اینکہ محتمل کہ آنچہ از معراج قبل بعثت میگویند معراج

منامی بودہ باشد و در یقظہ صدق آن منام بعد بعثت بودہ باشد چنانچہ فتح مکہ قبل از

دو سال آنحضرت بخواب دید وَلَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُوْلَهُ الرُّؤْيَا الآیہ و صدق

این رویا بعد دو سال واقع شد کہ مکہ فتح گردید اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِيْنًا و ازینجا

لائح شد کہ اختلاف بعض در اینکہ معراج آنحضرت در خواب بود یا در بیداری بیجا است

و ناشی از سوء فہم است چنانچہ عنقریب می آید قولہ تعالیٰ بَارَكْنَا حَوْلَهُ یعنے

مبارک گردانیدیم گرداگرد آن را بر تقدیر آنکہ مراد از مسجد اقصےٰ بیت المقدس بود مراد از

مبارکے کثرت اثمار و اشجار وغیرہ با کثرت انبیا بودہ باشد و بر تقدیر مراد بیت المعمور باشد

پس مبارک بودن آن و حوالی آن محتاج بہ بیان نیست۔

تفسیر اردو

قولہ تعالیٰ مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصٰى مراد مسجد حرام سے یا خود مسجد

ہے یا حرم ہے اور دونو قسم کی روایت بھی وارد ہے بطریق عامہ و بطریق خاصہ ایک روایت

مین یہ ہے کہ حضرت نے فرمایا کہ مین مسجد حرام مین تھا کہ جبرئیل آئے اور دوسری روایت

یہ ہے کہ وہ حضرت خانہ ام ہانی بنت ابو طالب علیہ السلام مین تشریف رکھتے تھے وہان سے

معراج کو تشریف لیگئے اور در صورت صحت روایت ثانی یہ خانہ ام ہانی کو مسجد الحرام

فرمانا بسبب اسکے ہوگا کہ کل حرم مسجد ہی باعتبار احاطہ حرم یہ مسجد الحرام اور باعتبار

قول ابن عباس کہ الحرم کلہ مسجد یعنی حرم تمام مسجد ہے دوسرا باعتبار قول حضرت امام محمد باقر علیہ السلام کے مسجد الحرام مین تشریف رکہتے تہے فرمایا کہ مقابل کعبہ کے مابین آسمان و زمین سب حرم ہے چونکہ اہلسنت بھی اور علمار شیعہ بھی اختلاف رکھتے ہین کہ معراج کس ماہ و کس سال مین ہوئی اور کس جگہ سے آپ معراج کو تشریف لیگئے ہم دونو کے قول الگ الگ لکھتے ہین **اختلاف علمار اہلسنت** ۱ ایکسال پہلے ہجرت سے پہلی ربیع الاول کو ۲ قبل از ہجرت ایکسال پانچ مہینے شوال کے مہینے مین ۳ ماہ رجب مین ۴ ماہ رمضان مین ۵ ذیحجہ مین ۶ ایکسال ۳ ماہ قبل ہجرت سے ۷ بعض چہ ماہ ایکسال قبل ۸ بعض تین سال ہجرت سے پہلے ۹ نزول وحی کے بارہوین سال ماہ رمضان مین کہتے ہین اور سوا اسکے اور بھی قول ہین **اختلاف شیعہ** ۱ اکثر کا اتفاق ہے کہ ہجرت سے پہلے معراج ہوئی ۲ بعض کا قول ہے کہ بعد ہجرت ہوئی ۳ بربنار قول اول بعض کا قول ہے شب شنبہ سترہوین رمضان ۴ اکیسوین رمضان ہجرت سے پہلے چہ ماہ ۵ بعد دو سال بعثت کے ماہ ربیع الاول مین ۶ بربنار قول ثانی ۶ بعد ہجرت دوسرے سال ۲۷ ماہ رجب اور یہ اختلافات جمع ہو سکتے ہین اس طور پر کہ کئی مرتبہ معراج ہوئی ہو جیسا کہ بعض احادیث معتبرہ سے معلوم ہوتا ہے چنانچہ علامہ مجلسی علیہ الرحمہ نے اسکی تصریح کی ہے اور علمار اہلسنت مین بھی بعض تعدد واقعہ کے قائل ہین اور بعض نہین لیکن اگر شمسی و قمری حساب کیا جاوے تو شاید رجب و شوال یا رمضان کا حساب ٹھیک ہو جاویگا چنانچہ شمسی حساب دو طرح ہوتا ہے ایک بطور ہندی ماہ کے دوسرے بطور انگریزی ماہ کے اور بعض مین بسبب سہو و غفلت رواۃ بھی اختلاف ہونا ممکن ہے ولکن اصل

اختلاف علمار اہلسنت

اختلاف شیعہ

واقعہ معراج سے کوئی سُنی یا شیعہ منکر نہین ہے اور مکان مین جو اختلاف ہے
وہ بنا بر اہلسنت یہ ہو بعض کا قول خانہ مُبارک بعض کا قول حجر بعض کا قول حطیم بعض
کا قول مسجد کعبہ بعض کا قول خانۂ ام ہانی خواہر حضرت امیر المومنین علی علیہ السلام وغیرہ
ہے اور شیعہ مین بعض خانۂ ام ہانی خواہر امیر المومنین ع اور بعض شعب ابو طالب ع بعض
مسجد الحرام کہتے ہین اور یہ سب مقام قریب قریب ہین اور مسجد کا اطلاق ان سب مجازاً
ممکن ہو مثلاً جیساکہ خانہ ام ہانی شعب ابو طالب پر اور شعب ابو طالب خانہ ام ہانی پر بہ
قرب وجوار بولے جاسکتے ہین اور مسجد کا اطلاق ان پر ہو سکتا ہے جیسے بڑی مسجدون
مین جسمین بہت سے حجرہ دالان او طاق مکانات مسجد کی حد سے باہر ہوتے ہین بکو
مسجد مجازاً بولتے ہین مثلاً کوئی شخص کسی حجرہ مین ہو اوسکو کہہ سکتے ہین کہ مسجد مین رہتا ہو
پس ایسے اختلافات سے اصل قضیہ باطل نہین سمجہا جاسکتا اور مراد مسجد اقصے سے یا
بیت المقدس ہے یا بیت المعمور ہو اور اطلاق اقصے بیت المقدس پر باعتبار بعد و دوری
ہے کہ مکہ سے بیت المقدس کہ شام مین واقع ہے چالیس شب کی راہ ہو اور بر صورت
اولے یعنے مراد بیت المعمور ہو اقصا ہونا ظاہر ہے اور ماثور اخبار مین بھی ہی یعنے مراد بیت المعمور
ہے اور عقل بھی اسیکو پسند کرتی ہے اسلئے کہ لفظ معراج مشتق ہے عروج سے جو بمعنی صعود
ہے اور صعود بجانب آسمان ہوتا ہو اور ارات وسیر کہنا بھی موجب اسیکو ہو کہ سیر آسمان و
زمین ہو اور ممکن ہو کہ حضرت کو سیر کرائی گئی ہو مسجد اقصے یعنے بیت المقدس کی اور وہان سے
بیت المعمور کی بلکہ یہی معین ہو جیساکہ مفاد اکثر اخبار ہو اور انکار اس سے کرنا بعد اسکے کہ اخبار
کثیرہ مین یہ مضامین ہون شان اہل ایمان نہین ہو بلکہ تکذیب معصومین ع اور تکذیب حضرت

رسالت پناہی ہے اور تکذیب آنحضرتؐ کی موجب کفر ہے اور استبعاد ظاہر نظر مین زیادہ
استبعاد خلقت آسمان و زمین سے اور قیام آسمان بدون عمود اور فرش زمین بر روے
آب سے اور اون عجائبات سے جو اون دونو مین اون کے درمیان مین ہین نہین ہے
اس لئے کہ آسمانون کا باین بزرگی اسطرح پر معلق رہنا بدون اسکے کہ کوئی شئے اوسکی اوٹھانے
والی ہو اور زمین کا روے آب پر گسترده ہونا اور طرح طرح کے عجائبات انمین ہونا اور انکا
کتم عدم سے وجود مین آنا زیادہ اعجب ہو اس سے کہ جسم انسان مثل پیغمبر آخر الزمان بلند
ہو کر بیت المعمور کی سیر کرے پس نظر الی قدرۃ اللہ کیا استبعاد ہو اس مقام پر ایک اعتراض
ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ حضرتؐ کے بارے مین جناب اقدس الٰہی نے ارشاد فرمایا لنریہ
من ایتنا یعنے یہ سیر ہمنے اس لئے کرائی آنحضرتؐ کو کہ ہم اپنے آیات اونہین دکھائین
اور چونکہ لفظ من مفید تبعیض ہے پس معنی یہ ہوئے کہ بعض آیات ہم دکھاوین اور حضرت
ابراہیمؑ کے بارے مین فرمایا ہے وکذالک نری ابراھیم ملکوت السموات
والارض یعنے ہم نے ابراہیم کو ملکوت سموات و ارض کو دکھایا اور لفظ سموات جمع
محلی باللام ہے کہ جو مفید عموم و استغراق ہوتا ہے تو اس سے ظاہر ہوا کہ اونکو یعنے
ابراہیمؑ کو سب آیات دکھائے اور آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ کو بعض آیات دکھائے اور یہ موجب
ہے کہ معراج حضرت ابراہیمؑ افضل و بہتر ہو معراج آنحضرتؐ سے حالانکہ ایسا نہین ہے
بلکہ معراج آنحضرتؐ افضل تر ہے معراج ابراہیمؑ سے پس جواب اسکا فخر رازی و صاحب
کشاف وغیرہ نے یہ دیا ہے کہ ابراہیمؑ کو ملکوت سموات و ارض دکھایا ہے اور آنحضرتؐ کو
اپنے آیات دکھائے ہین اور شک نہین ہے کہ آیات خدا افضل ہین لیکن یہ جواب قابل

اعتراض

جواب فخر رازی وغیرہ

رد فخر رازی از مصنف مدظلہم

مقبول فطرت سلیمہ نہیں اس لئے کہ ملکوت سموات وارض بھی آیات خدا سے ہیں پس اراءت
ملکوت سموات وارض واراءت آیات خود ایک ہوئے اس سے کیا فضیلت ثابت ہوئی
پس جواب اسکا یہ ہے کہ ملکوت سموات وارض بھی آیات خدا سے ہیں لیکن آیات خدا
منحصر ملکوت آسمان و زمین میں نہیں ہیں بلکہ آیات اوسکے لاتعد ولاتحصے ہیں پس
ابراہیمؑ نے بھی جو آیات دیکھے وہ بعض آیات آیات خدا سے ہیں پہ فضیلت معراج
ابراہیمؑ کو معراج آنحضرت پر کیا لازم ہوئی اب معترض کہہ سکتا ہے کہ یہ جواب بھی موجب
اثبات فضیلت معراج آنحضرت بر معراج حضرت ابراہیم نہوا بلکہ غایۃ ما فی الباب
مثبت مساواۃ ہوا اور یہ بھی کافی نہیں اس لئے کہ دعوہ تو یہ ہے کہ معراج آنحضرتؐ
افضل تر ہے معراج حضرت ابراہیمؑ سے بلکہ جمیع انبیاؑ کی معراج سے اور جواب اسکا یہ ہے
کہ البتہ معراج آنحضرت جمیع انبیاؑ کی معراج سے بہتر ہے اول تو یہ ہے کہ دو مرتبہ جسکو
معراج ہو وہ البتہ اوس سے بہتر ہے جسکو ایکمرتبہ معراج ہوئی وہ حضرت ابراہیمؑ ہیں انکو
ایکمرتبہ معراج ہوئی اور حضرت رسالت پناہؐ کو دو مرتبہ ایک مرتبہ اسوقت
دوسرے اسوقت جبکہ وہ حضرت وقت معراج ابراہیمؑ صلب حضرت ابراہیمؑ میں موجود
تھے بخلاف حضرت ابراہیمؑ وہ انکی معراج میں شریک نہ تھے پس فضیلت انکی معراج کو
ہوئی دوسرے یہ کہ اراءت ملکوت سموات وارض کو سیر وصعود لازم نہیں بلکہ کشف حجاب
کافی ہے جیسا کہ جناب امیر المومنین علیہ السلام کے واسطے ہوا کہ کشف حجاب ہو گیا اور آنحضرت
ملاحظہ فرما رہے تھے سب اون چیزونکو جنکو رسول خدا نے ملاحظہ کیا پس حضرت ابراہیمؑ کو
صرف اراءت ملکوت سموات وارض ہوئے اور آنحضرت کو سیر واراءت دونو ہوئین

ایراد دیگر

جواب از مصنف

جواب دیگر از مصنف

اور ارارت مع سیر ظاہرا افضل ہے تیسرے یہ کہ ارارت حضرت ابراہیم ملکوت
سمٰوات وارض اس حد پر نہین پہونچے کہ موجب تعجب ہو اور لفظ سبحان اللہ اوسکے
لئے کہا جاوے اور حضرتؐ کی معراج اس حد پر پہونچی کہ لائق تعجب ہوئی
اور خود خالق نے ارشاد فرمایا سبحان الذی آہ قولہ تعالےٰ اِنَّہٗ ھُوَ
السَّمِیْعُ الْبَصِیْرُ یعنے سُننے والا ہے اقوال آنحضرتؐ کا اور جمیع
مسموعات کا اور دیکھنے والا ہے تمام افعال آنحضرت کا اور جمیع مرئیات کا بدون آلہ
سمع و آلہ بصر یعنے اوسکا دیکھنا محتاج آلہ چشم نہین ہے اور اوسکا سُننا محتاج آلہ گوش
نہین اسلئے کہ وہ جسم و جسمانیات سب سے بری ہے اور زمان معراج مین آنحضرت کے
اختلاف کیا ہے کہ یہ امر اکب واقع ہوا مقاتل نے کہا ہے کہ تاریخ معراج ایکسال قبل
ہجرت ہے چنانچہ یہی تفسیر کبیر فخر رازی مین ہے اور قاضی بیضاوی نے بھی یہی کہا ہے کہ
معراج حضرت کو قبل معبث ہوئی ہے نقلا عن البخاری کہ معراج کو بروایت انس قبل از
مبعث کہا ہے حالانکہ اتفاق علما ہے کہ معراج حضرت کو بعد بعثت و نزول وحی قریب
بارہ ۱۲ سال گذرنے کے ہوا ہے اور ایک روایت مین ہے کہ بعد بعثت بعد گذرنے پندرہ
ماہ کے یہ معراج ہوئی ہے اور بروایت حلبی شب ستائیسوین ماہ ربیع الاول کی تھی ہجرت
کے ایکسال قبل اور زہری نے کہا ہے کہ بعد مبعوث برسالت ہونیکے پانچ سال بعد یہ
معراج حضرت کو ہوئی اور بعض روایات مین ماہ رجب وارد ہوا ہے اور بعض مین ماہ رمضان
آیا ہے اور محتمل ہے کہ معراج اوس جناب کو بمرات و کرات ہوئی ہو اور سب روایات
متعلق تاریخ و شہور صحیح ہون ہان اوس روایت پر یہ ایراد ہوتا ہے کہ معراج مین

حضور و نزول جبرئیل و براق کا آنا اور سیر آسمان و زمین کی ہے اور یہ امور قبل بعثت کیونکر ممکن ہین تو جواب سکا یہ ہے کہ درصورت صحت روایت یہ معراج منامی ہوگی اور بعد بعثت معراج عیانی ہوئی جیساکہ فتح مکہ آپ نے خواب مین ملاحظہ کیا اور بعد دو سال کے مکہ فتح ہوا ولقد صدق رسولہ الرویا باب منام فتح مکہ کے بیان مین ہے اور انا فتحنا لک فتحا مبینا عیان کے بیان مین ہے والعیان لایحتاج الی البیان پس اختلاف اس امر مین کہ آیا معراج حضرت کا روحانی تھا یا جسمانی نہے محل ہے چنانچہ اکثر علما بلکہ متفق علیہ مسلمین یہ ہے کہ معراج حضرت کا جسدانی و جسمانی ہے اور بعض کا قول ہے کہ روحانی تھا جیساکہ محکی عن ام المومنین عائشہ و معاویہ ہے اور بطلان اسکا اگر اس احتمال کو جو بطور رفع اختلاف اوپر بیان ہوا ہے دخل نہ دیوین تو اظہر من الشمس فی رابعۃ نہار ہے اس لئے کہ معراج ایک معجزہ باہرہ ہے و فضیلت ظاہرہ ہے اور خواب ہونا اور ایسے ایسے واقعات کا خواب مین دیکھنا کوئی معجزہ نہیں ہے بلکہ صرف خواب و خیال ہے اس سے فضیلت کیسی بلکہ منقصت ثابت ہوتی ہے پس یہ باطل ہے بلکہ حق وہی ہے جسکو متفق علیہ علما بیان کیا گیا ہے یعنے معراج جسدانی اور عنقریب ہم محقق معاصر کے جواب مین بہ تحقیق اسے ثابت کرینگے انشاء اللہ تعالے۔

تفسیر فارسی

تفسیر فارسی

در بیان ثواب تلاوت سورہ مذکورہ۔ بدانکہ ابی ابن کعب از حضرت رسول صلی اللہ علیہ و آلہ روایت کردہ اند کہ ہر کہ تلاوت سورۂ بنی اسرائیل بکند دلش نرم میشود و ہر کہ والدین خود را بہ نیکی یاد کند او را در بہشت برین دو قنطار ثواب کرامت میفرماید کہ بہتر از دنیا و مافیہا بودہ

باشد دیک قنطار کہ ہزار دو صد اوقیہ باشد وہم از آنحضرت صلعم منقول است کہ ہر کہ

این سورہ را تلاوت در شب جمعہ بکند نخواہد مرد تا اینکہ بخدمت حضرت صاحب الامر برسد

واز تابعان ویاران آنجناب بشود **مبحث اول در بیان شبہات کہ**

منکرین معراج وارد می کنند شبہ اوّل اینکہ حرکت باین سرعت

محال است شبہہ دوم اینکہ صعود بسموات موجب خرق افلاک است شبہہ سوم اینکہ

صعود جسم ثقیل بافلاک غیر معقول است واین شبہات عقلیہ وارد میکنند وابطال

معراج ازین شبہات منکر معراج می نماید وہمچنین بعض شبہات نقلیہ ہم وارد میکنند

شبہ اول اینکہ در قرآنست **وما جعلنا الرؤیا التی اریناک الا فتنۃ للناس**

یعنے نگردانیدم خوابے را کہ ترا نمودیم مگر فتنہ از پئے آدمیان واین رؤیا نیست مگر رؤیای

معراج وفتنہ بودن آن باین جہت شد کہ سبب برگشتگی بعض آدمیان کہ ایمان آوردہ

بودند گردید چہ بعد استماع حدیث معراج آنہا کافر شدند وتکذیب آنحضرت نمودند

پس باین خیال حدیث معراج فتنہ برائے مردمان شد پس ثابت شد کہ این خوابے

بود کہ حضرت بخواب دیدہ بود شبہہ دوم اینکہ اگر معراج جسمانی بود البتہ از معجزات باہرہ بود پس

لازم بود کہ در مجمع آدمیان وقت روز روشن واقع شود تا سبب ایمان آوردن جمع

کثیر بیگر دیدنہ آنکہ وقت شب در تنہائی بدون مشاہدہ کسے پس ثابت شد کہ معراج جسمانی

درحالت بیداری نبود واین ہمہ شبہات باطل محض ہستند وجواب ہر یک بالتفصیل

نگاشتہ میشود بعونہ ومنہ وکرمہ تعالےٰ اما شبہہ اول کہ حرکت سریعہ باین حد در مسافت

بعیدہ باین حد درین مدت قلیلہ محال است پس باطل است اولاً اینکہ در علم ہندسہ

ثابت شدہ کہ فلک اعظم از اول شب تا آخر شب قریب نصف دورہ حرکت میکند و در
علم ہندسہ باستدلال ثابت کردہ اند کہ نسبت قطر واحد بسمت دور نسبت واحد است بسہ و سبع
پس لازم می آید کہ نسبت نصف قطر بسمت نصف دور نسبت واحد بسہ و سبع باشد
و برین تقدیر آنچہ حضرت رسولخدا آز مکہ بفلک اعظم درین زمان حرکت فرمودند حرکت
نشد مگر بمقدار نصف قطر و ہرگاہ کہ حرکت نصف دور درین زمان ممکن باشد پس حصول
حرکت نصف قطر درین زمان اولےٰ بامکان است و این برہان قطعًا قطعی است
پس حصول حرکت حضرت رسولخدا آدر ثلث لیل از مکہ تا مافوق فلک اعظم کہ عرش باشد
ممکن است نہ محال وثانیًا در علم ہندسہ ثابت شدہ کہ قرص شمس ضعف قطر عرض یکصد
و شصت مرہ شیئًا زائد میباشد باانیہمہ طرف اسفل آن بطرف اعلار آن متصل میشود
بحرکت فلک اول باوجود معاوقت و ممانعت فلک شمس ہمراز او و در فن حکمت ثابت
است کہ اجسام در قبول جمیع اعراض متماثل و متساوی ہستند واز جملہ اعراض حرکت است
پس وقتیکہ حرکت کذای در بعض اجسام ثابت شید در جمیع اجسام ثابت شد و از جمیع اجسام
جسم محمد صلعم ہم باشد پس دران نیز امکان این حرکت ثابت شد و در علم کلام ببرہان ثابت
است کہ او تعالےٰ قادر است بر جمیع ممکنات پس میگوئیم الحرکۃ التسریعیۃ فی جسم محمد صلی اللہ
علیہ و آلہ ممکنۃ و کل ممکن داخل تحت قدرۃ اللہ فالحرکۃ التسریعیۃ فی جسم محمد ص داخل تحت
قدرۃ اللہ و ثالثًا آنکہ اگر در عقل مستبعد می نماید بلندی و صعود جسم ثقیل بافلاک باین
زودی پس ہمچنان نزول جسم لطیف ازین مسافت بعیدہ بر زمین باین سرعت نیز مستبعد
می نماید حالانکہ باتفاق جمیع ادیان است اینکہ کہ حضرت جبرئیل امین چہ قدر زود

از بالاے آسمانها بزمین باوحی رب العالمین در خدمت جمیع انبیاؑ و مرسلین می آمدند و
انکار ازین انکار از نبوت جمیع مرسلین است و قول به ثبوت معراج فرع قول به ثبوت
نبوت آنحضرت است و تسلیم نبوت آن حضرت تسلیم نبوت جمیع انبیا است پس کسانیکه
محال میدانند صعود جسم آنحضرت را بآسمانها باین سرعت نظر الی امتناع حصول و امکان
حرکت بالغه در سرعت باین مقدار باید که انکار از نزول جبرئیل در مکه از ما فوق فلک نمایند
و آن انکار از نبوت خواهد شد پس حصول معراج درین مدت قلیل ممکن الحصول و الوقوع
است نه محال اگر گویند که نزول جبرئیل عبارت از انتقال مکانے جبرئیل نیست بلکه مراد از آن
کشف حجب از نفس پیغمبر است تا مشاهده انوار و تجلیات که در ذات جبرئیل است نماید میگوییم
که این تفسیر وحی حکما نموده اند و بطلان آن اظهر من الشمس است چه در آن تکذیب انبیاؑ
لازم می آید چرا که همه انبیاؑ دعوه نزول نے نمایند و حضور جبرئیل را مدعی هستند و نزول و حضور
حقیقت در حرکت است از فوق به تحت و بدون دعی تجاوز از حقیقت بسوے مجاز غیر مجاز و
صریح تنزیل بر آن دال است نزل به الروح الامین که مراد جبرئیل است دلالت بر آن
دارد و نیز ورود ابلیس نزد اکثر ارباب ملل از مسلمات است و آن در یک لحظه از شرق تا غرب
حرکت مینماید و القا و وسوسه میکند و وقتیکه در ابلیس جواز سرعت حرکت باین سرعت مسلم است نیز
انکار آن در حق سید المرسلین چه قدر بے انصافی است و همچنین حضرت ملک الموت برای قبض
ارواح جمیع آدمیان حرکت کرده حاضر او میشود و کسے در مشرق و کسے در مغرب در آن واحد میمیرد
پس انتقال حضرت ملک الموت چه قدر بحرکت سریعه بالغه در سرعت ثابت شده پس چه گمان
میکنی نسبت به سردار ملک الموت و جمیع ملائکه که حضرت رسول باشد لکن میتوانی که بگوئی که این

جواب دیگر نزول فرشتہ

۱۰. جواب حضوری ابلیس

تشریف آوری ملک الموت

تصریح در بودن جن و ملک از قسم جسم و جسمانیات

آنوقت است که ملائکه و ابلیس از قسم جسم و جسمانے باشند اما برتقدیر اینکه ابلیس از ارواح خبیثه
باشد و ملائکه از ارواح لطیفه پس مشابه بدیگر باشد آنوقت ثابت نمیشود دعوائے شما
میگوییم که اکثر ارباب ملل اتفاق دارند برین که ملائکه اجسام لطیفه و همچنین ابلیس از قسم جسم و
جسمانی است و حکما نیز در تعریف جن میگویند که انه جسم ناری متشکل باشکال مختلفه

ایراد و جواب

وازینجا ثابت شد که جسم حضرت محمدی صلی الله علیه و آله کثیف خاکی بود آیا دیده که جسم ثقیل

جواب چهارم

سایه نداشته باشد و آنحضرت سایه نداشت و رابعا آنکه قرآن ناطق است که آصف ابن
برخیا تخت بلقیس را در چشم زدن حاضر دربار سلیمان نبی نموده وقال الذی عنده
علم من الکتاب انا اٰتیک به قبل ان یرتد الیک طرفک فلما راٰه
مستقرا عنده قال هٰذا من فضل ربی الخ پس حرکت تخت باین زودی جواز

جواب پنجم

جائز شد پس چه استبعاد است در حرکت آنحضرت درین مقدار لیل از مکه بسوئے فوق عرش
و خامسا اینکه می بینیم که وقت باد تند چه قدر زود حرکت آن از مغرب بسوی مشرق مثلا
میشود و اجزاء خاکیه و ترابیه را چه قدر زود از مشرق بمغرب یا بالعکس میرساند پس اگر این جسم
ترابی در نظر ظاهر بینان راهوائے تند عالم قدس از مکه بسوے ما فوق عرش درین زمان
قلیل رساند چه جائے تعجب است خصوص وقتیکه قرآن هم ناطق باشد که تخت سلیمان را
هوا وقت صبح یکماه راه رسانید و یکماه راه وقت شام میرسانید هرگاه تخت سلیمان این

جواب ششم

قدر سریع السیر بوده باشد پس چه تعجب میکنی در سرعت حرکت و سیر سردار سلیمان و سید
تمامی انس و جان و افضل ترین مرسلان پس معلوم شد امکان حرکت سریعه بالغه باین حد
سرعت و سادسا در مسئله ابصار اکثر حکما قائل شده اند که شعاع نوری از چشم رائے خارج

شدہ بر مری میرسد وبرین تقدیر تو ہم چشم غفلت را وابکن و وہم وتعجب را راہ مدہ وبہ بین
کہ چہ قدر زود تر وبچہ سرعت نظرت ونور خارج از بصرت بہ مکان سموات وستارگان
وآفتاب واصل میشود وچہ قدر زود تر تو راجع وعائد میشود وتو آسمانہا وغیرہ را می بینی وحالا
بنظر انصاف ملاحظہ کن کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ از نور حضرت خداوندی جل وعلا بودند
پس چون سرعت حرکت نور کہ جسمیت آن محقق است از چشم تو محقق گردید مقام تعجب
وجائے استبعاد در سرعت حرکت جسم نوری حضرت سید المرسلین باقی نماند کہ نور مد نظر
خالق ارض وسماوات ہم این سرعت حرکت بلکہ بالاتر از ان داشتہ باشد واز جمیع
امثلہ وبراہین واضح گردید کہ حرکت باین سرعت فی حد نفسہا از جملہ ممکنات است ودر
اجسام ممکن است نہ محال وممتنع وانچہ در بعض اجسام ممکن الوقوع است در کل اجسام
امکان دارد واز جملہ اجسام جسم حضرت رسول صلی اللہ علیہ وآلہ است پس حصول حرکت
کذائی در جسم آن سرور کائنات از ممکنات باشد وانچہ ممکن است در تحت قدرت خدا
است واو تعالے بر جمیع ممکنات قادر است پس بعنوان شکل اول کہ بدیہی الانتاج
است میگویم لحصول الحرکۃ السریعۃ البالغۃ الی ہذا الحد ممکن
فی بعض الاجسام وکلما ہو ممکن لبعضہا فہو ممکن
لکلہا لکونہا متماثلۃ فی قبول الاعراض وجسمہ صلی اللہ علیہ والہ ایضا
من جملۃ الاجسام فما ہو ممکن لہا ممکن لہ ایضا فحصول الحرکۃ السریعۃ
البالغۃ الی ہذا الحد فی جسمہ صلے اللہ علیہ والہ ممکن یعنے ثابت گردید
کہ حرکت سریعہ باین مقدار در بعض اجسام واقع است پس ممکن باشد زیراکہ وقوع دوجو

فرع امکان است وانچه در بعض اجسام ممکن است در کل اجسام ممکن است چه جمیع
اجسام در قبول اعراض متماثل میباشند کما ثبت بالبرهان پس حصول حرکت سریعه بازه
زودی در جسم آنحضرت هم ممکن باشد و در علم کلام مبرهن گشته که جمله ممکنات داخل و مندرج
تحت قدرت خدا است پس حصول حرکت سریعه کذائی در جسم آنحضرت مندرج تحت
قدرت خدا باشد پس انچه محقق معاصر در تفسیر خود گفته که انچه میگویند که خدا قادر است
همچنین کرده باشد یعنی آنحضرت صلے اللہ علیه وآله را بجسم شریف در حالت بیداری
بالائے آسمان برده العیاذ باللہ میگوید که این قول قول سفها و جهال ومرفوع القلم
است نه قول آنکسانیکه از صدق دل مسلمان باشند و اعلاء کلمة اللہ خواسته باشد (نقل قول تفسیر صاحب)
و دیگران را خواسته باشد که تصدیق اسلام نمایند باطل است اعاذنا اللہ وجمیع
المؤمنین عن الغوایة والطغیان ونسئله الحفظ عن شر
النفوس والشیطان وانچه بظاهر نظر این امر مستبعد می نماید پس مخصوص بمعراج
آنحضرت بجسم مبارک در حالت بیداری نیست بلکه در تمامی معجزات جمیع انبیا علیهم السلام
میباشد چه مثلا گشتن عصائے موسیٰ در طرفة العین مانند ثعبان و نوشجان نمودن
آن هفتاد هزار رسنهائے ساحران فرعون وهمانساعت باز عصا شدن آن چه قدر
در نظر ظاهر مستبعد است وهمچنین خروج ناقه عظیم الجثه از کوه صماء وکذالک در جمیع
معجزات واگر محض استبعاد و تعجب مبطل معجزات بوده باشد پس ثبوت نبوت هیچ پیغمبر
از محالات خواهد شد وآن باطل است پس محض تعجب واستبعاد سبب بطلان هیچ واقعه
نمیشود و چون جواب از شبه ثانیه مبنی است بر بیان آن شبه لهذا اول آن مطلب را

باید بدلائل آنہا بیان بکنم و باز بابطال آن پردازم و نیز مسئلہ خرق والتیام فرع وجود افلاک است و درین آوان بعض از حکمائے فرنگ انکار وجود سموٰات می نمایند و مدعی ہستند کہ در جہت فوق جسمے نیست بلکہ محض مد نظر است لہذا باید کہ من بیان دلیلے نمایم کہ مثبت وجود فلک باشد پس بدانکہ ما بداہۃً اینجا چند جہت مے یابیم و مشہور جہات ستہ می باشند و آن فوق و تحت و خلف و قدام و یمین و یسار نام دارند پس درینجا از جملہ جہات مذکورہ دو جہت را می بینیم کہ گاہے ہیچگونہ متبدل نمیشوند بخلاف باقی جہات اربعہ از جملہ جہات ستہ مشہورہ کہ آنہا متبدل میشوند و جہات برین صورت میباشند کہ ہر جسم قابل ابعاد ثلثہ است و ابعاد آن متقاطعہ ہستند بر زوایا قوائم و ابعاد عبارت از طول و عرض و عمق میباشد و چون ہر ستہ تا متقاطع میباشند لابد دو طرف امتداد دارند پس ہر دو طرف امتداد طولے دو جہت میباشند یکے از آنہا کہ متصل براس بالطبع است فوق نامیدہ میشود و دیگرے کہ متصل بپا بالطبع است تحت نام دارد و ہر دو طرف امتداد عرضی باعتبار عرض قامت مسمٰے بیمین و شمال است پس جانب اقوی ازین امتداد یمین باشد و جانب ضعیف یسار باشد و ہر دو طرف امتداد عمقے باعتبار ثخن قامت مسمٰے بقدام و خلف میباشند پس انچہ محاذی وجہ است قدام است و انچہ محاذی پشت است آنرا خلف میگویند و این چارتا بحسب فرض متبدل میشوند چنانچہ شخصے کہ متوجہ شرق است قدامش مشرق و خلفش مغرب و یمینش یمین و شمالش شمال است چون متوجہ مغرب شد قدامش مغرب و خلفش مشرق و یمینش شمالش و شمالش یمینش میگردد بخلاف جہت فوق و جہت تحت کہ اگر انسانے را منکوس بکنی متصل سرش کہ زمین باشد

وجود فلک اعظم بر زعم حکماء باثبات نمودیم ہم جواب یعنی

فوقش نخواهد شد و بالائے پا هایش فوق باشد تحتش نخواهد گردید بلکه خواهند گفت که سرش تحت و پا هایش فوق شده است و این جهات مخصوص بانسان نیست بلکه در جمیع حیوانات وغیره یافته میشوند و جهت بالطبع همین فوق و تحت است و آن معین و قابل اشاره حسیه است پس تعین آن یا بشئے متشابه باشد خواه آن شئے خلا باشد یا ملاء باشد یا بشئے مختلف و اوّل محال است چه انوقت ترجیح بلا مرجح لازم خواهد شد و آن محال است چه اولویت بعض حدود مفروضه سوائے تمام حدود ندارد پس جهت بودن آن حدود سوائے دیگر اولے نباشد و نیز بودن جهات در خلاو ملاء متشابه محض فرضیست چنانچه دانستی و جهت فوق و تحت طبعی است و نیز در آن جهات غیر متناهیه یافته میشوند و این جهت از دو زائد نیست پس ثابت شد که تعین و تحدید این دو جهت از شئے مختلف است که خارج است از عالم تشابه و این شئے لابد از قسم جسم و جسمانی است چه ذات متضع بودن آن واجب است و درین وقت یا آن محدد هر دو جهت جسم واحد است یا دو جسم است و بر فرض اوّل یا واحد من حیث هو واحد است یا من حیث هو لا واحد است اما محدد بودن جسم واحد من حیث هو واحد مر جهتین را پس باطل است بدلیل اینکه آن جسم است و هر جسم دو طرف دارد و در استدلال وجوب تناهیه پس آن دو جهت دارد و همچنین هر دو جهت بالطبع که آن فوق و تحت باشد دو طرف امتداد است پس محدد لابد محدد جهتین خواهد شد و اگر جسم واحد من حیث هو واحد محدد باشد محدد طرفیکه قریب بآن است باشد پس ممکن نباشد که مقابلش را که ابعد باشد تحدید بکند و بعد از ابطال شق مذکور باقی ماند دو قسم یکے اینکه محدد جسم واحد لا من حیث هو واحد باشد یا اینکه دو جسم باشد یکے محدد فوق یکے محدد تحت و

این شق ثانی هم باطل است و این هم دو عنوان دارد یکی اینکه دو جسم محدد باشند بعنوان احاطت
که یکی از آن محیط باشد و دیگری محاط دیگری بر سبیل مباینت پس بطلان عنوان اول
اینکه محاط در محیط داخل در تحدید بالعرض است و محیط تنها در تحدید کافیست هر دو امتداد را
تحدید میکند طرف قریب را که محدد میباشد بسبب احاطه خودش بآن و بعد را محدد است
بابعد حد محیط که مرکز آنست پس این در حقیقت راجع است بطرف قسم اول که عبارت
از جسم واحد لامن حیث هو واحد باشد اما بطلان عنوان ثانی پس از آنچه دانستی که در
فرض مذکور هر یک محدد قرب خود خواهد شد نه محدد البعد خود و این محالست چه دانستی که محدد
را محدد جهتین بودن لازم و واجب است پس ازین بیان وجود محدد جهات ثابت شد که
عبارت از فلک اعظم و عرش معظم باشد و حکما اهل تنجیم و هیئت و غیره یک فلک دیگر که فلک
ثوابت باشد و هفت تا افلاک دیگر که هر یکی فلک یک کوکب میباشد ثابت نموده اند پس
در وجود افلاک شبه باقی نماند چه اثبات آن از برهان و مشاهده نموده اند و نیز از حسن بصری
بنظر غائر کوز بعض ستارگان در ثخن جسم معلوم میشود و در زمانه متقدم از آلات رصدیه
احوالات کواکب و حرکات افلاکیه و عدد آنها و تاثیرات آنها دریافت نموده اند و مدعی
مشاهده هستند پس انکار بعض حکماء معاصرین بی محل است و اگر غرابت مقام مانع نمی بود
بتفصیل ذکر آن و ابطال این میکردیم این است دلیل بر وجود فلک اما دلیل استحاله خرق
والتیام پس بر سبیل اجمال ذکر آنهم نموده به تفصیے می پردازیم و محصل دلیل آنها این است
که چون حرکت مستدیره در فلک است پس حرکت مستقیمه نخواهد بود چه محال است که شئے واحد
در زمان واحد متوجه بشئے واحد و منحرف از همان باشد و نیز در طبیعت فلکیه مبدء مقارفه

بیان دلیل بطلان
خرق و التیام

عن موضعه الطبعی نیست پس دران حرکت مستقیمه نخواهد شد و خرق والتیام مستلزم حرکت مستقیمه است و آن در فلک محالست پس انچه مستلزم محال است محالست پس چون معراج جسدانی مستلزم خرق است و آن محال است پس محال خواهد شد و اینست محصل شبهٔ ثانیه بادلیلش وجوابش اینکه چرا اقتضاء حرکت مستقیمه در فلک نباشد و محال نیست اقتضاء طبیعت واحده شیئین مختلفین را مگر درصورت انفراد ولیکن درصورت عدم انفراد پس محال نیست چنانچه طبیعت واحده مقتضی سکون عند وجودها و حصولها فی مکانها الطبعی است ومقتضی حرکت است عند عدم حصولها فیه وهمچنین محال بودن توجه شئے بشئے وانصراف شئے ازهمان شئے درحالت واحده مسلم است ولیکن در دو حالت پس محال بودن آن غیر مسلم است پس دریک حالت مقتضی میل مستدیر است ودرحالت دیگر مقتضے میل مستقیم باشد و استحاله درآن لازم نیست وانچه در تقضی ازین گفته اند که اگر چنین باشد لازم می آید که مقتضاء طبیعت واحده مختلف باشد واین محال است بے محل است چه البته تسلیم استحاله آن بانفرادها معلوم است اما مع شئے آخر پس غیر مسلم وهمچنین انچه جواب میدهند از اقتضاء حرکت واقتضاء سکون باینکه این اقتضاء راجع است بطرف شئے واحد چه سکون همان اقتضاء مکان طبعی است چه در وقت حصول اقتضاء سکون دارد وآن شئے دیگر نیست بلکه مقتضے هیچ چیز نیست چه سکون امر عدمی است واگر غیر حاصل است در مکان طبعی اقتضاء حصول درآن دارد وهمچنین نیست اقتضاء حرکت مستدیره واقتضاء حرکت مستقیمه چه اقتضاء میل مستدیر مغایر اقتضاء حصول در مکان طبعی است چه آن منفک از حصول فی المکان نست در تعدد جهات وبالعکس است در عناصر وگاہے ہر دو مجتمع میشوند چنانچه در افلاک دیگر

جواب از شبهه
خرق والتیام در افلاک باثبات معر[illegible]

است و نیز مطلوب بحرکت مستقیمہ مکان است و مطلوب بحرکت مستدیرہ وضع است و
مکان ہم طبعی میباشد کہ اگر طبع مقتضی باشد بخلاف وضع کہ آن را جائز است کہ طبیعت
مقتضی آن نباشد چہ ہر وضع کہ مطلوب فرض نمایند در حرکت مستدیرہ مہروب عنہ بودہ باشد
وانچہ مطلوب بالطبع باشد ممکن نیست کہ مہروب بالطبع باشد پس حرکت مستقیمہ ہستند
ومنسوب بہ طبع است و حرکت مستدیرہ منسوب بہ طبیعت نیست بلکہ منسوب نفس فلکیہ
است و ازین دلیل و برہان ثابت شد کہ اقتضار حرکت مستقیمہ غیر اقتضار حرکت
مستدیرہ میباشد پس چون راجع باقتضار واحد نشدند پس باطل شد انچہ در جواب از
اقتضار حرکت و سکون بہ تمثیل گفتہ شد و بطلان این چنانست کہ اقتضار حرکت و سکون
را راجع بسوئے اقتضار حصول فی المکان دانستن عجب است بجہت اینکہ گفتگو در اقتضار امرین
متخالفین است اگرچہ مرجع آن یکے و شئے واحد بودہ باشد و شکے نیست کہ حرکت و
سکون دو چیز باہم متخالف میباشد پس ثابت شد کہ طبیعت واحدہ در حالت وجود حصول
فی المکان مقتضی یکے از آنہا کہ سکون باشد میباشد و در حالت دیگر کہ عدم حصول باشد
مقتضی حرکت کہ غیر سکون باشد میباشد و ممکن است کہ بگویم کہ اقتضار طبیعت واحد شیئین
مختلفین را ممنوع و محال است اگر طبیعت مقتضی آنہا بانفراد باشد و لیکن اگر مقتضی امرین
متخالفین بلکہ شئے دیگر باشد پس محال نیست و اگر محال است پس دلیل و برہان باید اثبات
آن نمود و چون در طبیعت واحدہ اقتضار حرکت و سکون در دو حالت مختلفہ یافتہ میشود
پس معلوم شد کہ محال نیست و نیز شما میگوئید کہ میل مستدیر ستن الطبیعت نیست پس
درینصورت از اجتماع میل مستدیر و میل مستقیم در جسم واحد اختلاف مقتضائے طبیعت

لازم نیست و همچنین توجه الی شیء واحد والانصراف عنه فی حالة واحدة لازم نمی آید
اگر گوئی که من دلیل استحاله را مقید بلفظ بالطبع میکنم بلکه چنان میگویم که میل مستقیم توجه
بسمت جهت است و میل مستدیر انصراف عن هذه الجهة است که شیء واحد در زمان
واحد از جهت واحده منصرف هم باشد و توجه بهمین جهت هم باشد پس خواهیم گفت
که اگر انصراف و توجه را مقید بلفظ بالطبع می کنید البته خلاصی از نقضی که وارد کردیم ندارید
و اگر نمی کنید پس نقض وارد است از حرکت مرکبه که مدحرجه و مجله فانظر بعین الانصاف
ولا تغفل واحترز عن الاعتساف والتجهل و ازین بیان ظاهر شد که دلیل استحاله خرق
والتیام ناتمام است پس هرگاه خرق والتیام محال ثابت نشد پس اینکه میگویند که معراج
جسم نبوی مستلزم خرق والتیام است و باین جهت محال است **جواب دیگر** جواب شبهه
از شبهه ثانیه این است که معراج مستلزم خرق آنوقت خواهد شد که فلک بالفعل منفصل نبوده
باشد و سطح متصل وحدانی باشد و این از کجا ثابت شد بلکه ما از اول فرض میکنیم که فلک
ذات مفصل است و در بین مفصلها دارد غایتش متصل وحدانی است و آنچه استبعاد صعود
جسم ثقیل نموده و آنرا موجب انخراق فهمیده پس میگوئیم که نزول نیز مثل صعود موجب
خرق خواهد شد حالانکه تمام اهل ملل اجماع نموده اند براینکه جبرئیل بخدمات انبیاء علیهم السلام
نازل میشد و آیات و اخبار بسیار دلیل واضح برین مطلب است و انکار ازان انکار
از قرآن و جمیع کتب سماویه است و تکذیب انبیا علیهم السلام است و آن مستلزم
کفر است پس وجوب اقرار به نزول جبرئیل ثابت است و چون نزول ملائکه از
فوق واضح و متیقن شد و موجب انخراق نگردید پس همچنین صعود جسم مبارک آنحضرت

موجب انخراق نباشد واما جواب از شبهٔ ثالثه یعنی غیر معقول بودن صعود جسم ثقیل خاکی از زمین بسوی آسمان واز آنجا بآسمان دوم وسیوم تا فوق عرش چنانچه منکر میگوید پس اگرچه جوابش از ماسبق اوضح گردید لیکن چون منکر شبهه را بعنوان دیگر نمود جواب نیز بعنوان دیگر میدهیم ومیگوئیم که صعود جسم خاکی بیلا محال نیست بلکه نه صرف ممکن بلکه واقع میباشد البته عروج وصعود جوهر خاک بسمت فوق طبعی آن نیست بلکه طبیعتش مائل به پستی است لکن حصول حرکت فوقانیه آنرا باعتبار تحریک قسری مع وجود القاسر ممکن است وهیچ استحاله برآن لازم نمی آید که محال باشد بلکه محض وجدان شاهد قطعی بر امکانش موجود است آیا نمی بینی که اگر سنگ را بقوت قسری خود بالا بیفگنی پس هر مقدار یکه قوت قسریه باو اثر کرده لابد بالا بمقدار آن قوت میرود تا بقاء قوت فرو نمی آید بلکه هی بالا میرود وبعد زوال قوت وحرکت قسریه پائین می آید این قوت قسریه تست پس چه حکم میکنی در تحریک قسریه خالق عالم باین جسم نازک محمدی که از زمین به بالا افگنده چه قدر بلند خواهد شد آیا گمان داری که قوت دست قدرت خالق ارض وسما تا بعرش نخواهد رسید حتی که عروج جسم آنحضرت تا بفلک الافلاک محال باشد وهمچنین می بینی که بعض طیور باوجودیکه جسم ثقیل دارند وشکی نیست که اجزاء خاکیه غالب دارند واز قسم حیوانات مخلوق از ترابیه میباشند بقوت بازوهای خود وطیران بآسمان چه قدر بلند تر میروند که از انظار پوشیده میشوند وچون از آلات دوربین که مخصوص برای این ساخته اند نگاه می کنند که هی بالا میروند پس اگر خالق الطیر طائر سدره را بهمراهی حضرت مصطفیٰ از زمین تا آسمانها طیران بدهد کدام محال بر پا میشود وهمچنین صنعت غباره را ببین ونشستن بعض فرنگیان در آن وطیران آن بسوی

جواب ثانی از شبهه ثالثه

عالم بالا در اندک زمانے کہ مثل ستارہ مقابل سیارگان و محاذی آن معلوم میشود چہ قدر میل بعالم بالا دارد پس اگر نجم اوج نبوت کہ در ظاہر انظار تزدیک بینان و ظاہر بینان از خاک بودہ باشد خالق پست و بالا از حضیض پستی باوج افلاک برساند چہ استبعاد میکنی این بود رد شبہات عقلیہ کہ منکر وارد نمودہ و ما بحمد اللہ آنرا نیز ببراہین ساطعہ و ادلہ واضحہ لامعہ باطل نمودیم و حق چون آفتاب در نصف النہار بر صاحبان بصیرت واضح ولائح گردید و ہیچ شک و ریب در بطلان عقیدۂ باطلہ در باب بودن معراج سید انام علیہ و آلہ افضل الصلوٰۃ و السلام در خواب و منام محض معراج بعروج روح مقدسہ بدون جسم باجرام سماویہ باقی نماندہ و جزم و یقین نہ ظن و تخمین بہ تشریف بری سید المرسلین بآسمانہا از زمین ببراہین مذکورہ برائے منصفین حاصل گردید و چون منکر این مقام بضعف اعتقاد بمقتضای الغریق یتشبث بکل شیٔ حتی الحشیش از راہ عقل دلیلے نیافت کہ آن را وسیلہ انکار خود نماید بادلہ نقلیہ رجوع نمود و آیہ وَمَا جَعَلْنَا الخ بر دعوائے خودش کہ معراج منامی باشد می آرد و ما انشاء اللہ تعالے عنقریب در جواب معاصر محقق سر سید احمد خان بتفصیل جوابش خواہیم داد فانتظر حالا آنچہ از بعض شبہات بر احادیث معراج می نمایند بابطالش می پردازیم شبہ

اوّل اینکہ حدیث اسرا مشتمل است بر بعض مطالب بعیدہ مثل شق بطن و تغسیل قلب از آب یا از آب زمزم و آنچہ از آب میشوند و پاک می کنند نجاسات عینیہ میباشند و شستن قلب از آب معنی ندارد چہ شستن قلب عبارت است از عقائد باطلہ و خصائل رذیلہ و آن از شستن از آب حاصل نمیشود و ہمچنین آوردن جبرئیل براق را و سوار شدن و سوار رفتن آنجناب چہ معنی دارد چہ خدا وقتیکہ قادر است برا سرا آنجناب درین مدت قلیلہ باین مقامات

در بیان اجواب از شبہات سمعیہ و [illegible]

بعیده رفیعه پس بدون براق چرا قادر نباشد تا حاجت به براق رو گر آید و همچنین انچه در بعض
اخبار است که آنحضرت بمشوره موسیٰ همواره تردد می فرمود در بین خدا و موسےٰ تا اینکه وجوب
پنجاه نماز ساقط شده به پنج گردید و این موجب بدا است پس چونکه این حدیث مشتمل است
برانچه جایز القبول نیست پس مردود است **الجواب** در کبیر فخر رازی ازین شبهه چنین
جواب داده است که اَللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَآءُ وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ خدائے تعالیٰ هرچه
مشیّت او باشد میفرماید و هرچه اراده بحکم آن دارد حکم بآن میکند ولکن این جواب بر
فرض بودن حسن و قبح اشیا عقلے غیر مرضی است چه او تعالیٰ نمے کند مگر انچه در نفس خود
حسن باشد و ترک نمے فرماید مگر انچه فی نفسه قبیح بوده باشد نه اینکه انچه فرموده حسن شد
بجهت اینکه صدورش از حکیم شده یا انچه ترک فرموده قبیح شد چه این بر بنا بودن حسن
و قبح اشیا شرعا درست میشود و علاوه از ادله قاطعه و براهین ساطعه که در کتب کلامیه
و اصول فقه عدلیه امامیه ذکر شده و ما نیز ان شاء الله تعالےٰ بعض مطالب را مذکور خواهیم کرد
مثبت مطلوب است انچه او تعالےٰ میفرماید اِنَّ اللّٰهَ لَا يَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ خدا شما را
حکم فحشا که قبیح است و کذالک به منکرات که قبایح باشند نمے کند اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ
بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاِيْتَآءِ ذِي الْقُرْبٰى وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ
يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُوْنَ بدرستیکه الله امر میفرماید شما را به عدل (نزد جمیع الناس
عقلا حسن است) والاحسان (نزد جمیع مردم عقلا حسن است) و بجا آوری صله رحم
بذی القربےٰ و نهی میفرماید از چیزها و فعل هائے بد و از امور مستنکره و منکره و از بغاوت
و ظلم (قبیح است نزد جمیع عقلا) والله یعلم و علمه اتم پس ثابت شد که فعل حق تعالیٰ در باب

بارتجزاولی

وقوع آن افعال که در حدیث اسرا واقع ومذکور میباشند بیفائده وعبث نباشد بلکه در
نفس خود مستحسن باشد فلهذا معترض میگوید که چرا چنین فرمود وچنین نفرمود چون مسئله
اصلیه است جوابش باید داد که مسکت خصم باشد اگرچه جواب این مخصوص باهلسنت است
چه این امر نزد شیعه نیست بجهت اینکه شیعه آنحضرت را وائمه علیهم السلام را وجمیع انبیا را
معصوم وطاهر میدانند ولکن جوابش میدهیم فلهذا میگوییم البته شکے نیست درین که آب مطهر
نجاسات عینیه میباشد لکن طهارت بآن معلوم است که نیست مگر بحکم خدائے تعالے
پس از کجا ثابت شد که آب مطهر نجاسات باطنیه مطلقاً نیست چه غسل که از جمله طهارات
باطنیه است مطهر اثرے که از جنابت وحیض ونفاس وغیره حاصل میشود وآن نجاست
باطنیه است نه نجاست عینیه وآن نجاست باطنیه از غسل پاک میشود وهمچنین وضو که نجاست
حدثے که از عروض احد اسباب موجبات وضو عارض میشود نیست الا نجاست باطنی وآن
از وضو پاک میشود وکذالک نجاست قلبی که عبارت از فساد اعتقاد وچرک گناهان وذمائم
اخلاق باشد از آب خالص پاک میشود جواب دیگر کجا مسلم است که شستن قلب دیگر
آنحضرت بعد تسلیم این واقعه بجهت تطهیر واقع گردید بلکه محتمل نه بلکه متیقن است که آن حضرت
معصوم بود از قبل بعثت بلکه از اول پیدائش الے آخر عمره بدلیل قول او تعالے لَا يَنَالُ
عَهْدِي الظَّالِمِينَ وغیر معصوم ظالم است وعهد او تعالے که عبارت از نبوت وامامت
باشد به ظالم نمیرسد وبهمین آیه استدلال قاطع بر عدم حصول امامت بغیر علی ابن ابیطالب ع
مایان می نمائیم چه غیر او کسے از اصحاب سوائے آنحضرت معصوم نبود پس چه طور عهده خلافت وامامت
او تعالے بخلافت فرموده خود داده باشد چه اولاد ابراهیم علی نبینا وآله وعلیه السلام غیر معصوم

بسیار بودند و ابراہیمؑ از خدا خواست کہ امامت بذریت و اولاد من ہم عطا بکنی او تعالیٰ
انکار فرمودہ فرمود کہ عہد من کہ امامت است بظالمین نخواہد رسید پس کدام کس از ابراہیمؑ
بہتر بودہ کہ با ابراہیمؑ با وجود استدعا او تعالیٰ ندہد و باولاد ظالم و کافر دیگر کہ آن
اولاد ہم مدتے در کفر و فسق و نفاق عمر بسر آوردہ باشد بدہد وھل ھٰذا الا نقاہت
و تحکم بحت تعالیٰ اللہ عن ذالک علواً کبیراً پس ثابت شد کہ آنحضرت معصوم
بود و معصوم پاک است از چرک گناہان و نجاست معنویہ پس باین جہت قلب اقدس
آنجناب شستہ نشد تا محل ایراد مورد بشود بلکہ نہ شستہ شد قلب مطہر آنجناب بر فرض
مذکور مگر بجہت ازدیاد نور و معرفت و ظہور تجلیات کثیرہ و معارف وغیرہ کہ قبل آن شاید
حاصل نشدہ باشد یا شستہ شد بجہت اینکہ تحمل مشاہدہ آیات کہ در باب معراج
بآنحضرت نمودہ مے آید حاصل قلب اقدس بشود چہ ممکن است کہ شاید قوت مشاہدہ
آن آیات بدون غسل قلب مطہر نداشتہ باشد اما انچہ بر سواری براق آوردہ بیجا است
چہ احترام مقتضی ہمین است و معراج نشد مگر بجہت ارائت آیات و آن نیست مگر
بجہت کرامت و تکریم و تشریف آنجناب و آن مقتضے ہمین است کہ سوار باشد
مرکب ہم از عالم بالا بودہ باشد و نیز بہ سبیل الزام میگوئیم کہ چرا جبرئیل را واسطہ در پیام
رسانی و وحی فرمودہ چہ ہر کہ بر انزال جبرئیل قادر باشد چرا بدون جبرئیل قادر نباشد
ولکن او تعالیٰ جمیع مسببات را بنا بر اسباب گذاشتہ چہ ہر کہ قادر بر خلق آدمؑ شد بدون
والدین و عیسےٰؑ را بدون پدر چرا قادر نباشد کہ جمیع بنی آدم را خصوص انبیاء را بہمین طور
بدون والدین خلق نفرمود بلکہ این زیادہ سبب تصدیق نبوت آنہا میشد اما لزوم بداہر

جواب ثالث

تقدیر صحت روایت وجوب پنج صلواة بعد فرض پنجاه صلواة پس آن حق است و هیچ ایرادی
ندارد ولیس معنی البدا عدم المعرفة والعلم به او کشف لغطاء عن العلم
السابق حتی یلزم المحال اما جواب از شبهه ثانیه وقت شب قضیه اسرا واقع
نشد مگر بسبب مصالح عدیده وادراک بشری ازان قاصر است وجواب ایرا و هذا از جواب
شبهه اولی فی الجمله معلوم شده و باز میگوییم شب وقت اجتماع حواس و قوت دوم
است و مشاهده آیات امریست صعب پس در عالم شب که مجتمع الحواس باشد از روز بهتر است
و معجزه که ظاهر بر جمیع آدمیان بشود آن است که مردم طلبند و معراج را کسی طلبیده نبود و غایت
معراج یا امتحان و اختبار است چنانچه مفاد وما جعلنا الرؤیا التی اریناك میباشد
یا ارائت آیات است چنانچه صریح لنریه من آیاتنا دلالت بر آن میکند نه برویت
و ارائت آدمیان تا که لازم باشد که در مجمع ناس وقت روز واقع شود و چون فوائد کثیره

وجه تسمیه براق

در تحت این معراج موجود است پس عبث نخواهد بود و وجه تسمیه مرکب نبوی در شب معراج
به براق آن آنست که آن مرکب در غایت صفا و تلألؤ و حسن و ضیا بوده یا اینکه برق رفتار بود
چنانچه برق در چشم زدن از فاصله بعیده و مسافت طویله از آسمان به زمین آید این مرکب

بیان صنعت التفات

بسرعت تامه در وقت کم و مدت قلیله از مکه به مسجد اقصی رسید لابد باید مسمی به برق بوده
باشد و قوله لنریه علت غائیه اسرا میباشد و در قرأت دیگر لیریه بصیغه مجهول
بیا نیز آمده ایراد در آیه مذکوره صرف کلام است از لفظ غایب که سبحان الذی
اسری باشد باز به متکلم بارکنا حوله لنریه من آیاتنا باشد باز بغایب
انه هو السمیع العلیم در یک جا غائب بعد متکلم بعد غائب این در ظاهر خوب

معلوم نمیشود جواب این امر نہایت موافق بقواعد معانی وبیان نست واین
امر از جملہ صنایع وبدایع باشد واین صنعت را صنعت التفات می نامند وآن از طرق بلاغت است

دربیان کیفیت معراج

دربیان کیفیت معراج

درصفت براق عیاشی از حضرت امام محمد باقرؑ روایت کردہ کہ جبرئیل علیہ السلام براق
آوردہ وآن حیوانے است از قاطر کوچک واز الاغ بلند بر دو چشمانش در حافرہ داشت
ویک گام او بمسافت مد نظر او بودہ ودر کافی زیادت فرمودہ کہ وقتیکہ آن بکوہ میرسید
اگر بالائے کوہ بر مے رود دستہایش کوتاہ تر وپاہایش دراز وبلند تر میشود وقتیکہ پائین مے آید
برعکس این میشد ودو بازو داشت بر پشت ودر عیون از حضرت نبوی ماثور است کہ براق
برائے من مسخر نمودہ شد وآن دابہ است از دواب جنت نہ بسیار کوتاہ نہ بسیار طویل پس
اگر او تعالے او را ماذون میساخت ہر آئینہ تمامی دنیا وآخرت را در یکقدم طے میکرد
وآن حسین ترین دواب است از راہ رنگ ولون وقمی از حضرت صادق علیہ السلام
روایت کردہ کہ جبرئیل ومیکائیل واسرافیل حاضر خدمت نبوی آمدند وبراق ہمراہ آوردند
ویکے لگام را گرفت ویکے رکاب را گرفتہ ویکے زین وغیرہ بر آن درست نمودہ وآن وقت
سواری شوخی آغاز کرد پس جبرئیل طمانچہ بر روئے آن زد وفرمود ساکت باش کہ
سوارہ پشت تو نشدہ قبل این پیغمبر کدامے پیغمبر ونہ سوارہ خواہد شد بعد این کہ مثل
این پیغمبر بودہ باشد وبعد استماع این کلام براق نرم شد ودر آن ہنگام بلند شد نہ بسیار
بلندی وجبرئیل ہمراہ رکاب بود وآیات سموات وزمین بآنحضرت وانمود حضرت
میفرماید کہ دران ہنگام کہ من راہ رفتم کسے از جانب راست من ندا کرد یا محمد پس من جوابش

ندادم والتفات نکردم باز کسے از جانب چپ من ندا کرد یا محمد پس من جواب ندادم والتفات نکردم بعد ازین پیش روئے من یک زنے دستہا کشادہ مترینہ بجمیع اقسام زینت دنیوی آمدہ گفت انتظار من کن کہ من با تو کلام بکنم پس من باو التفات نکردم وروانہ شدم تا اینکہ آوازے شنیدم کہ مرا بہ فزع آورد آنوقت جبرئیل مرا پائین آورد وگفت پائین بیا و نماز کن پس من از براق پائین آمدم و نماز کردم جبرئیل از من سوال کرد میدانی کہ کجا نماز خواندی گفتم نہ گفت این مقام طیبہ است یعنے مدینہ محل ہجرت تو کہ از مکہ ہمین جا خواہد شد باز سوار شدم وروانہ شدم وراہ طے کردم بمقداریکہ خدا خواستہ باشد باز جبرئیل بمن گفت پائین بیا و نماز بگذار پس پائین آمدم و نماز کردم پرسید از من میدانے این کدام مقام است گفتم نہ گفت این طور سیناست کہ محل کلام خدا با موسیٰؑ باشد باز سوار شدہ راہ طے کردم آنچہ خدا خواست پس جبرئیل گفت پائین بیا و نماز کن پائین آمدم و نماز کردم پرسید میدانی کجا نماز کردی گفتم نہ گفت این بیت اللحم است و بیت اللحم در ناحیہ بیت المقدس است کہ جائے ولادت حضرت عیسےؑ باشد و بعد ازان سوار شدیم وہمی راہ میرفتیم تا بہ بیت المقدس رسیدیم پس براق را بآن حلقہ مربوط نمودم کہ بآن انبیا علیہم السلام ربط با نہا می نمودند پس داخل مسجد شدیم و جبرئیل ہمراہ من بپہلوے من بود پس یافتیم حضرت ابراہیمؑ و موسیٰؑ و عیسےؑ با دیگر انبیائے خدا کہ مجتمع شدہ اند واقامت نماز شد درحالیکہ بیقین دانستم کہ جبرئیل مرا مقدم ساخت تا اینکہ صفوف مستوی و برابر شد پس جبرئیل دست مرا گرفتہ مقدم ساخت و امامت کردم و ہیچ فخر نمی کنم بعد ازین نماز سہ ظرف آمدہ یکے ازان از لبن بود و یک از آب و یکے از خمر و در روایت

وقت شنیدم که کسے میگوید که اگر آب گرفت غرق خواهد شد و امت او نیز غرق خواهد شد
و اگر خمر گرفت گمراه خواهد شد و امت او نیز گمراه خواهد شد و اگر لبن گرفت ہدایت یافتہ
است و امت او نیز ہدایت یافتہ باشد پس من کاسۂ شیر را گرفتم و از آن شیری خوردم پس
جبرئیل بما گفت که تو ہدایت یافتی و امت تو نیز ہدایت یافتہ شده است باز پرسید
در راه رفتن چه ہا دیدی گفتم منادی از جانب یمین من صدا زد جبرئیل گفت آیا جوابش
دادی گفتم نه و نه التفات کردم گفت این داعی الیہود بود اگر تو جواب میدادی ہر آئنه
امت تو بعد تو یہود میگشتند باز پرسید چه دیدی گفتم منادی از جانب یسار من ندا کرد
گفت آیا جواب دادی گفتم نه و نه التفات کردم گفت این داعی نصاری بود اگر جواب
میدادی ہر آئنه امت تو بعد تو نصاری میشدند باز جبرئیل پرسید پس چه چیز پیش روے
تو آمد گفتم یک زنے کاشفة الذراعین با ہمه زینت دنیاوی بوده و گفت بمن که اے
محمد صلعم انتظار من کن تا با تو حرف زنم گفت آیا با او کلام کردی گفتم نه و نه التفات کردم گفت
این دنیا بود اگر تو با او کلام میکردی ہر آئنه امت تو دنیا را بر آخرت می گزیدند بعد ازین
گفتم شنیدم صوتے و آوازے را که در فزع آورد مرا جبرئیل گفت گوش بدہی گفتم بلے
گفت این آواز سنگے بود که من او را از کنار جہنم در جہنم انداختہ بودم که او را ہفتاد سال میشود
وقت این بقعر جہنم رسیده میگویند بعد ازین رسول خدا صلعم ضحک یعنی تبسم نفرمود تا اینکه راہی دار القدس گردید
میفرمایند که من بعد ازین جبرئیل صعود بآسمان فرمود و من ہم صعود نمودم تا اینکه
بآسمان دنیا رسیدم و بر آن فرشتہ ایست که آنرا اسمعیل میگویند و آن صاحب
خطفه است که در باب او خدا میفرماید الا من خطف الخطفة فاتبعه

شہاب ثاقب وتحت حکومت او ہفتاد ہزار فرشتہ میباشند کہ ہر فرشتہ ازان
در تحت خود ہفتاد ہزار فرشتہ دارد پس او پرسید کہ اے جبرئیل این ہمراہ شما کدام کس است
جبرئیل گفت محمد است گفت مبعوث شد گفت بلے پس آن دروازہ وا کرد پس حضرت میفرماید
کہ من بر او سلام کردم و برائے او استغفار کردم او بر من سلام کرد و استغفار کرد
و گفت مرحبا برادر نیکوکار و صالح و ملائکہ با من ملاقات کردند تا اینکہ داخل آسمان
دنیا شدم و کدامے ملک در آنجا با ما ملاقات نکرد مگر اینکہ ضاحک و مستبشر بود تا اینکہ با یک
فرشتہ ملاقات کردم کہ عظیم تر از وی ملکے را ندیدم و آن کریہ المنظر ظاہر الغضب بود او ہم
مثل دیگران از دعا برائے من گفت لکن خندہ نکرد و استبشار از و مشاہدہ نکردم چنانچہ
از دیگر فرشتگان مشاہدہ کردیم از خندہ و استبشار پس من از جبرئیل پرسیدم کہ این
فرشتہ کدام فرشتہ است کہ من ازین فزعناک شدم گفت بلے باید از و فزعناک
بشوی پس تمام ما گروہ ملائکہ از و فزعناک ہستیم تحقیق کہ این مالک خازن آتش جہنم است
گاہے خندہ نکردہ و برابر و ہمیشہ از وقتیکہ خدا او را متولی جہنم کردہ است ہر روز غضبش
و غیظش زائد میشود بر دشمنان خدا و گناہگاران او و خدا انتقام خواہد گرفت از دشمنان
خود باین و اگر قبل تو این خندہ برائے کسے میکردہ بود یا از بعد تو برائے کسے میخندید
ہر آئینہ برائے تو ہم میخندید و لکن او خندہ نے کند و نخواہد کرد پس من بر او سلام کردم پس جواب
سلام داد و گفت بشارت باد ترا بجنت پس من بجبرئیل گفتم در حالیکہ جبرئیل در مکانے بود کہ
خدا او را بایہ مطاع ثم امین وصف فرمودہ کہ اے جبرئیل چرا حکم باو نمے کنی کہ مرا جہنم را بنماید
آنوقت جبرئیل گفت اے مالک بنما بہ محمد آتش را آنوقت مالک یک پردہ را از ان و انمود

تو یک در آن رکشود پس خارج شد از آن یک لهب ساطع در آسمان و بلند و مرتفع شد
تا اینکه گمان کردم که مرا میگیرد و بجهت آنچه ملاحظه کردم از ارتفاع او گفتم به جبرئیل بگو به مالک
که باز او پرده کند پس آنوقت مالک حکم بنار کرد باز بشو و راجع بشو پس آتش راجعت نمود
بمکانیکه از آن بیرون آمده بود و باز من روانه شدم تا اینکه رسیدم بیک شخص گندم گون که
جسیم بود از جبرئیل پرسیدم کیست این جبرئیل گفت این پدرت آدم است پس ناگاه
دیدم که ذریت او براو عرض نموده میشود پس میگفت بوئے خوش و بوئے خوش از بدن خوش
و طیب بعد از این حضرت رسولخدا سورهٔ مطففین را از سر ابعد هم تلاوت فرمود
كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ كِتَابٌ
مَرْقُومٌ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ إِلَى آخِرِ السُّورَةِ باز فرمود که من سلام بر آدم کردم و او بر من
سلام کرد و من برای آدم استغفار کردم و او برای من استغفار نمود و گفت مرحبا به فرزند
صالح و مرحبا به نبی صالح و مرحبا به مبعوث در زمن صالح بعد از این گذشتم بفرشته
از فرشتگان که نشسته بود بر مجلسی در حالیکه تمام دنیا در میان دو کبه یعنی زانوی او بود و در دست
او یک لوح نور بود و او همواره آنچه در او مکتوب بود بر آن نظر می کرد و هیچ التفات بجانب یمین و
یسار خود نمی کرد بلکه برابر روی خود و چیکه داشت در آن نگران بود بصورت حزین و غمناک
پس گفتم من از جبرئیل که ای جبرئیل این فرشته کیست گفت این ملک الموت است
که قبض ارواح می کند گفتم ای جبرئیل مرا قریب او برسان تا من از و حرف بزنم پس جبرئیل
مرا قریب او رسانید پس من سلام بر او کردم و جبرئیل گفت که این پیغمبر رحمت است که
فرستاده است او را پروردگار بسوی بندگان خود پس ملک الموت مرا مرحبا گفت و تحیه سلام

برای من ادا کرد و گفت بشارت باد ترا ای محمد که من تمامی خیر در امت تو می بینم گفتم الحمد
لله المنان ذی النعم علی عباده حمد خدای را که صاحب منت و کرم و احسان است
و صاحب نعمت است بر بندگان خود این از فضل پروردگار من و رحمت او بر من است پس
گفت جبرئیل که اشد ملائکه است از روی عمل پس گفتم آیا هر که مرده است یا می میرد بعد
ازین این ملک قبض روحش میکند گفت آری گفتم این می بیند آنها را هر جا که باشند و حاضر
میشود بآنجا جبرئیل گفت بلی پس گفت ملک الموت دنیا نیست در آنچه خدا مسخر نموده است
او را برای من و قدرت داده است مرا بآن مگر مثل درهمی که در کف دست مردی باشد
هر طوریکه خواهد او را قلب می کند و هیچ خانه نیست مگر اینکه آن را تفحص و تجسس می کنم هر روز
پنج مرتبه و اگر کسی در آن خانه بر میت خود گریه می کند باو میگویم گریه نکنید بر آن میت بر
به درستیکه مرا در شما عود و رجوع مرة بعد اخری و کرة بعد اخری می باشد تا اینکه کسی از
شما باقی نماند پس رسول خدا گفت کافی است بموت سختی و مصیبت جبرئیل گفت آنچه بعد موت
است آن اطم است و اطم از موت است باز فرمود که روانه شدم تا اینکه رسیدم بقومی
که پیش ایشان مائده گسترده اند و در آن گوشتهای خوشبو و پاکیزه و گوشتهای بدبو
و خراب است و آنها گوشتهای بدبو را میخورند و گوشتهای پاکیزه را ترک می نمایند من
بجبرئیل گفتم اینها چه کسانند گفت اینها کسانند از امت تو که حلال را ترک می کنند و حرام را
میخورند باز فرمود که دیدم فرشته را که خداوند عالم امر و حکمت در او عجب آفریده است
دیدم که نصف بدن او از آتش است و نصف بدن او از برف است پس آتش برف را
نه اذابه می کند و نه برف آتش را منطفی و خاموش می کند و آن فرشته باواز بلند ندا می کند

طامه مصیبت سخت

باین تسبیح سُبحانَ الَّذی کَفَّ حَرَّ هٰذِهِ النّارِ فَلا یُذِیبُ الثَّلجَ وَکَفَّ
بَردَ هٰذَا الثَّلجِ فَلا یُطفِئُ حَرَّ هٰذِهِ النّارِ اَللّٰهُمَّ مُؤَلِّفَ الثَّلجِ وَالنّارِ
اَلِّف بَینَ قُلُوبِ عِبادِکَ المُؤمِنینَ پس من گفتم اے جبرئیل این کیست
گفت این یک فرشته است که خدا او را موکل بر اطراف زمین ها و اکناف آسمانها فرموده
است و آن از ناصح ترین ملائکه خدا است برای اهل زمینها از بندگان مومنین که دعا میکند
برای آنها بآن دعائے که شنیدی از ابتدا ر خلقت خود و دو فرشته دیگر اند که ندا در آسمان
میکنند یکے میگوید اللّٰهُمَّ اَعطِ کُلَّ مُنفِقٍ خَلَفًا و دیگرے می گوید اللّٰهُمَّ اَعطِ
کُلَّ مُمسِکٍ تَلَفًا یعنے بار الها عطا کن هر اتفاق کننده را یک خلف و بار الها عطا کن
هر ممسک و بخیل را تلف بعد ازین روانه شدم تا اینکه رسیدم بقوم هائیکه ایشان مشافر
داشتند مثل مشافر اشتر که مقراض میکرد از پهلوے ایشان گوشت ایشان را و در دهن
ایشان میگذاشت من از جبرئیل پرسیدم اینها کیستند گفت اینها کسانے هستند که نمامی بازی
میکردند باز روانه شدم تا اینکه رفتم بجائے که بودند قومهائے که سرهاے اونها با سنگ میشکستند
گفتم اینها کیستند گفت اینها کسانے هستند که وقت نماز عشا میخفتند پس روانه شدم تا اینکه رسیدم
بکسانیکه آتش در دهن ایشان انداخته میشد و از دبرهاے ایشان بیرون می آمد گفتم
اینها چه کسانند گفت اینها کسانے هستند که مالهائے یتیمان را بظلم میخوردند و آیه اِنَّما یَأکُلُونَ
فی بُطُونِهِم نارًا وَسَیَصلَونَ سَعیرًا را تلاوت نمود باز روانه شدم پس رسیدم
بقومیکه هر یک ازان قصد قیام مے نماید که ایستاده شود لکن نمی تواند بجهت بزرگی شکم خود
من از جبرئیل پرسیدم اینها کیانند گفت اینها اَلَّذینَ یَأکُلُونَ الرِّبٰوا لا یَقُومُونَ

المشافر من الابل کال
ظافر من غیره
منه عفی عنه ۱۳

الا کما یقوم الذی یتخبطه الشیطان من المس مثل اینکه گفت اینها سود خوا
هستند و راه اینها راه آل فرعون است که هر صبح و شام آتش بر ایشان عرض نموده میشود و
میگویند بار الها قیامت کے قائم خواهد شد فرمود حضرت باز روانه شدم پس دیدم زنانی
را که اینها بپستان خود ها معلق میباشند پس پرسیدم اینها کدام گروه نسوان هستند جبرئیل
گفت این زنانی میباشند که اموال شوهر هائے خود را به اولاد دیگران بخورانند بعده
حضرت فرمود که الله غضبناک تر است و شدید الغضب است بر ان زنیکه داخل کند در قوم کسی را
که داخل نسب اوشان نباشد پس آن مطلع شود بر عورات آنقوم و بخورد مال آن قوم
را بعد فرمود گذشتیم بچند فرشته ها از گروه ملائکه خدا که خلقت اوشان بطورے بود که خدا
خواسته بود و چهره هائے ایشان را وضع فرموده بود بجهت مشیتیکه که فرمود که نه بود چیزے
از اطباق ابدان ایشان مگر اینکه تسبیح و تحمید خدا از هر ناحیه ازان میکرد باواز مختلفه بلند
به تحمید و گریه از خوف خدا و سوال از وشان از جبرئیل نمودم گفت چنانچه می بینی مخلوق
شده اند بدرستیکه هر فرشته ازان فرشته که در پهلوئے او میباشد گاهے سلام نکرده و
اینها گاہے سر بلند میکنند و نه سر پشت می افگنند بسبب خوف خدا و خشوع و خضوع پس من
سلام کردم بر ایشان و اینها باشاره سر هائے خود جواب سلام من دادند و از جهت خشوع
نظر بطرف من نکردند پس جبرئیل بآنها گفت که این پیغمبر رحمت محمد مصطفےٰ است که
او تعالےٰ فرستاده است او را بر بندگان خود برسالت و نبوت و او خاتم پیغمبران است
و سید مرسلین است آیا باو کلام نمی کنید پس هر گاه این کلمات از جبرئیل شنیدند
اقبال کردند و متوجه شدند و سلام بر من کردند و اکرام من نمودند و بشارت خیر بمن و

وامت من دادند فرمود پس صعود کردم **بآسمان دوم** پس در آنجا دو مرد دیدم
که باہم متشابہ بودند از جبرئیل پرسیدم که اینہا کیستند گفت اینہا ہر دو خالہ زاد برادر
ہستند عیسےٰ ویحیےٰ نام دارند پس برایشان سلام کردم وآن ہر دو بر من سلام کردند
وبرائے آنہا من استغفار نمودم وآن ہر دو برائے من استغفار کردند وگفتند کہ مَرْحَبًا
بِالْاَخِ الصَّالِحِ وَالنَّبِیِّ الصَّالِحِ پس دیدم ملئکہ باخشوع را وعنوان چہرہائے ایشان
آنچہ او تعالےٰ خواستہ وضع فرمود ملکے از آنہا نیست مگر اینکہ تسبیح وتحمید خدا باوازہائے
مختلفہ می نمایند باز صعود کردہ رسیدیم **بآسمان سیوم** ودر آن شخصے در کمال
حسن وفضل دیدم کہ از تمام مخلوقات در حسن چنانست کہ قمر در شب بدر بر سائر نجوم است
از جبرئیل از وپرسیدم گفت این برادرت یوسفؑ است پس سلام براو کردم او برمن
سلام کرد من برایش استغفار نمودیم او برائے من استغفار نمود وگفت مَرْحَبًا بِالْاَخِ
الصَّالِحِ وَالنَّبِیِّ الصَّالِحِ وَالْمَبْعُوْثِ فِی الزَّمَنِ الصَّالِحِ ودر آن ملئکہ باخشوع وخضوع
را دیدم مثل آنچہ وصف کردم در آسمان اوّل ودوم وجبرئیلؑ از آنہا در باب من
گفت آنچہ بدیگران گفتہ بود وآنہا مثل ملئکہ سابق اکرام من وتحیت وغیرہ نمودند
باز صعود نمودم بطرف **آسمان چہارم** در آن یک مردے را دیدم اسمش پرسیدم
جبرئیل گفت این ادریس نبی است کہ در شانش میفرماید رَفَعْنٰہُ مَکَانًا عَلِیًّا
پس سلام کردم براو واو برمن سلام کرد واستغفار نمودم برائے او واو برائے من استغفار
نمود ودر آن ہم ملئکہ باخشوع بودند مثل ملئکہ کہ در آسمانہائے سابقہ بودند وآنہا نیز
مرا بشارت دادند بخیر واز برائے امت من ہم بشارت خیر دادند پس دیدم یک فرشتہ را

کہ در تحت دست او ہزار ہزار فرشتہ بودند کہ ہر فرشتہ تحت خود ہفتاد ہزار فرشتہ داشت
پس واقع شد در نفس رسول خدا کہ این فرشتہ ہمان جایش است یعنے قیام و تعظیم
برائے ما نخواہد کرد پس صیحہ زد جبرئیل براو و گفت ایستادہ شو پس آن فرشتہ از برائے
تعظیم آنحضرت استادہ شد و تا قیامت ایستادہ خواہد ماند باز سیفرماید کہ من و جبرئیل
صعود کردیم تا گذشتیم بر **آسمان پنجم** کہ در آن یک مرد کہل بزرگ عین بود کہ دیگر
کہلے اعظم از و ندیدم و از و سوال کردم از جبرئیل گفت این ہارون ابن عمران است
من بر او سلام کردم و او بر من سلام کرد من برائے او استغفار نمودم او برائے من
استغفار کرد و ملئکہ خشوع را در آن دیدم مثل انچہ در سموات دیگر دیدہ بودم باز
صعود نمودیم **باسمان ششم** و در ان مرد گندم گون طویل القامت را
دیدم کہ شعرہائے گندہ و موہائے ایستادہ دارد کہ اگر دو تا قمیص پوشیدہ باشد
آن موہائے او در او نمود میکرد و شنیدم کہ او میگوید کہ بنی اسرائیل گمان میداشتند
کہ من نزد خدا بزرگترین و مکرم ترین اولاد آدم ہستم و لکن این مرد از من گرامی تر نزد
خدا است پس من از جبرئیل پرسیدم این مرد کیست گفت این برادرت موسی ابن
عمران است پس من بر او سلام کردم او بر من سلام کرد من از برائے او استغفار نمودم
او از برائے من استغفار کرد و در ان آسمان نیز ملئکہ خشوع را دیدم مثل آسمانہائے
دیگر سیفرماید حضرت کہ باز صعود کردیم **باسمان ہفتم** پس نگذشتیم بہ ہیچ فرشتہ
مگر انیکہ امر کردند بحجامت نمودن و گفت کہ امر بامت خود بحجامت بکن و دیدم در آنجا
یک شخص را کہ موہائے سر او بعضے سپید و بعض سیاہ بود و ہمچنین ریش او و او نشستہ بود

بریک کرسی پس گفتم اے جبرئیل این کیست بر آسمان ہفتم برد بیت المعمور در جوار خدا
گفت اے محمدؐ این پدرت ابراہیم است واین محل تست ومحل ہر کسیکہ متقی باشد از امت
تو بعد ازین تلاوت فرمود حضرت این آیہ را اِنَّ اَولَی النَّاسِ بِاِبرٰھِیمَ لَلَّذِینَ
اتَّبَعُوہُ وَھٰذَا النَّبِیُّ وَالَّذِینَ اٰمَنُوا وَاللّٰہُ وَلِیُّ المُؤمِنِینَ پس من بر
او سلام کردم پس جواب سلام من دادہ گفت مرحبا بالابن الصالح والنبی الصالح
والمبعوث فی الزمن الصالح ودرین آسمان نیز ملئکہ خشوع مثل آنچہ در آسمانہائے
دیگر بودند دیدم وآنہم مرا بشارت خیر برائے من وامت من دادند میفرمایند حضرت
رسول صلی اللہ علیہ وآلہ کہ من در آسمان ہفتم دریاہا دیدم از نور کہ چمک وتلالو برداشتند
کہ چشم را خیرہ میساخت ودریاہائے تاریک را دیدم ودریاہائے برف را دیدم پس چون
فارغ شدم ودیدم اینہا را سئوال از جبرئیل کردم پس گفت بشارت باد ترا اے محمدؐ
وشکر کرامت پروردگارت بجا آر وشکر خدا کن برآنچہ باتو فرمودہ از نیکی وخوبی بعد ازین
چند حالات دیگر بیان فرمود بعد از ان فرمود پس منتہے شدیم بسدرۃ المنتہے پس دیدم
کہ یک برگ او یک امت را از امم سایہ میکند پس روانہ شدم من از ان چنانچہ حقتعالی میفرماید
فَکَانَ قَابَ قَوسَینِ اَو اَدنٰی پس ندا کردم با این ندا اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَا اُنزِلَ
اِلَیہِ مِن رَّبِّہٖ وَالمُؤمِنُونَ پس فرمود حضرت رسولؐ اے پروردگار تو عطا فرمودی
انبیا خود را از فضائل پس مرا نیز عطا کن پس فرمود جناب اقدس الٰہی کہ من عطا کردم
بتو در آنچہ عطا کردم بتو دو کلمہ را از زیر عرش خود لَاحَولَ وَلَاقُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ وَلَامَنجٰی
مِنکَ اِلَّا اِلَیکَ فرمود تعلیم کردند مرا ملئکہ یک قول میگویم او را در وقتیکہ صبح میکنم

ودر وقتیکه شام می کنم اَللّٰهُمَّ اِنَّ ظُلْمِی اَصْبَحَ مُسْتَجِیْرًا بِعَفْوِكَ وَذَنْبِی مُسْتَجِیْرًا
بِمَغْفِرَتِكَ وَذُلِّی اَصْبَحَ مُسْتَجِیْرًا بِعِزَّتِكَ وَفَقْرِی اَصْبَحَ مُسْتَجِیْرًا بِغِنَاكَ
وَوَجْهِیَ الْبَالِی اَصْبَحَ مُسْتَجِیْرًا بِوَجْهِكَ الْبَاقِی الَّذِیْ لَا یَفْنٰی و میگویم
این را وقتیکه شام میکنم پس فرمود که آواز اذان در گوش من رسید که یک فرشته اذان میگفت که قبل ازین
آن فرشته ندیده شده بود پس گفت الله اکبر الله اکبر پس او تعالی فرمود راست میگوید بنده من منم بزرگتر
پس فرشته گفت اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه پس حق تعالی فرمود درست گفت بنده من
منم خدا که نیست الٰهی غیر از من پس آن ملک گفت اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰه
اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰه پس فرمود جناب اقدس الٰهی که راست گفته بنده
من بدرستیکه محمد صلعم بنده من و فرستاده من است من او را مبعوث نموده ام و من او را
منتخب کرده ام پس گفت آن فرشته حَیَّ عَلَی الصَّلٰوة فرمود او تعالی راست گفت
بنده من طلب نموده است بجانب فریضه من پس هر که برود بطرف او بطور رغبت در آن
محتسب باشد پس آن فریضه کفاره ذنوب و گناهان گذشته او باشد پس گفت آن فرشته
حَیَّ عَلَی الْفَلَاح گفت او تعالی که آن فریضه صلاح و نجاح و فلاح است بدانکه
ظاهر این روایت آنست که اذان همین است که شنیدی حالانکه مشهور بشهرت عظیمه آنست
که فصول اذان هجده ۱۸ میباشد چنانچه تکبیرات در اول چار مرتبه است و بعد از حی علی الفلاح
دو مرتبه حَیَّ عَلٰی خَیْرِ الْعَمَل و بعد از ان دو مرتبه تکبیر یا دو مرتبه تهلیل پس اقتصار بر آنچه
مذکور است بنا بر ذکر است نه بنا بر اینکه پس اذان همین است و کم و بیش نیست اگرچه مقام
فی الجمله غرابت دارد ولکن من به تفصیل غیر مطلب بیان این مطلب بطور فقها می نمایم پس

فصول در اذان بسبیل استدلال

مخفی مباد که اخبار وارده درین مطلب و در اقامت مختلف اند و مشهور همین است چنانچه
در اذان دانستی و در اقامت هفده فصل است دو مرتبه تکبیر در اول و یکمرتبه تهلیل در آخر
و در میان حی علی خیر العمل بعد از ان و در میان الله اکبر قبل از ان دو مرتبه قد قامت الصلوٰة
و این نمیشود یعنی اقامت هفده فصل و اذان هیجده فصل مگر با چار تکبیر در اول اذان و
دو تهلیل در آخر و دو تکبیر در اول اقامت و یک تهلیل در آخر و همین مشهور است و عمل
بر مشهور است و مجموع هر دو سی و پنج فصل است و دلیل مشهور خبر جعفی است چنانچه
جعفی از حضرت باقر علیه السلام سماع خود نقل کرده که شنیدم حضرت را که فرمود
الاذان والاقامة خمسة وثلثون حرفا پس شمار فرمود بدست خود اذان
هجده فصل و اقامت را هفده فصل و انچه در خبر حضرمی و اسدی است از حضرت صادق ع
که آنجناب برای ایشان حکایت اذان فرمود پس گفت الله اکبر الله اکبر دو مرتبه و همه
فصول را دو مرتبه فرمود و در آخر خبر گفت والاقامة کذالك که ظاهرش این است که اقامت
نیز چنین است یعنی مثل اذان است در فصول و ترتیب وغیره و ظاهرش مخالفت با مشهور
دارد و مخالف فتاوای علمای اعلام نیز است چنانچه گذشت و نمی آید و لفظ والاقامة کذلك
از راوی است یعنی راوی گفت که آنحضرت همچنین حکایت فصول اقامت هم فرمود
و تقدیر عبارت آنست فقال الراوی حکی علیه السلام الاقامة کذالک
یعنی آنحضرت همچنین اقامت را ذکر و بیان فرمود بصورتے که اقامت دارد و برین تقدیر
لفظ اقامت باید منصوب خوانده شود یعنی خبر مفعول حکی خواهد شد و اگر چنین نباشد
پس لازم می آید که فرقی درمیان اذان و اقامت نبوده باشد و اقامت نیز همین اذان

باشد وسقوط کلمہ قد قامت الصلواہ از اقامت لازم می آید وکسے قائل بآن نیست وہم لازم

ے آید کہ ہر دو یعنی اذان واقامت سی وشش فصل باشد ونیز لازم می آید کہ ہر دو یا اذان

باشند یا ہر دو اقامت ویکے را نام اذان نہادن ویکے را اقامت تحکم بحت باشد پس ثابت

شد انچہ ما بالا گفتیم کہ این قول از راوی است وارادہ نمودن از فقرہ مذکورہ این معنی را کہ

اقامت واذان ہر دو باعتبار فصول یکسان میباشند غیر اینکہ دو مرتبہ قد قامت الصلوٰۃ

در اقامت اضافہ باید نمود درست نمے آید بجہت اینکہ درین وقت فصول آنہا سی وشش

میشوند وآن مخالف اجماع محکی ناصریات است اگر فصل نباشد چہ دعوہ اجماع

کردہ اند بر وحدت تہلیل در آخر اقامت چنانچہ بر تثنیت آن در آخر اذان فرمودہ وکذالک

از محکی محکی منتہے دعوہ اجماع بر آن ثابت میشود و مو ید ہمین است انچہ در صحیح از

معاذ ابن کثیر است کہ حضرت صادق علیہ السلام فرمود کہ اگر کسے داخل مسجد شود واقتدا

بصاحب مسجد نداشتہ باشد ودر قرئت امام یک آیت یا دو آیت باقی ماندہ باشد

وخوف کند کہ اگر اذان واقامت بگوید امام برکوع میرود پس بگوید قد قامت

الصلوٰۃ قد قامت الصلوٰۃ اللہ اکبر اللہ اکبر لا الہ الا اللہ وداخل

بشود واکتفا در اجتزا بآن بذکر این پنج فصول فرمودہ پس اگر بر وحدت تہلیل نبود

آنرا ہم مکرر میفرمود چنانچہ فصول سابقہ را مکرر فرمودہ وہمچنین انچہ در محکی دعائم الاسلام

است کہ حضرت صادق فرمود کہ اذان واقامت دو دو مرتبہ است وشہادت

بقول لا الہ الا اللہ در آخر آن یکمرتبہ میباشد وکذالک صحیح بزنطی از حضرت صادق ع

علیہ السلام مروی عن المعتبر کہ میفرماید کہ اذان اللہ اکبر اشہد ان لا الہ الا اللہ

دو دو مرتبہ است و فرمود در آخر آن یک مرتبہ لا الہ الا اللہ است پس مراد از لفظ اذان
درین خبر کما سابقہ ممکن است کہ اقامت بودہ باشد بجہت مخالفت مضمون آنہا باخبار
دیگر معتضدہ بشہرت واجماع وفتاوی چنانچہ عنقریب می آید انشاء اللہ تعالی پس انچہ
در خبر مذکور معراجیہ است و دیگر اخبار مذکورہ وغیرہ از تثنیت تکبیر در اول آن مثل خبر
سنان ابن انس ہرگاہ کہ سوال کرد از اذان فرمود بگو اللہ اکبر اللہ اکبر
اَشهدُ اَن لَّا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ اَشهدُ اَن لَّا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہ وخبر صحیح زرارہ یا فضیل
از ابی جعفر کہ در معراجیہ دیگر است مرویہ در جواہر فقلنا کیف اذن فقال اللہ
اکبر اللہ اکبر وکذالک خبر ابی ہمام از حضرت ابو الحسنؑ کہ فرمودہ اذان واقامت
ہر دو دو دو میباشند وسوائے این اخبار نصوص دیگر ہم ہمین مضمون وارد شدہ اند
حتے کہ بعض جماعت متاخرین بر انچہ ازان مستفاد میشود عمل بر آن نمودہ اند ولکن چون
مخالف مشہور بل المجمع علیہ میباشد پس یا ماول یا مطروح باشد وتاویلش یا باینکہ مراد
ازان تعلیم کیفیت تکبیر است نہ مقصود ازان حصر است یا اینکہ مراد ازان نفی وحدت است
در تہلیل بعنوان تعریض بحدیث عامہ چہ اکثرے از ایشان قائل بوحدت تہلیل در آخر
شدہ اند ودرین تقدیر مابین نصوص ونصوص اربع مناقضہ نیست تا اینکہ نصوص ثنویت
دال باشند بر اینکہ اصل در آن در تکبیر اولی ہم ہمین است ولکن از دیاد دو تکبیر در اول
بنا بر اعلام است کما فی خبر علل الفضل قال الرضا و جعل التکبیر فی اول
الاذان اربعا الخ محصل آن اینکہ میفرماید اذان در وقت غفلت شروع میشود وقبل
ازان کلامیکہ منبہ مستمعین بودہ باشد نیست پس گردانیدہ شد دو تکبیر برائے تنبیہ مستمعین

برائے مابعد آنہا و در بعض اخبار آمدہ کہ اذان و اقامت مثنی مثنی میباشند و ہر دو جہل و دو
حرف ہستند اذان بست حرف یعنے فصل و اقامت دوازدہ فصل چنانچہ در محلی بدایہ از
حضرت صادق ماثور است و در روایتے مسمی و ہفت فصل وارد شدہ و در روایتے ہشت و سی
آمدہ و در غنیتہ بعد ذکر اقوال میفرماید کہ ہر کہ بروایت ہفت و سی عمل میکند پس آن در اول
اقامت چار تکبیر میگوید و باقی پانچہ ما مقدم ذکر نمودم یعنے پانچہ مشہور است و ہر کہ ہشت و سی
فصل میگوید آنہا اپس او در آخر اقامت یک تہلیل زیادہ در ہر دو میکند یا دو تہلیل میگوید
و ہر کہ روایت میکند جہل و دو فصل آنہا اپس آن در آخر اذان چار تکبیر و در اول اقامت
چار تکبیر و در آخر آن نیز چار تکبیر و در آخر اقامت دو مرتبہ لا الٰہ الا اللہ میگوید بعد ازان
میفرماید کہ اگر کسے عمل بر کدامے این اخبار بکند گنہگار نخواہد شد و چنین است کہ میفرماید
ولکن احتیاط شدید ہمین است کہ بطور مشہور بگوید و بر مشہور عمل کند چہ انچہ مشہور است
ہم نصوص دارد و ہم شہرت عظیمہ از راہ فتاوی بلکہ از راہ روایات کہ مویداً آنست دعوے
اجماع براین شہرت عظیمہ بیجا نباشد و در مدارک میفرماید کہ این مذہب اصحاب است
و مخالف آن از کسے دانم و در تذکرہ و نہایۃ الاحکام نسبت آن بہ علما فرمودہ و در ذکرے نسبت
آن باصحاب دادہ و در مسالک است لفظ طائفہ و در مہذب است کہ اصحاب اختلاف در آن
ندارند و ظاہر غنیہ آنست کہ این معقد اجماع است و بر اثنینیت تہلیل در آخر اذان در
معتبر و تذکرہ و ناصریات و بحار و منتہے دعوہ اجماع نمودہ کما فی الجواہر و غیرہ واللہ اعلم
و چون فارغ شدیم از بیان استدلال در اقوال فصول اذان باز بذکر بقیہ حدیث
مے پردازم پس فرمود حضرت رسول کہ پس من امامت ملئکہ نمودم چنانچہ در بیت المقدس

امامت انبیا کردہ بودم فرمود بعد ازین یک سحابہ مرا پوشیدہ نمود پس من در سجدہ
اوفتادم آن وقت پروردگار من مرا ندا فرمود کہ بہ تحقیق کہ من فرض کردم بر ہر نبی کہ پیش از تو
بود پنجاہ نماز را و من فرض کردم بر تو و بر امت تو آن را (وفرضتها علیك وعلی امتك)
پس قیام کن بدان تو و امت خودت پس فرمود حضرت رسولخدا کہ فرود آمدم از آنجا
تا اینکہ گذشتم بر حضرت ابراہیمؑ و آنجناب از ما ہیچ شئے نفرمود تا اینکہ رسیدم بحضرت
موسیٰؑ پس گفت موسیٰؑ اے محمدؐ چہ کردی گفتم پروردگارم فرمود کہ من پنجاہ نماز بر ہر نبی
کہ قبل تو بود فرض کردم و بر تو و بر امت تو فرض کردم آنرا پس موسیٰؑ گفت اے محمدؐ امت تو
آخر امم است و ضعیف تر از امتہائے گذشتہ و پروردگار تو بر تو مزید نخواہد فرمود و ہیچ
چیزے را و امت تو ہرگز استطاعت قیام بر آن ندارند پس رجوع کن بہ پروردگارت
و سوال تخفیف بکن از برائے امت خود فرمود حضرت رسولؐ کہ رجوع نمودم و واپس
شدم بطرف پروردگار خود تا بہ سدرۃ المنتہیٰ پس در سجدہ اوفتادم باز عرض کردم اے
بار الٰہا فرض کردی بر من و امت من پنجاہ نماز و من و امت من طاقت این ندارند
پس تخفیف کن از ما پس او تعالےٰ التخفیف فرمود از ما پس دہ تا کم فرمود پس باز
آمدم بطرف موسیٰؑ و خبر دادم آنرا گفت برو باز رجوع کن کہ این مقدار را ہم طاقت
نداری پس رجوع بہ پروردگار خود نمودم پس باز او تعالےٰ دہ تا را کم فرمود پس باز
بطرف موسیٰؑ مراجعت کردم گفتم کہ دہ تا دیگر کم شد گفت باز رجوع کن این قدر ہم طاقت
نداری باز رجوع کردم تا اینکہ در آخر دفعہ دہ نماز ماند بموسیٰؑ آمدم پرسید چہ شد گفتم دہ تا
فرض شد گفت برو و رجوع بکن کہ اینہم طاقت ندارند پس باز رجوع کردم پس او تعالےٰ

پنج تا از ده کم فرمود پس آمدم پیش موسیٰ و گفتم پنج تا دیگر کم شد گفت این قدر هم
طاقت نداری گفتم اے موسیٰ از خدا شرم مے آید لابد بر آن صبر خواهم کرد پس منادی
بما ندا کرد که چون صبر بر آن کردی پس این پنج را پنجاه موازنه شد و هر که قصد حسنه
کند از امت تو پس عمل بآن کند می نویسم برایش ده تا و اگر عمل نکرد بآن می نویسم
برای او یکتا و هر که قصد گناه کند از امت تو و بعمل آرد آن را نخواهم نوشت برای
او یک گناه و اگر نکرد هیچ نمی نویسیم پس فرمود حضرت صادق علیه السلام خدا جزای
خیر دهاد موسیٰ علیه السلام را ازین امت و در صافی از مجالس نقل کرده که حضرت صادق علیه السلام فرمود
که در حالیکه آنحضرت را جبرئیل با براق به بیت المقدس برد و عرض محاریب و محرابهای
انبیا نمود و نماز در آنجا حضرت گذاشت و باز آمد از آنجا پس گذشت حضرت رسول صلعم
به قافله قریش و آن قافله آب بر یک شتر بار کرده داشتند و یک شتر را گم کرده بودند
و در طلب آن شتر متوجه بودند پس حضرت رسول صلعم آن آب را نخورد و باقیش را ریخت
چون صبح فرمود آنحضرت بقریش گفت این شب مرا سیر کنانیدند بسوی بیت المقدس
و وا نمودند برای من آثار انبیا علیهم السلام را و منازل ایشان را و گذشتم من بقافله
در فلان مقام و فلان جا در حالیکه آن اهل قافله یک شتر را که از ایشان گم شده بود
تجسس میکردند پس من آب ایشان را خوردم و باقی را ریختم چون این سخن ابو جهل
شنید گفت بقریش حالا فرصت بدست شما آمد ازین بپرسید که بیت المقدس چند تا
استوانه دارد و چند قندیل دارد پس آنها بآنحضرت گفتند اے محمد در میان ما کسانی
هستند که در بیت المقدس رفته اند و آن را دیده ملاحظه کرده اند حالا تو ش ا ...

پس تو اگر آن را دیدهٔ بگو که آن چند استوانه دارد و چه طور میباشند آنها و قنادیل و محرابهای آنرا بیان بکن پس حضرت صادق ع میفرماید که جبرئیل ع نازل شد و بیت المقدس را مقابل چهرهٔ مبارک و چشم مبارک آنحضرت کرد پس آنحضرت قوم را از انچه پرسیدند جواب میداد واحوالاتش را بیان میفرمود پس هرگاه که آنحضرت سؤالات ایشان را جواب دادند و چیزے کم و بیش نیافتند گفتند خوب قافلهٔ وایس بیاید تا از آنها سؤال بکنم حضرت فرمود تصدیق قول ما این است که قافله میرسد و ظاهر میشود بر شما وقت طلوع آفتاب که پیشرو قافله یک شتر بیست اورق یعنے خاکستری رنگ پس روز دیگر وقت صبح روانه شدند بطرف عقبه و نگاه بآن سمت میکردند تا اینکه وقت طلوع آفتاب رسید گفتند اینک آفتاب طلوع می کند در همین اثنا قافله ظاهر شد و آفتاب طالع شد و مقدم آن قافله شترے خاکسترے بود پس سؤال نمودند از اهل آن قافله از چیزهائے که رسول خدا ص خبر داده بود بآن گفتند بلے همچنین است یک شترے را گم کرده بودیم در فلان فلان موضع و آب گذاشته بودیم چون صبح کردیم دیدیم آب نیست و آب ریخته شده است پس باوجود دیدن این معجزهٔ باهره آن کفار از دیاد تکبر نمودند و نافرمانی کردند و ایمان نیاوردند

بیان بعض کلمات حدیث با آنکه حدیث مذکور که از ائمه اهلبیت علیهم السلام

است ذکر نمودم و حدیث شریک که بخاری نقل کرده با اکثر مطالب و مضامین حدیث مذکور موافقت دارد و در اکثر اینها مخالفت دارد و همچنین حدیث ثابت بنانے که آنرا مسلم نقل کرده و آن نیز با حدیث مذکور در اکثر مطالب یکسان است و در بعض آن مخالف است و ترمذی نیز این خبر را ذکر کرده است ولکن مختصر نموده و در آن

الاورق من الابل الذی فی لونه سواد الی بیاض منتخب

ذکر حدیث شریک البخاری

ذکر حدیث ثابت از مسلم

ذکر طمانچہ زدن جبرئیلؑ بہ براق ہم مذکور کردہ چنانچہ درخبر مروی از حضرت صادقؑ است ونسائی نیز آنرا بیان کردہ ولیکن اخصر تر دمعنا آن واین واحد است کما نص علیہ فی اللباب وچون عنقریب انشاء اللہ تعالیٰ در مبحث ثانی اثبات معراج جسمانی مے نمایم با ابطال ادلہ مانعین ودفع شبہات باقیہ ایشان پس درین مقام محض لفظ انسان رابیان مے کنم کہ روح است یا جسد است یا روح با جسد است بعض میگویند کہ انسان محض روح است وبعض انسان روح با جسد رامیگویند وآنکہ جسد محض را انسان بگوید نشان آن نمے دانم مگر اینکہ آدم را آدم آنوقت ہم می گفتند کہ محض از گل وآب بود ونفخ روح ہنوز نشدہ بود ودر حدیث نبوی آمدہ کُنْتُ نَبِیًّا وَّاٰدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ وہنوز روح نبود واطلاق آدم کہ انسان باشد بران فرمودہ اند میتوانی کہ بگوئی این اطلاق مجاز است چنانچہ در من قتل قتیلا فلہ سلبہ آمدہ پس ہر کہ میگوید کہ انسان عبارت از روح است بچند وجہ استدلال مے کند اول اینکہ انسان شئے باقی است از اول عمر تا آخر عمر واجزاء بدنیہ در تغیر و تبدل وانتقال میباشد وباقی غیر فانی است پس معلوم شد کہ انسان محض روح است کہ آن باقیست غیر متبدل ومغایر است از بدن دلیل دوم اینکہ آدمی گاہے بنفس خود عالم میباشد واز جمیع اعضا واجزاء بدنیہ خود غافل پس لا بد آنچہ میداند غیر آنست کہ ازان غافل است پس انسان عبارت از محض روح باشد وازین ثابت شد کہ انسان غیر بدنست دلیل ثالث اینکہ میگوید بدن یا سر من قلب من دماغ من یعنے اضافت مے کند دست وپا ودیگر اعضاء را بسوئے خود پس معلوم شد کہ انسان غیر این اعضا

استدلال مانعین کہ از آن تردید معراج جسمانی ثابت میشود

بیان ادلہ آنکہ کہ محض روح را انسان میگویند

و بدنست چہ مضاف الیہ غیر مضاف است پس ثابت شد کہ انسان غیر بدنست
د ہو المطلوب پس ازین ادلہ ثابت شد کہ از آیہ ثابت نشد مگر سیر دادن بہ انسان و آن
محض روحست پس از آیہ ثابت نشد مگر معراج روح آنحضرت و دلالتے ندارد بر معراج
جسمانی و جوابش اینکہ در آیہ لفظ انسان نیست تا محتاج باشیم بر اثبات اینکہ آن روح
مع البدنست یا تنہا بلکہ در آیہ لفظ عبد است و در لفظ عبد و انسان فرق واضح است
و عبد بمعنی بندہ است و لہذا زر خرید کسے را غلام و عبد او میگویند و چون انسان خواہ
عبارت از روح تنہا باشد یا عبارت از مرکب از روح و جسد باشد ہمہ مملوک
خدائے تعالے است لہذا آن را عبد میخوانند و اگر عبد صرف روح باشد لازم می آید کہ
بدن و اعضا و اجزاء بدنیہ مملوک خدا نبودہ باشد و نیز عبد نمے شود مگر بہ بندگی و عبادت
و اطاعت و آن حاصل نمے شود و متصف بآن انسان کمال الاتصاف نمی شود مگر
بواسطہ بدن چنانچہ نماز نمے تواند بخواند مگر بواسطہ اعضاء و جوارح پس در عبودیت
و بندگی ہمہ اعضا شریک ہستند پس عبد از مجموع بدن و روح عبارت شد و از ینجا
است کہ حق تعالے میفرماید أَرَأَيْتَ الَّذِي يَنْهَىٰ عَبْدًا إِذَا صَلَّىٰ آیا دیدی تو
اے پیغمبر کسے را کہ نہی و منع میکرد و عبدیرا کہ نماز میکرد پس چیزیرا عبد فرمودہ آیا محض روح
را پس کجا دید آن را کسے و ندید مگر مجموع بدنے را کہ حامل روح بود پس عبد عبارت از
بدن و روح شد و ہمچنین میفرماید در سورۂ جن وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ
كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا و در ینجا نیز مراد مجموع روح و جسد است پس ہمچنین
در آیہ اسریٰ لفظ عبد است و آن ثابت شد کہ مجموع روح و جسد است و اثبات

این مطلب به تفصیل انشاء الله تعالی عنقریب مے آید و آنچه ایراد بر فقره مذکوره حدیث
مذکور که من انبیا را در بیت المقدس امامت کردم و باز میفرماید که در آسمانها انها را دیدم نمی‌تواند
که بودن آنها در مسجد یعنی بیت المقدس و بودن آنها در آسمانها در یک وقت چه طور ممکن
است و نیز نماز اموات یعنی چه چه آخرت محل تکلیف نیست پس نماز خواندن آنها
و امامت آنحضرت بے معنی است و جوابش اینکه واقعه نماز در بیت المقدس قبل
از عروج بآسمان و ملاقات کردن با انبیا است پس او تعالی ارواح انبیا
علیهم السلام را از آسمانها برای مشاهده فضائل و کمالات آنحضرت در بیت المقدس
فرستاد و باز آنها را قبل از صعود آنحضرت بمحل هائے آنها باز فرموده و مستقر ساخت
تا اینکه آنحضرت درجات و منازل آنها مشاهده کند و از مراتب آنها واقف گردد و تا
جمع هر دو در دو وقت پس ممکن است و هیچ محال بلکه استبعاد ندارد و لکن جواب
از اینکه نماز خواندن بعد مردن معنی ندارد اول اینکه اینها مرده نیستند چه اینها از شهدا
بهتر و افضل تر هستند و شهدا بنا بر نص قرآنی وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي
سَبِيلِ اللهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ الخ پس انبیا زنده هستند و ممکن است که معنای نماز
درینجا ذکر و دعا و تحمید و تسبیح او تعالی بوده باشد و این ذکر آخرت است چنانچه تصریح
بآن وارد شده است **مبحث ثانی** و در آن دو مطلب است مطلب اول در
اثبات معراج جسمانی در حالت بیداری است از احادیث و اقوال **شیعه**
و احادیث و اقوال **اهلسنت** و ابطال ادله قائلین به معراج منامی مطلب دوم
در دفع باقی شبهات عقلیه و نقلیه قائلین بمعراج منامی است

مبحث ثانی

مطلب اوّل

بدانکه علماء و فقهاء و محدثین و متکلمین و صحابه و غیره اتفاق نموده اند براینکه معراج آنحضرت در حالت بیداری بجسم شریف از مکهٔ معظمه تا به مسجد اقصےٰ و آسمانها و بیت المعمور و عرش اعظم واقع شده است چنانچه ابن بابویه و شیخ طبرسی و علامه مجلسی علیهم الرحمه تصریح باین مطلب فرموده اند وغیر اینها از بسیارے علماء و آنچه بعض دریں مطلب انکار نموده اند بسبب بعض شبهات و تشکیکات پس ناشے از محض سوء فهم و عدم اعتماد و وثوق براقوال پیغمبر خدا و ائمه هدیٰ علیهم الصلواة والسلام والثنا میباشد چنانچه انشاءالله تعالےٰ در مطلب دوم نیز بتصریح بیان کرده خواهد شد و چه طور ممکن است انکار ازین مطلب از کسیکه اعتقاد بقدرت خدا داشته باشد و تصدیق پیغمبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین نموده باشد زیراکه انکار از معراج جسمانی منجر میشود بانکار نصوص قرآنیه و تکذیب چندین هزار احادیث متواتره که بطرق مختلفه در اصل معراج وارد گردیده اند و آنها دلالت دارند بر بودن معراج آنحضرت بجسم مبارک در حالت بیداری پس از محض استبعاد انکار از آن کار خردمندان نباشد چنانچه جناب علّامه مجلسی فرموده اند که اگر جمع آن احادیث نمایم یک کتاب ضخیم خواهد شد لیکن از چند هزار احادیث بعض احادیث را ذکر می نمایم که مثل دانه از خرواری بطور نمونه باشد انتهٰی و من نیز از برائے ازدیاد اعتقاد مؤمنین و قلع و قمع بیخ شبهات منکرین به ذکر بعض ادلهٔ مے پردازم اوّل از نصوص قرآنیه ثابت است که معراج جسمانی بود و از جمله نصوص آیه مذکوره سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ الخ میباشد چنانچه صریح آیه برآن دلالت میکند چه عبد عبارت است از مجموع روح و جسد

ذکر ادله بر بودن معراج جسمانی در نقط

ذکر نص آیهٔ اسرا

نه صرف روح و حقتعالی میفرماید که سیر کنانیدم عبد را پس مجموع روح و جسم باشد نه صرف روح و اطلاق عبد بر مجموع روح جسم اطلاق حقیقی است نه مجازی و تجاوز از حقیقت بسوی مجاز بدون ضرورت داعیه البته جائز نیست و در ینجا هیچ داعی نیست پس چرا معنای حقیقی لفظ عبد نگیریم که آن روح و جسم هر دو میباشد و انچه محقق معاصر سر سید در ابطال این استدلال در تفسیر خود که سابع از تصانیف احمدیه است و در متداول جلد ششم مشتمل بر رسائل و کتب مذهبی تفسیر القرآن جلد ششم تفسیر سوره بنی اسرائیل مطبوعه در علیگڑه در سنه ۱۳۱۳ ہجری صفحه ۸۰ نوشته محض لغو و باطل است چنانچه ترجمه اصل عبارت ایشان که در اردو است بفارسی این است دلیل اوّل که لفظ عبد جسم و روح را شامل است و ازین جهت اسرا و معراج بجسده بود چنان بی معنا است که بران سخت تعجب میشود اگر خدا چنان میفرمود اَسْرَیْتُ بِعَبْدِیْ فِی الْمَنَامِ مِنَ الْکَعْبَةِ اِلَی الْمَدِیْنَةِ یا اَرَأَیْتُ عَبْدِیْ فِی الْمَنَامِ کَذَا وَکَذَا آیا ایشان درین وقت هم میگفتند که در لفظ عبد جسم و روح هر دو شامل هستند پس در خواب معه جسم رفتن ثابت شد **اقول** این عبارت محقق معاصر قابل ملاحظه ارباب انصاف است که چه قدر موجب تعجب میباشد زیرا که اصل مقصود مستدل از لفظ عبد اطلاق لفظ مذکور بدون قرینه صارفه از معنای حقیقی است چنانچه در آیه کریمه مذکوره وارد است و انچه مثال در ابطال استدلال پیش نمود بقول خود اَسْرَیْتُ عَبْدِیْ فِی الْمَنَامِ یا اَسْرَیْتُ عَبْدِیْ فِی الْمَنَامِ چنان نیست چه در ینجا لفظ منام قرینه صارفه از اراده معنای حقیقی از لفظ موجود است و همین قرینه معینه اراده مجاز است علاوه ازین

ابطال استدلال سید احمد خان ...

ازما سبقه بیان بعدون لفظ ...

در جسم و روح

شاید لفظ اسریٰ با منام در محاورہ عرب مستعمل نباشد خود این لفظ منع این معنا ر
مے نماید و در قرآن نیز استعمال لفظ اسری با لفظ مذکور منام نیامدہ پس لفظ عبد حتماً مثبت
مرام است و ہیچ قرینہ کہ موجب صرف از معنا حقیقے باشد موجود نیست و لفظ لیلا را کہ
قرینہ خواب گرفتہ اند باطل محض است چنانچہ آیہ دیگر در قرآن مجید است فاسر باھلک
بقطع من اللیل یعنے ببرو ببر اہل خود را در قطعہ از شب پس ایا میتواند کسے کہ
بگوید کہ این خواب است یعنے خدا فرمود کہ عیال خود را در خواب ببر کہ وقت شب عادة وقت
خواب است یا قولہ تعالے فاسر بعبادی لیلا یعنے سیر بدہ بندگان مرا در شب
پس لیلا مفید خواب و قرینہ منام خواہد شد و لا یقول بہ احد من العقلاء
قولہ ہر کہ خواب بیند صیغہ متکلم استعمال می کند و اگر کسے بر خواب نمائیدن دیگرے
قادر باشد دالمحاورات خطابے نماید خواہ باسم آن یا بصفتے از صفات آن پس بر آن
چنین استدلال نمیشود چنانچہ اینہا از لفظ عبد استدلال مے نمایند در قرآن مجید حضرت
یوسف علیہ السلام نسبت بخواب گفت یا ابت انی رایت احد عشر کوکبا واز محبوسان
یکے بہ نسبت خواب خود انی ارانی اعصر خمرا دیگرے گفت انی ارانی احمل فوق
راسی خبزا و حال اینکہ این ہمہ خواب بود پس بہ لفظ انی این ہمت نمودن کہ در آن
ہر دو دخل است و انچہ در خواب فعلے کرد در حقیقت آن فعل جسمانی بود چہ قدر لغو و
بیہودہ است خود حضرت رسول خوابہائے خود بیان فرمودہ و دیگران نیز خوابہائے
خود را بآن حضرت عرض نمودند کہ در آن صیغہ متکلم رایت استعمال کردہ اند و ذکر
اشیاء و اشخاصیکہ در خواب دیدہ اند نمودہ اند پس ایا از آن بوجود آن اشیاء و اشخاص

ردوار فیصت در ینجا جمہ

اقول در ینجا بحث از لفظ ارویت کہ صیغہ در خواب بجسد با استدلال بعنوان نمود

متکلم باشد یا صیغہ مخاطب باشد نیست نہ از لفظ الی بحث نمایند چرا برائے تغلیط عوام

و فریب دہی نادانان این الفاظ را ذکر فرمودہ آید و ہیچ فائدہ ہم بذکر آن نمی باشد

و گفتگو در بودن رویت حضرت یوسف در خواب و رویت مجبوسان در خواب نیست

اگر مطلوب اثبات این مطلب است کہ لفظ عبد در معنائے محض روح آمدہ و حقیقت

دران است پس از محاورات و استعمالات عرب ثابت بفرمایند و بتامل بمنار

مستدل را باید بہ بیند و بیان خوابہائے خود آنحضرت و کذا بیان دیگران خوابہائے

خود را بآنحضرت محل انکار نیست و استعمال لفظ مخاطب یا صیغہ متکلم در ما نحن فیہ دخل ندارد

و نہ کسے قائل است کہ آنچہ در خواب دیدہ شد آن بجسدہ در واقع در خواب موجود بود

لکن شکے نیست بر اینکہ آنچہ آدم در خواب از اشخاص و اشیا کہ مے بیند با جسم آنہا می بیند

چہ رویت اشیا و اشخاص بدون جسم ممکن نیست چنانچہ کسے آفتاب یا ماہتاب یا شخص

انسانی یا حیوانی یا جماد یا درختہا یا صحرا یا دریا یا آسمان یا زمین یا غیر اینہا اگر در خواب

بہ بیند پس ممکن نیست کہ در غیر جسم بہ بیند خواہ آن در حقیقت معہ جسم حاضر پیش او باشند

یا نہ باشند بلے اگر کسے دعوہ کند کہ فلان مردہ را دیدم بدون جسم کہ جسم آن فنا شد محض روح

او را دیدم عقلا او را تحمیق خواہند کرد مطلب مستدل این است کہ در آیہ مذکورہ لفظ

عبد بدون ذکر منام یا قرینہ خارجیہ یا داخلیہ کہ مثبت منامیت بودہ باشد واقع شدہ

و چون لفظ مذکور حقیقت در جسم و روح ہر دو میباشد پس معراج بجسم شریف ثابت

است و مستدل منکر نیست کہ اطلاق عبد مجازا بر صرف روح نمی نمایند و این ہم.

نمی گوید کہ در جائیکہ تحقق واقعہ در خواب معلوم باشد خواہ از ادلہ خارجیہ وخواہ از قرائن داخلیہ
وغیرہ آنجا ہم لفظ عبد مفید روح وجسم ہر دو میباشد پس چون صاحب تفسیر مذکور از
علم عربیت چنانکہ باید بہرہ ندارند پس چہ طور فہم قرآن را مدعی میباشند کہ فرق در انچہ
مستدل میگوید ودر انچہ در انکار سند می آرند نمے توانند واستعمال لفظ بیہودہ کہ
خود مفسر مذکور نسبت بحضرات اعلام محققین نمودہ اند چہ قدر بیہودہ است قولہ واین
قول کہ اگر معراج واقعہ خواب بود خدا میفرمود کہ اسریٰ بروح عبدہ ہمچنان بیہودہ
است کہ استدلال بر معراج جسمانی از لفظ عبد براین قول ضرور بود کہ سند کلام
عرب پیش می آورند کہ عرب در واقعہ خواب میگویند کہ فعل بروحہ کذا وکذا پس ظاہر
شد کہ انچہ دلیل پیش نمودہ اند بیہودہ ولغو است وازان مطلب ثابت نمے شود اقول
چون مطلب مستدل نفہمیدہ اند باین روش ابطال مے نمایند مستدل میگوید کہ چون
ظاہر آیہ کریمہ مثل دیگر آیات کہ تعلق باخبار وواقعات عیانیہ دارند بیان واخبار واقعہ
بیداریست مزید بران لفظ عبد کہ حقیقۃً روح وجسد است درین آیہ موجود است وبر
فرض بودن واقعہ معراج در خواب عنوان مذکور خلاف فصاحت وبلاغت کلام خواہد بود
ومعلوم است کہ قرآن مجید افصح ترین کلام ہا است وکسے از فصحا مثل این کلام قدرت
ندارد پس باین جہت الزاماً بقائلین معراج خوابے میگویند کہ اگر واقعہ مذکورہ خواب
بود مقتضاء فصاحت وبلاغت آن بود کہ لفظے کہ مشعر این باشد مثل لفظ روح یا لفظ
منام در قرآن مذکور میشد وچون نیست پس واضح شد کہ خواب نیست بلکہ بیداریست
وہم روحانی نیست بلکہ جسمانی است وَمَنْ لَّمْ يَجْعَلِ اللّٰهُ لَهٗ نُوْرًا فَمَا لَهٗ

قولہ ایضاً

مقرر از مصنف مدظلہم

من قول واستدلال بلفظ عبد چنانکه محققین عارفین بحقائق الفاظ وواقفین بمحاورات عرب فرموده اند در نهایت تحقیق و در غایت تدقیق است و شواهد کثیره بر آنست بلکه محض روح مراد گرفتن تا قرینه بر آن نبوده باشد از لفظ عبد مجرد ا ناشی از عدم علم بلسان عرب یا از سوء فهم و جهل و طغیان است یا تجاہل و تغافل است مثلاً قوله تعالے أَرَأَيْتَ عَبْدًا إِذَا صَلَّىٰ و قوله إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ الخ و قوله تعالے عَبْدًا شَكُورًا و قوله تعالے بَلْ عِبَادٌ و قوله تعالے إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي الخ وَغَيْرِ ذَالِكَ دلالت بر محض روح میکند یا بر جسم و روح ہر دو یا اینکه بگوئی اشْتَرَیْ الْعَبْدَ پس مراد روح میگیری یا روح و جسم ہر دو یا اینکه بگوئی جاء عَبْدُ فلان پس آیا می فهمند که روح فلان آمد یا اینکه روح و جسم فلان آمد یا اینکه بگوئی اجلس یا عَبْدِی یا قُمْ یا عَبْدِی یا اِضْرِبْ عَبْدِی یا هٰذَا عَبْدُ فُلَانٍ یا لِمَا الْعَبْدُ که چنین مقال در استعمال و محاورات گفتگو جاریست و کسے نمی تواند که بگوید که مراد از لفظ عبد محض روح است بلے اگر قرینه موضحة المراد بوده باشد چنانکه گوئی رَأَيْتُ فِي مَنَامِي عَبْدَ زَيْدٍ یعنے من در خواب دیدم غلام زید را پس درینجا جسم غلام مذکور اگر مراد نگیرند و محض روح او مراد بگیرند شاید محل داشته باشد و لکن این ہم مشکل است چنانچه مے آید ان شاء اللہ تعالے بلے اگر مراد معاصر این باشد که اگر کسے بگوید که در خواب عبد فلان چنان دید پس درینجا از عبد محض روح آن عبد مراد است چه خواب دیدن فعل روح است نه فعل جسم و روح ہر دو پس صحیح خواہد شد و لکن میگوئیم که درینجا نیز مراد از لفظ عبد جسم و روح ہر دو است چه ملاحظه خواب شخص زنده اگرچه از روح متعلق است لکن روح

در بیان آنکه ... عبد

متعلق با بدن است علیحدہ از بدن نیست پس کدام مانع است کہ درین استعمال ہم مراد ہردو باشد و قول معاصر مذکور در لفظ سبحان کہ ما قبول دارم کہ کلمہ تعجب است ولیکن تعلق

باسرا و معراج خواہ روحانی باشد خواہ جسمانی خواب باشد یا در بیداری ندارد بلکہ تعلق آن باآن واقعہ است کہ مقصود اعظم از معراج آن بود کہ ذکرش در قول او تعالیٰ لنریہ من ایتنا میباشد و ازین بودن معراج جسمانی در حالت بیداری ثابت

نمیشود ماہم تسلیم می کنم کہ البتہ متعلق بقول مذکور است ولکن اگر این ارائت در خواب می بود چہ محل تعجب بود کہ لفظ سبحان دران مستعمل میشد زیرا کہ در خواب اشیاء غریبہ دیدن و عجائب امور مشاہدہ نمودن نزد ہیچ عاقل محل تعجب نمی باشد و چون این واقعہ را مصدر بہ لفظ سبحان کہ در وقت کمال تعجب میگویند فرمودہ است و تعجب در ارارت منام ہیچ نیست پس لابد در بیداری باشد کہ در تمام اصناف انسان مشاہدہ این آیات در بیداری معلوم نشدہ و قدرت بشری بآن درجہ نمیرسد پس محل تعجب باشد و تقدیر آیہ بآن مناسب بودہ باشد قولہ دلیل سیوم مبتنیٰ و دلیل چہارم ایشان مبنی است

ردِ قول معاصر مذکور

قول سوم

بر چند آیات سورہ والنجم و بر یک آیت سورہ تکویر کہ آنہا این آیات را متعلق معراج فہمیدہ اند حالانکہ از قرآن نصاً یا اشارۃً پیدا نیست کہ این آیات تعلق بمعراج داشتہ باشند علاوہ ازین چہ قدر مستبعد است کہ در سورہ بنی اسرائیل کہ ذکر معراج در آنست ذکر حالات معراج بیان کردہ نشود و بعد زمانہ کثیر یا قبل ازان وقتیکہ سورہ والنجم نازل

شدہ باشد ذکر معراج نمودہ آید و از سورہ والنجم ظاہر است کہ آنچہ اندحی بر آن حضرت نازل میشد و کفار آنرا تسلیم نمی کردند و نعوذ باللہ تکذیب آنحضرت می نمودند پس

پس در تردید او شان و اینکه وحی من اللہ است در تصدیق این امر آن آیات نازل شدہ اند
پس آن آیات را از معراج ہیچ تعلقے نے باشد علماء و محدثین را اشتباہ در بودن سورہ
والنجم متعلق بمعراج ازین جہت گردیدہ کہ بعض رواۃ در ذکر حالات معراج آیات
والنجم را ذکر نمودہ چنانچہ در بخاری از انس ابن مالک انچہ روایت کردہ راوی این
الفاظ گفتہ وَدَنَی الْجَبَّارُ رَبُّ الْعِزَّۃِ فَتَدَلّٰی حَتّٰی کَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ
اَوْ اَدْنٰی فَاَوْحَی اللّٰہُ اِلَیْہِ مَا اَوْحٰی و این الفاظ قریب بانچہ در سورہ والنجم الفاظ
نازل شدہ اند مے باشند و ہمچنین در مسلم از عبد اللہ ابن مسعود در روایتے کہ از واست
راویش این الفاظ گفتہ اِذْ یَغْشَی السِّدْرَۃَ مَا یَغْشٰی و این الفاظ بعینہ الفاظ سورہ
مذکورہ میباشند و لکن ازین ثابت نمیشود کہ آیات مذکورہ سورہ والنجم متعلقہ بمعراج بودہ
باشند (و بعد از چند سطر گفتہ) غرض اینکہ اگر راوی مطلب حدیث بالفاظ قرآن نقل کند
مثبت این امر نخواہد شد کہ این آیات متعلق بہمان واقعہ میباشند اقول بعد اقرار
و اعتراف چندین ہزار علماء واقفان اسرار فرقان و عارفان شان نزول آیات
قرآن و تفسیر چندین ہزار مفسران از محض فرمودن امثال شما چہ طور ثابت خواہد شد
کہ آیات والنجم متعلق معراج نیست ہمہ مفسران و تمامی محدثین و رواۃ و فقہا اہل اسلام کے
علیہم التحیۃ والثنا بلکہ خود جناب خدا و رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در اقوال و اخبار و احادیث
اثبات این مطلب فرمودہ اند و ثابت و مبرہن باوضح برہان نمودہ اند کہ آیات سورہ
مذکورہ متعلق ذکر حالات معراج میباشند درین حالت کدام مسلمان ہم مقال امثال
جنابعالی خواہد شد اما انچہ از استبعاد ذکر فرمودہ اند پس آن مخصوص باین واقعہ نمی باشد

روایت از مصنف مدظلہم

غیر از سورۂ یوسف که در آن از اول واقعه آنحضرت لغایت جمیع واقعات بترتیب مذکور
است کدام قصه و قضیه در قرآن مجید مرتبه عثمانی بترتیب مذکور است بعض حالات حضرت
عیسیٰ در سورۂ مریم و بعض حالات دیگر در سوره هائے دیگر و همچنین حال حضرت موسیٰ
در سوره بقره و در سوره شعرا و در سورهائے دیگر حتیٰ که در سوره پاره عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ که
آخر پاره میباشد آیه فَاذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ موجود پس این استبعاد
که ذکر معراج در سورۂ بنی اسرائیل شروع نموده و در والنجم که بعد بعید از آن وارد ذکر
حالات معراج فرموده موجب این امر نخواهد شد که تعلق آن بمعراج نیست آنچه مفاد
استبعاد مذکور باشد بر فرض بودن آن بر ترتیب عثمانی است نه اینکه نسبت مدعیان
احمد خانی بوده باشد و سوء ظن باین حضرات علماء و محدثین از شان اهل ایمان و عرفان
نیست که نسبت اشتباه چنین امر فادح بایشان نمایند با اینکه آنچه از تفسیر و تاویل و
اخبار و احکام بما رسیده از حضرات علماء و محدثین رسیده پس چنین اشتباه از ایشان
در صورت اتفاق ایشان چه قدر مستبعد است پس این استبعاد زیاده از استبعادے
که فرموده اند میباشد پس واضح شد که البته آیات والنجم تعلق بمعراج دارند و آنچه دعوی
نموده اند که آیات والنجم تعلق بمعراج ندارند دعوۂ محض بدون دلیل است نزد هیچ منصف
مقبول نیست بعد توافق آیات والنجم و احادیث وارده در معراج چه احادیث مذکوره
بمنزله تفسیر و شان نزول است و ان شاء الله اگرچه در ینجا هم بعض تفسیر سوره مذکوره می نمایم
در تفسیر سوره مذکوره در محل خودش به تفصیل این مطلب را واضح خواهیم کرد قوله علاوه ازین
در سوره والنجم آیت وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ عِندَ سِدْرَةِ الْمُنتَهَىٰ یعنی آنحضرت

آن ایکدفعہ دیگر نزد سدرۃ المنتہیٰ دیدا ین حالتے است کہ یکمرتبہ در معراج بر آن حضرت طاری شدہ بود و از سورہ والنجم ظاہر میشود کہ آن وقت چون وحی آمد دران وقت ہم ہمان حالت بر آنحضرت طاری شد ولفظ اخریٰ دلالت واضحہ برین مطلب دارد کہ واقعہ کہ در سورۂ والنجم مذکور است از واقعہ معراج علیحدہ است از سورہ والنجم در امرے کہ نزول وحی معلوم میشود آن متعلق اصنام میباشد ولہذا بعد ازین آیات خدا فرمود اَفَرَأَيْتُمُ اللّٰتَ وَالْعُزّٰى وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى و در آخر فرمود اِنْ يَّتَّبِعُوْنَ اِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْاَنْفُسُ وَلَقَدْ جَآءَهُمْ مِّنْ رَّبِّهِمُ الْهُدٰى آیات سورہ والنجم را کہ مفسرین تعلق معراج فصیحہ قرار دادہ اند من آنرا متعلق معراج قرار ندادہ ام و آن آیات بلاشبہ لائق تفسیر میباشند زیرا کہ انچہ تفسیر آن صحیح نزد ما میباشد معلوم نشود و ہیچ شبہ دران باقی نماند و اگر تفسیر آن بزبان عربی باشد پس مرجع ضمیر بصاحبت معلوم خواہد شد پس من تفسیر آن بزبان عربی معہ ترجمہ در اردو زبان مینویسم وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ یعنی محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وَمَا غَوٰى وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰى عَلَّمَهٗ یعنی محمد صلی اللہ علیہ وآلہ فی التفسیر الکبیر والاولیٰ ان یقال ان الضمیر عائد الیٰ محمد ص تقدیرہ علم محمدا شدید القوی ذو مرۃ وھو اللہ العلی الکبیر کما قال لنفسہ قوی شدید العقاب وھو شدید المحال وقال اکثر المفسرین وھو جبرئیل ولا نسلم فاستوی ای محمد صلعم وھو ای محمد صلعم بالافق الاعلیٰ قال فی التفسیر الکبیر وظاھران المراد.

محمد معناه استوی بمکان وهو بالمکان العالی رتبة ومنزلة فی
رفعة القدر لاحقیقة فی الحصول فی المکان فان قیل کیف
یجوز هذا والله تعالی یقول ولقد راٰه بالافق المبین اشارة الی انہ
رأی جبرئیل بالافق المبین نقول وفی ذالک الموضع ایضا نقول
کما قلنا ههنا انہ صلی الله علیہ وآلہ وسلم رای جبرئیل وهو بالافق المبین
یقول القائل رأیت الهلال فیقال لہ این رأیتہ فیقول فوق السطح
ای انا الرای فوق السطح لا المرئی والمبین هو الفارق من انا رای فرای هو بالافق
الفارق بین درجة الانسان ومنزلة الملک فانہ انتهی وبلغ الغایة وصار
نبیا کما صار بعض الانبیاء نبیا بماتیہ الوحی فی نومہ وعلی هیبتہ وهو
واصل الی الافق الاعلی والافق الفارق بین المنزلتین وایضا فی التفسیر
المذکور فان قیل الاحادیث تدل علی خلاف ما ذکرتہ حیث
ورد فی الاخبار ان جبرئیل اری النبی نفسہ علی صورتہ فسد الشرق
فنقول نحن ما قلنا انہ لم یکن ولیس فی الحدیث ان الله تعالی
اراد بهذه الایة تلک الحکایة حتی یلزم مخالفة الحدیث وانما
نقول ان جبرئیل اری النبی نفسہ مرتین وبسط جناحیہ وقد ستر
الجانب الشرقی وسدہ ولکن الایة لم ترد لبیان ذالک ثم قال
تعالی ثم دنی فتدلی قال فی التفسیر الکبیر الدنو والتدلی بمعنی
واحد کانہ قال دنی فقرب انتهی والمعنی عندنا فقرب محمد

نقل قول سید احمد خانصاحب

الی ربہ او ربہ الیہ تقربا فی المنزلۃ والدرجۃ لا تقربا حسیا قال فی
التفسیر الکبیر ان محمداً ادنی من الخلق و الامۃ ولان لھم وصار کواحد
منھم فتدلی ای فتدلی الیھم بالقول اللین والدعاء
الرفیق فقال انما انا بشر مثلکم یوحی الی وعلی ھذا ففی الکلام کمالان
کانہ تعالی قال الا وحی یوحی جبرئیل علی محمد فاستوی محمد وکمل
فدنی من الخلق بعد علوہ وتدلی الیھم وبلغ الرسالۃ وفی التفسیر
المذکور ان المراد منہ ھو ربہ تعالی وھو مذھب القائلین بالجھۃ
والمکان اللھم الا ان یرید القرب بالمنزلۃ وعلی ھذا یکون فیہ ما فی
قولہ صلعم حکایۃ عن ربہ تعالی من تقرب الی شبرا تقربت الیہ ذراعا
ومن تقرب الی ذراعا تقربت الیہ باعا ومن مشی الی اتیتہ ھرولۃ
اشارۃ الی المعنی المجازی وھذا ما اخترناہ ھھنا ولما بین ان النبی استوی
وعلا فی المنزلۃ العقلیۃ لا فی المکان الحسیۃ قال وقرب اللہ منہ
تحقیقا لما فی قولہ من تقرب الی ذراعا تقربت الیہ باعا فکان
قاب قوسین او ادنی ای بین محمد وبین ربہ مقدار قوسین
او اقل ورد ھذا علی استعمال العرب قال فی التفسیر الکبیر یکون
قوس عبارۃ عن بعد من قاس یقوس فاوحی ای اوحی اللہ
الی عبدہ ما اوحی ما کذب الفواد ما رای قال فی التفسیر
الکبیر المشھور انہ فواد محمد معناہ انہ ما کذب فوادہ واللام

لتعريفه ما علم حاله بسبق ذكر محمد في قوله الى عبده وفي قوله وهو
بالافق الاعلى وقوله تعالى ما ضل صاحبكم والرائي هو فؤاد محمد والمرئي
الآيات العجيبة الالهية أفتمارونه على ما يرى اي على قد رأى
محمد ولقد رآه اي محمد ربه رؤية الفؤاد نزلة وفي التفسير
الكبير النزول بالقرب المعنوي لا الحسي فان الله تعالى قد يقرب
بالرحمة والفضل من عبده ولا يراه العبد ولهذا قال موسى رب
ارني اي ازل بعض حجب العظمة والجلال وادن من العبد بالرحمة
والافضال لاراك اخرى في تفسير ابن عباس مرة اخرى غير التي
نخبركم بها عند سدرة المنتهى عندها جنة المأوى
وهذا دليل على ان واقعة التي ذكرها في هذه السورة غير الواقعة
ما عدا واقعة المعراج فانضمامها بواقعة المعراج ليس بصحيح اقول من اين عرفت
ان تلك الواقعة غير واقعة المعراج بل انما هي بعينها اذ لا يمكن رؤية شيء
لمحمد صلى الله عليه وآله عند سدرة المنتهى الا بوصوله بجسده هناك
وارتقائه وعروجه صلى الله عليه وآله الى هنا ثم نزوله من ذالك
ووصوله الى سدرة المنتهى وذالك واضح كمال الوضوح ولا مجال
فيه للمناقشة لمن كان له قلب او القى السمع وهو شهيد ولكن من لم
يجعل الله له نورا فما له من نور ثم قال المعاصر وله دليل بان في
الآية الثانية اذ يغشى السدرة ما يغشى وهذا اخبار عما وقع

رد آن از مصنف معظم

قول سید غافل صاحب

فی المعراج اقول نحمد اللہ علی ذالک فانکم قد انکرتم اشد الانکار
عن کون آیات تلک السورۃ متعلقۃ بالمعراج وقد اقررتم واعترفتم
یکون تلک الآیۃ اخبارا عن المعراج وھذا لیس منکم بل انما ذالک من
اللہ تعالی ثم ذکر ذالک للمعاصر حدیث ابن شہاب المروی عن
انس ابن مالک عن ابی ذر المذکور فی البخاری ثم انطلق بی حتی انتہی
الی سدرۃ المنتہی وغشیہا الوان لا ادری ما ھی وما فی النسائی عن
سعید ابن عبد العزیز عن یزید ابن ابی مالک عن انس ابن مالک
ثم صعد بی فوق سبع سموات فاتینا سدرۃ المنتہی فغشینی ضبابۃ
فخررت ساجدا وما عن شریک فی حدیثہ الذی رواہ عن انس
ابن مالک ای بعدۃ الفاظ من سورۃ والنجم وقال حتی جاء سدرۃ المنتہی
ودنی الجبار رب العزۃ فتدلی حتی کان قاب قوسین او ادنی فاوحی
اللہ الیہ ما اوحی وھذا القول منہ صریح فی القرب بعد الفرق وانچہ گفتہ است
کہ آیت ولقد راہ نزلۃ اخری عند سدرۃ المنتہی یعنی بر آنکہ دید آنحضرت
آنرا در وقت نزول خود از مافوق سدرہ نزد سدرۃ المنتہی مرتبہ دیگر خبر میدہد کہ این
واقعہ دیگر است کہ تعلق بمعراج ندارد قول باطل وخیال لاطائل است چہ این آیت
دلالت صریح دارد بر رفتن وصعود آنجناب بمافوق سدرہ وبعد ازان پائین آمدن
آنحضرت بآن مقام ودیدن آنجناب حضرت جبرئیل را ونیز لفظ آیت دلالت خاص
دارد کہ دیدن آنحضرت آنچہ را کہ دیدہ باشد از نظر مبارک ونور چشم ونگاہ بود چہ اگر مراد

رویت او تعالے باشد و مرجع ضمیر مفعول در لقد راه ذات او تعالے باشد پس این از محالات است چه او تعالے مرئی نیست و بچشم دیده نمیشود چنانچه ببرهان در کلام بثبوت پیوسته و تصرف در معنا ر‌ای برویة القلب خلاف اسباق و سیاق است افتمارونه

علے ما یری خود آیت همین سوره است یعنے منازعت می کنید شما با آنحضرت که در آنچه دید آنحضرت که در ملاحظه قلب مبارک آیات او تعالے راکے منازعت نداشت پس معنا رای همان رویت بعین و نگاه است و چون او تعالے بنظر چشم دیده نمیشود پس مرجع ضمیر مفعول ذات اقدس او تعالے نباشد پس متعین شد که جبرئیل مرجع است و در علمه شدید القوی نیز مراد جبرئیل است باعتبار شدت قوت آن ملک معظم و مقرب و همین مفاد اخبار و احادیث هم باشد و شک نیست درین که او تعالے شدید المحال یا شدید العذاب خود را فرموده باشد لکن شدید القوی خود را نفرموده است و نیز قیاس در کلام راه ندارد که چون خود را شدید العذاب گفته است پس شدید القوی هم خود را فرموده است و چون معاصر مذکور قول اکثر مفسرین که از شدید القوی مراد جبرئیل میگیرند تسلیم نمی کند و میگوید و لانسلمه پس چه طور دعوه ایشان که مراد او تعالے است قابل قبول و لائق تسلیم باشد حالانکه محض دعوه است و دلیلے بر آن ذکر نفرموده اند چنانچه صاحب تفسیر کبیر گفته که فاستوی مراد محمد است یعنے آنحضرت مستوی المکان شد و مراد از مکان محل و قرب معنویست و جبرئیل را پائین تر از خود دید و آنحضرت در افق فارق و بلند بود اگرچه صحیح باشد لکن درینجا معنا مذکور مراد نیست و درست هم نمیشود زیرا که سیاق این است علمه شدید القوی ذو مرة فاستوی یعنے تعلیم نمود آن را شدید القوی

ذکر مرجع ضمیر علمه شدید القوی که جبرئیل است

کہ صاحب قوت است پس آنحضرت بعد تعلیم آن مستوی شد و چون سمٰوات و عرش ہمہ

مکانست زیرا کہ مکان عبارت از سطح باطن حاوی کہ مماس بسطح ظاہر جسم محوی باشد

میباشد و آنحضرت ارتفاع فرمودہ بسدرہ ومافوق آن تشریف بردہ کما در دبہ الاخبار

و دلت علیہ الایات پس مراد از استوای آنجناب درین مقام استوار حقیقی در مکانست

اگرچہ مراد منزلت و قرب ہم باشد و لکن آن باعتبار ذات او تعالی محال ست کہ چون ذات

باریتعالی مکانے نیست پس قرب باو تعالے خواہ از زمین مکہ معظمہ خواہ از آسمان خواہ

از عرش خواہ از فرش یقیناً قرب معنوی و قرب منزلت باشد نہ از جبرئیل پس قرب مکانی

بودہ باشد بہ غیر آن وما انکار محاورہ نمیکنیم تا حاجت بشاہد رأیت الهلال الخ

داشتہ باشیم و نہ قیل و قال درین مقام در لفظ افق یا لفظ مبین می نمایم غرض این است

کہ این واقعہ واقعہ معراج است و لکن آنچہ معاصر مذکور از قول رازی راضی شدہ کہ میگوید

کہ حدیث ملاحظہ آنحضرت مر جبرئیل را بصورت اصلی آن کہ مشرق را فرو گرفتہ بود مسلم

داریم و تفسیر آیہ چنان کہ کردہ ام می کنیم و منافات از حدیث نیست چہ تصریح در حدیث

نیست کہ مراد از آیت ہم ہمین حکایت است بے محل است و غیر مفید چہ از محض قول

رازی کہ غیر معصوم است نزد اہل درایت قابل تسلیم نیست چہ از اخبار و احادیث مجملات

قرآنیہ و بیان اہل قرآن شان نزول آیات معلوم میشود و اتفاق اکثر مفسرین بر ہمین

مطلب است کہ حدیث مذکور بمنزلہ تفسیر آیت است کما صرح بہ غیر واحد

پس چہ طور تسلیم نمودہ آید کہ مراد از آیت این حکایت نیست واز محض گفتن معاصر یا رازی

کہ آیت در این مطلب نازل نشدہ بدون دلیل سمعی یا عقلی چہ طور قابل تسلیم باشد

باوجودیکہ رازی تسلیم می نماید کہ جبرئیل آنحضرت را دو مرتبہ بآنحضرت بہ ہیئت اصلی خود
وانمود درحالیکہ بازوہائے خودرا کشادہ بود و مشرق را پوشیدہ رسد نموده بود ولکن معاصر
مذکور کہ وجود جبرئیل ہم مسلم ندارد چنانچہ در ترجمہ اردو در ہمین تفسیر در صفحہ ۸۵ میگوید کہ
واضح باد کہ درین مقام بحث نمودن درین مطلب کہ چہ طور آنحضرت جبرئیل را دید و
جبرئیل چہ طور آنحضرت را دید لازم نیست ورنہ خلط بحث خواہد شد و در جائے دیگر در
تفسیر خود در سورہ دیگر جبرئیل را قوة اللہ تعبیر نمودہ و انکار از جسمیت جبرئیل و موجود اصلی
و عینی بودن آن بلکہ جمیع ملائکہ نمودہ است چنانچہ در مقامش ذکرش معہ دو ابطال
خواہم کرد انشاء اللہ تعالے علاوہ ازین است کہ انکار رازی ہم ذکر نمودہ و اقرار او ہم نقل کردہ
چنانچہ در آیت فدلے فتدلی از رازی نقل کردہ کہ گویا او تعالے میفرماید کہ وحی کرد
بآنحضرت و جبرئیل پس مستوی و کامل شد آنحضرت و قریب شد بخلق بعد علو آنحضرت
اقول و ازین آیت ممکن است کہ مراد قرب معنوی آنحضرت از پروردگار خود بودہ باشد
چہ آنحضرت قرب معنوی بخدا بدرجہ اتم قبل ازین واقعہ ہم داشتہ بودند ولکن بعد ازلقا
و ارتفاع و ملاحظہ آیات و ملاقات ارواح انبیاء و ملائکہ وغیرہ چون لابد اطمینان
قلب و معرفت او تعالے زائد و کامل متصور بلکہ متعین است بآنحضرت حاصل گردید
و نیز فائدہ معراج و علت غائی ان کما یستفاد من قولہ تعالے لنریہ من ایتنا
اراءت آیات بود و لابد آن موجب ازدیاد معرفت و تکمال مرتبہ و منزلت است موجب
قرب معنوی زائد برانچہ بودہ بود پس درینجا اگر ضمیر راجع بذات خداوندی بودہ باشد
و قرب مکانے از و تعالے محالست پس لابد قرب معنوی و منزلت و مرتبت مراد بودہ باشد

کما لا یخفی و آنچه در تفسیر افتمارونه علیٰ مایری معاصر مذکور میگوید که یعنی برانچه آن
حضرت دید و میشکنید آن را یعنی محمدؐ رب خود را بنظر قلب دید پائین آمده و بعد ازین
سند اقول رازی را ذکر نمود که در تفسیر کبیر است که مراد از نزول قرب معنویست چنانچه
زیرا که خدا گاہے برحمت و مهربانی خود به بنده نزدیک میشود و بنده آن را نمی بیند ولهذا
موسیٰؑ گفت خدایا خود را بما بنما یعنی یک حجب از عظمت و جلال دور فرما و برحمت
و مهربانی به بنده خود قریب شو تا ترا به بیند دفعه ثانیه در تفسیر ابن عباس است
که بار دیگر نه آنکه شما بان خبر دارید نتیجه هرگز قابل قبول ارباب انصاف و صاحبان
معرفت نیست زیرا که برانچه کسے از قلب خود بگوید که چیزے دیده ام پس بر آن احدی
با و منازعت نمے کند و یقیناً از آثار و غیره معرفت صانع عالم میشود و بنظر و نگاه او را
کسے نمی تواند که بیند پس این انجام اد از ماری پروردگار را گرفتن بیجا است بلکه مراد
همان واقعه معراج است که در آن مردم منازعت کردند تا اینکه نوبت بمعاصر معلوم
رسیده و چه قدر منازعت می فرمایند که چون رویت جبرئیل بسبب عدم اعتقاد خود
که بوجود ملکه دارند محال مے پندارند لابد باین حرف لب نمے کشایند والا اینجا هیچگونه از
مطلب درست نمیشود چه کسے انکار نمی کرد و نمے کنند حتیٰ کفار و مشرکین که همه در این باب
متفق که ذیه آنحضرت معرفت خدا نموده و اعتقاد به وجود صانع عالم به قلب دارند تا اینکه کسے
منازعت بکند که تو خدا را بنظر قلب ندیده و خدا را لازم بشود که بفرماید که چرا با او منازعت میکنید
یقیناً او بنظر دلی خدا را دیده است و هر آئنه او را در مرتبه دیگر وقت نزول نیز بنظر قلب
دیده است چه قدر این مطالب بے معنا است و تائید بقول رازی در باب خود بست

موسی علیہ السلام برویت خدا تاویل آن پس رکیک بودن او بر اصحاب عقل پوشیدہ نیست زیرا کہ سؤال موسیٰ اگر رویت قلبی بود کہ معنایش از دیاد ایمان است یا لازمہ آن ازیاد اطمینان و ایمان است پس جوابش لن ترانی یعنے ہرگز ایمان زیادہ و معرفت زائد بتو نخواہم داد کدام عقل خواہد پسندید و نیز ولکن انظر الی الجبل فان استقر مکانہ فسوف ترانی یعنے اے موسی نظر کن بسوے کوہ پس اگر مستقر و برقرار بر مکان خود ماند پس عنقریب معرفت خواہی دید اینطور واین عنوان تقریر و وعید ایا ممکن است کہ بر رویت خواستن او تعالے برویت قلب از و تعالے بشور حاشا و کلا تعالی اللہ عما یقول الظالمون علوا کبیرا ظاہر است کہ انجام او از ارنی رویت بالبصر است و چون آن محال است جوابش لن ترانی دادہ شد پس منازعت کسے را باین مطلب نبودہ و نیست کہ آنحضرت معرفت خدا داشتند و بنظر قلب خدا را دیدہ بودند کسے انکار این معنی نکردہ است کہ خدا برا و بتاکید این مطلب را برائے آنحضرت ثابت کند و نیز لازم می آید کہ غیر از دو مرتبہ آنحضرت بنور دل خدائے تعالے را ندیدہ باشند بلکہ دیدن آنحضرت بنور قلب او تعالے را منحصر در دو دفعہ باشد و این شاید منجر بکفر باشد زیرا کہ ہمہ مومنین او را بنور قلب از ابتداء شعور و عقل لغایت عمر مے بینند و پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از دو مرتبہ زائد او تعالے را بنظر دل و نور معرفت ندیدہ باشند نعوذ باللہ من ذالک قولہ فی تفسیرہ ذالک مازاغ البصر وما طغی فی التفسیر الکبیر واما علی قولنا غشیہا نور فقولہ مازاغ ای ما مال عن الانوار وما طغی ای ما طلب شیئا وراءھا۔۔۔۔۔۔۔

وجہ آخر وَهُوَ اَنْ يَكُوْنَ ذٰلِكَ بَيَانِ لِوُصُوْلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ
وَسَلَّمَ اِلٰى سِدْرَةِ الْيَقِيْنِ الَّذِىْ لَا يَقِيْنَ فَوْقَهٗ اقول چون اصل لفظ
نقل نمودہ ام از صفحہ ۷۸ از تفسیر مذکور چھاپہ علیگڈھ باین جہت لفظ بیان کہ محل نصب
دارد وکتابت آن بلا الف باید من نیز ہمچنانکہ نوشتہ بود نوشتم وعمل برقاعدہ نکردم
تا ناظرین واقفیت بر مہارت آن نا قد خبیر لعلوم عربیت بہم رسانند وآنچہ از تفسیر کبیر
نقل کردہ محل گفتگو نمے باشد وکار باو ندارم ولکن آنچہ لفظ ہا داوہ وجہ وجیہ تحریر فرمودہ
دیدنی است اگرچہ این مطلب حق است کہ معرفت ویقین آنحضرت کہ بباد تعالے
بود ما فوق آن باحدی غیر آنحضرت ممکن نیست ولکن درینجا بحمل این معنی گرفتن
بے معنی است چہ براین تقدیر کانہ تمامی قرآن تعمیہ شد کہ غیر از دل آنحضرت چیزے را
ندید ولفظ البصر در قولہ تعالے ما زاغ البصر ہم ہمان بصر دل باشد پس در آن از پوشیدگی
سدرہ چہ زیغ لازم می آید کہ نفی آن ضرور لازم باشد حاشا کہ این معنی مراد باشد بلکہ
معنایش تحقیقاً این است کہ آنحضرت آنچہ شب معراج از عجائب امور ودیت ملکہ
خصوص حضرت جبرئیل بہیئت اصلی ومشاہدہ انوار وتجلیات از چشم مبارک ونور نظر خود
فرمودند ازان ہیچ کجی ومیل بطرف دیگر نفرمودند بلکہ آنچہ خدا امر بدیدنش فرمودہ بعین
وبے آنرا ملاحظہ فرمودند چنانچہ آیہ من بعد نوید ودلیل بر ہمین مطلب است کہ میفرماید
وَلَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى یعنے آنحضرت دید از آیات بزرگ خدائے
خود یعنے چشم آنحضرت ہیچ زیغ وطغیانی یعنے کجی ومیلان نفرمود حال اینکہ آیات
بزرگ اوتعالے از آنگاہ میکرد ومی دید کہ تاب بدیدنش کسے دیگر نمی توانست نمود وآنحضرت

باوجود این بوضوح تمام نظر باو کرده دید و هیچ کجی نفرمود قوله ولقد رای من آیات
ربه الکبری وهذا کقوله تعالی فی سورة الاسری لنریه من آیاتنا اقول
الحمد لله علی ذلک که این اقرار بعد اقرار از همان انکار است که در اول فرموده بودند
یعنی آیات والنجم تعلق بمعراج ندارند و اینجا خود میفرمایند که آیه ولقد رای آه مثل یعنی قول معاصر
قول او تعالی در سوره اسرا لنریه من آیاتنا میباشد بلی حق است آنجا فرموده که معراج
نمودم آنحضرت را بجهت اینکه آیات خود را باو جناب بنمایم و اینجا آنچه نمود از علوم مرتبت
و مشاهده جبرئیل و آیات بزرگ آن را ذکر نمود پس تعلق سوره والنجم بمعراج واضح و لائح
گردید والحمد لله علی ذلک و بعد از تفسیر آیه مذکوره افاده فرموده اند که در آیه علمه
شدید القوی اکثر مفسرین شدید القوی ذو مره را بجبرئیل تفسیر نموده و یا مراد از شدید
القوی ذو مره خدا را میگیرم و حالانکه در این مراد گرفتن جبرئیل اشاره پیدا نیست
بلکه چون او تعالی در سوره قیامت ان علینا جمعه و قرانه فاذا قرءناه فاتبع
قرانه پس نهایت مناسب میباشد که مراد از علمه شدید القوی ذو مره او تعالی باشد
لیکن اگر جبرئیل مراد گرفته آید پس در آن وقت این بحث خواهد شد که حقیقت جبرئیل
چیست و نتیجه بحث این خواهد شد که هو قوة الله وقدرته و درین وقت از شدید القوی
ذو مره خدا را گرفتن یا جبرئیل مراد گرفتن هر دو متحد خواهد شد انتهی ارباب ایمان و اصحاب
عرفان بنظر انصاف شدت اعتساف ملازمین تحقیق مآب را ملاحظه فرمایند که آنچه این بی بضاعت
در ما سبق در باب اعتقاد مومی الیه نسبت بحضرت جبرئیل گفته بودم راست و درست و
صحیح بود ازین زیاده تصریح در توضیح حقیقت جبرئیل که وجود مبارکش و نزول و حضور او

بحضرت انبیاء مرسلین مجمع علیہ مذہب جمیع ملیین است بلفظ قوۃ اللہ وقدرۃ اللہ میفرمایند یعنی حقیقۃً محض قدرت او تعالٰی کہ صفت ذات وقوت او تعالٰی کہ آنہم صفت ذات است میباشد نہ اینکہ از اعیان ومجردات یا اجرام واشخاص یا اجرام غیر از جنس حیوانات بودہ باشند جبرئیل معاذ اللہ نام یک قوت است چون اینمقام گنجائش طول زیادہ ندارد واختصار بدین نمودہ شد وانشاء اللہ مجمل آن ابطال این عقیدہ واہیہ ومقالہ باطلہ کہ از ہواجس نفسانیہ ووساوس شیطانیہ می باشد بادلہ وبراہین مواہم نمودہ حالا ما ترجمہ مع تفسیر اجمالی سورۃ والنجم راکہ دلیل واضح وبرہان لائح بر اثبات معراج جسمانی در حالت بیداری آنحضرت است مقتبساً عن اقوال الذریۃ الطاہرۃ والانوار الباہرۃ من عترۃ المعصومین سلام اللہ علیہم اجمعین می نمایم بدانکہ صریح آیات سورہ چنانچہ دانستی دلالت واضحہ برین مطلب دارند قولہ تعالٰی وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰی یعنی قسم بہ ستارہ وقتیکہ طلوع یا غروب نماید یا شہاب کہ فرو بیاید واز حضرت امام جعفر صادق علیہ السلام مرویست کہ مراد از نجم ستارہ زاہر رسالت جناب محمد مصطفٰی صلی اللہ علیہ وآلہ میباشد یعنی قسم بہ محمد وقتیکہ او از معراج برگشت وبزمین رسید مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰی ہرگز صاحب شما یعنی محمد گمراہ نشدہ وخطا نکردہ یعنی آنچہ در باب فضائل علی گفتہ از گمراہی وخطا نگفتہ است بلکہ راست وصحیح گفتہ است وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰی اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰی وکلام نمیکند (یعنی آنحضرت) از ہوای نفس خود نیست گفتار او مگر وحی کہ بطرف او فرستادہ شدہ است عَلَّمَهٗ شَدِيْدُ الْقُوٰی تعلیم کردہ است او را صاحب قوتہای شدیدہ (یعنی جبرئیل)

ذُوْمِرَّةٍ فَاسْتَوٰی آن فرشتہ صاحب قوت عقل و متانت و بصورت و ہیأت نیک
باصورت اصلی خود ایستاد وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰی وآن بر کنارہ بلند آسمان
بود ثُمَّ دَنٰی فَتَدَلّٰی فَکَانَ قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی پس نزدیک شد بآنحضرت
وخم شد تا کہ راز بآنحضرت بگوید پس درمیان او و آنحضرت فاصلہ دو کمان یا کمتر ماند
(قول بعض علماء این است کہ آنحضرت در قرب معنوی بذات اقدس او تعالی باین
مقدار قرب رسید یا در قرب ظاہری بعرش رسید یا آنچہ از قرب بممکنات ممکن بود باعلا
آن مرتبہ رسید کہ مافوق آن مرتبہ برای احدی از ممکنات ممکن نیست و از حضرت
محمد باقرؑ منقول است کہ از محل نزول وحی تا گوش مبارک آنحضرت فاصلہ کمان نزد کمان
بود فَاَوْحٰی اِلٰی عَبْدِهٖ مَا اَوْحٰی پس وحی نمود او تعالی بہ بندہ خود آنچہ وحی نمود (و در
احادیث معتبرہ کثیرہ وارد است کہ آن وحی در باب امامت و خلافت و شان امیر المومنین
علی ابن ابیطالب بود آنچہ وحی باشد مَا کَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَاٰی قلب مبارک آنحضرت
دروغ نگفت بآنچہ از انوار جلال سبحانی مشاہدہ نمود و معنایش این است کہ آنچہ آنحضرت
بہ نور نظر از عجائب امور مشاہدہ کرد قلب آنحضرت آن را تکذیب نکردہ بلکہ یقین آن نمود
اَفَتُمٰرُوْنَهٗ عَلٰی مَا یَرٰی چہ منازعت بآنحضرت می کنید در آنچہ آنحضرت مشاہدہ کردہ است
وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰی عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰی وہر آئینہ مشاہدہ نمود آن را نزد سدرۃ المنتہی
در وقت دیگر در مرتبہ ثانیہ عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَاْوٰی کہ نزد او بہشت است و آن محل
و مقام اہل اتقا است اِذْ یَغْشَی السِّدْرَةَ مَا یَغْشٰی وقتیکہ درخت سدرہ را پوشید آنچہ
کہ می پوشد (مثل فرشتگان و روحانیان و آثار عظمت و جلال حضرت خداوند متعال

در بعض اخبار آمده که بر هر ورق آن شجر ملکے استاده بود که مشغول به تسبیح خدا بود) مَا زَاغَ
الْبَصَرُ وَمَا طَغٰی چشم مبارک آنحضرت زیغ و طغیان نکرد یعنی میل بجانب راست و چپ
نه نمود در دیدن آن انچه دیدنش لازم بود یعنی روبروے او تعالےٰ بکمال ادب بتوجه خاص
ایستاده ماند و نظر خود را بطرفی دیگر نکرد و انچه فرمود شنید و انچه شنید قبول نمود و انچه
بدیدنش حکم فرمود آن را دید و اشتباه و غلطی نکرد در ملاحظه چیزها ے که ملاحظه نمود پس
انچه دید صحیح و درست دید لَقَدْ رَاٰی مِنْ اٰیٰتِ رَبِّهِ الْکُبْرٰی هر آئنه دید از نشانها ے
بزرگ خدا یعنی آیات بزرگ را دید نه که خدا را که او مرئی نیست چنانچه خود آنحضرت فرمود
که در شب معراج من خدا را بدیده دل دیدم نه بنور چشم و نگاه بعض میگویند که انچه از
نشانها ے بزرگ آنحضرت دید یکے از آنها جبرئیل بود که آن را بصورت اصلی که ششصد
پر داشته و آفاق عالم را گرفته بود و از بازو ے خود تمام ستاره ها ے آسمان را فرو گرفته بود
پس این آیات دلالت صریح بر عروج آنحضرت با آسمانها بجسم شریف در حالت بیداری
دارند چه اول آیت که تعبیر از ان به نجم فرموده دلالت بر پائین آمدن می نماید و آن
فرع صعود است پس چون ازین آیت ثابت است که آنحضرت نازل بزمین
شد دلالت می نماید بر صعود آنحضرت و همچنین مشاهده آنحضرت از چشم چنانچه دانستی
و چشم بر آسمان و سدرة المنتهیٰ بدون جسم چه طور رسید و تکرار و اصرار برین معنی که چه
از چشم دید صحیح دید و شک نکرد در آن دوم کسانیکه منازعت و شک مے کنند
در ملاحظه چشم آنحضرت و میگویند که خواب بود و همچنین از جمیع آیات که در ضمن اخبار
نیز ذکر آن می نمائیم دلیل سیوم قول حضرت صادق است که بسند معتبر ابن بابویه

از آنحضرت علیہ السلام روایت کردہ کہ اگر کسے از یکے ازین چار چیز انکار نمود پس آن از شیعہ ما نیست معراج سوال قبر بہشت و دوزخ و حق بودن آن شفاعت دلیل چہارم قول حضرت امام رضاؑ است کہ در حدیث موثق مجلسی علیہ الرحمہ از آنحضرت علیہ السلام نقل میفرماید کہ آنحضرت فرمود کہ ہر کہ ایمان بحدیث معراج نکند پس آن شخص تکذیب پیغمبر خدا نمود دلیل پنجم حدیث معتبر دیگر است کہ در آن میفرماید مومن برحق و شیعہ خالص کسے است کہ بمعراج آنحضرت و حوض کوثر و سوال قبر و بہشت و دوزخ و صراط و میزان و زندہ شدن بروز قیامت اعتقاد کند و معراج را واقعہ خواب گفتن انکار از معراج است چہ تمام منکرین نبوت آنحضرت اگر این واقعہ بشنوند و از ایشان بگوئی کہ این خواب آنحضرت دیدہ بود پس کسے از آنہا انکار نخواہد کرد و منازعت و تکذیب نخواہد کرد پس معلوم شد کہ مراد از ان انکار انکار معراج جسمانی در حالت بیداری میباشد دلیل ششم حدیثے است کہ آن را ابن بابویہ علیہ الرحمہ و ابن صفار علیہ الرحمہ بسند معتبر روایت نمودہ کہ حق تعالے آنحضرت را یکصد و بست مرتبہ بالائے آسمانہا برد و در ہر مرتبہ در باب ولایت و امامت امیر المومنین و دیگر ائمہ طاہرینؑ از ہمہ فرائض زیادہ تاکید فرمود و غیر ذالک من الاخبار الکثیرۃ الدالۃ علی المدعےٰ دلیل ہفتم بخبہ علی ابن ابراہیم بسند حسن از حضرت صادق روایت فرمود کہ شبے جبرئیل و میکائیل و اسرافیل برائے حضرت رسول براق آوردند یکے لگام گرفت و دیگرے رکاب و یکے برزین لباس را درست کرد و براق شوخی کرد و سرکشی نمود جبرئیلؑ بر رویش طمانچہ زدہ گفت ساکن باش کہ از جمیع گذشتگان و آیندگان کسے بہتر ازین پیغمبر بر تو سوار نخواہد شد پس براق

به پرواز آمد و جبرئیل همراه آنحضرت بود و عجائبات زمین و آسمان بآنحضرت مینمود
حضرت رسول میفرمایند که در اثنای راه کسی از جانب راست من ندا مینمود که یا محمد من
التفات نکردم باز کسی از جانب چپ من ندا کرد یا محمد من با و هم توجه نکردم باز در بر
من زنی بنظرم آمد که دست و بازوی خود گشاده بود و به تمامی زینت های دنیا خود را متزین
ساخته بود گفت ای محمد بسوی من نظر بکنید تا من بشما حرف بگویم لکن من بسوی او هم التفات
نکردم پس پیش رفتم دفعتاً صدای هولناک بگوشم رسید که از آن ترسناک و فزعناک گردیدم
و جبرئیل بما گفت بزمین بیا و نماز بکن پس من پائین آمدم الخ این حدیث شریف مشتمل است بر
رفتن آنحضرت به بیت المقدس و در راه به مدینه و طور سینا و بیت اللحم پائین شدن
آنحضرت و نماز کردن و بعد از آن رفتن به بیت المقدس و ربط براق بحلقه که همه انبیاء
بآن مهار ها می بستند و بعد داخل شدن آنحضرت به مسجد و آنجا ملاقات از ابراهیمؑ
و موسیؑ و عیسیؑ و دیگر پیغمبران و اذان و اقامت جبرئیل و امامت آنحضرت بر انبیاءؑ و بعده
ملاقات بخازن بیت المقدس و آوردن آن سه ظرف آب شیر و شراب و صدای
هاتف شنیدن که اگر آب میگرفت خود و تمام امت غرق و اگر شراب میگرفت خود و تمام امت
گمراه و اگر شیر خواهند گرفت خود و امت شان هدایت یافته خواهند شد و شیر خوردن
آنحضرت و گفتن جبرئیل که هدایت یافته و امت تو هدایت یافته و سوال جبرئیل از آنچه
در راه واقع شده بوده و اول را بعد اخبار آنحضرت بآن و عدم التفات خود بدان گفتن جبرئیل
که آن داعی یهود بود اگر جواب میفرمود امت یهودی میشد و واقعه ثانیه را هم داعی نصاری
گفتن و واقعه ثالثه را دنیا گفتن و اینکه اگر التفات میفرمودی تمامی امت دنیا را بر دین.

انحضیار رمیکردند و آن صدائے ہولناک را کہ شنیدہ بود جبرئیل گفت آن صخرہ بود کہ
ہفتاد ہزار سال قبل بجہنم انداختہ بود اینوقت بہ قعر جہنم رسید و نخندیدن آنحضرت
بعد ازان و بعدہ بردن جبرئیل آنحضرت را بآسمانہا بآسمان اول و خطفہ کہ اسمعیل نام فرشتہ
است ذکر آن و ملاقات فرشتگان دیگر و عروج از آسمان بآسمان دیگر و ملاقات
انبیا و ملاحظہ مکانات در بہشت و حوریہ و کیفیت مرغ و تسبیح کردن آن و ملاحظہ سدرۃ المنتہیٰ
و حوریہ دیگر و وصول بمرتبہ قاب قوسین و وحی خداوند تبارک و تعالےٰ و تعلیم دعائے
حاملان عرش و وجوب پنجاہ نماز و شفاعت موسیٰ در سوال تخفیف بر مرتبہ رفتن بہ سدرۃ المنتہیٰ
و سجدہ کردن و تخفیف خواستن دہ یا دہ تا تخفیف شدن تا اینکہ نوبت بر پنج رسید و باز گفتن
موسیٰ بآنحضرت در باب استدعا تخفیف و فرمودن آنحضرت کہ حیا می آید از سوال
تخفیف نمودن و وحی کردن او تعالےٰ کہ چون صبر نمودی بر پنج ثواب پنجاہ خواہم تو
یک نماز بہ دہ شمار خواہد شد و ہر حسنہ کہ بعمل بیاید بہ دہ حساب کردہ خواہد شد و اگر مخفی ارادہ
باشد و بعمل نیاید یک حسنہ خواہم نوشت و ہر سیئہ کہ بعمل بیارند ہمان آن یک خواہد شد
و اگر بعمل نیاید ہیچ و در آخر خبر حضرت صادق جزائے خیر بموسیٰ فرمود و تحسین نمودہ
دلیل ششم حدیث دیگر از ابن بابویہ کہ بسند معتبر از زید بن علی ابن الحسین علیہ السلام در
وجہ شفاعت موسیٰ و عدم تخفیف خواستن خود آنحضرت نقل نمودہ است مشتمل است برانیکہ
آنحضرت بمعراج رفت و درین خبر است کہ حق تعالےٰ فرمود کہ قول من مبدل نمیشود
و من بر بندگان خود ظلم نمی کنم دلیل ہفتم در حیات القلوب مجلسی بسند معتبر از ابو حمزہ
ثمالی روایت نمودہ کہ او از حضرت امام زین العابدین پرسید کہ آیا حق تعالےٰ وصف بہ مکان

نمودہ میشود و آیا برائے او مکان و جائے معین کردہ میتوان شد فرمود نہ او تعالی برتر

است از ین کہ برائے او مکانے و جائے معین باشد پس ابو حمزہ ثمالی گفت کہ پس چرا

پیغمبر خدا محمد مصطفے را با آسمانہا برد حضرت در جواب فرمود کہ محض برائے اینکہ عجائب و غرائب

آسمانہا او جناب را بنماید پس ابو حمزہ پرسید از معنائے آیت ثُمَّ دَنَیٰ فَتَدَلّٰی فَکَانَ

قَابَ قَوْسَیْنِ اَوْ اَدْنٰی حضرت بجواب فرمود کہ رسول خدا از حجابہائے نور حضرت

خداوندی نزدیک شد و ملکوت آسمانہا را دید پس خم شد و نظر بسوئے زمین فرمود و تمام ملکوت

زمین را ملاحظہ فرمود و خیال فرمود کہ زمین از آنحضرت نزدیک شدہ است بقدر فاصلہ دو کمان

یا کمتر از ان **دلیل دہم** حدیث دیگر کہ مجلسی آن را بسند ہائے صحیح گفتہ از یونس

روایت نمود کہ او از حضرت امام موسیٰ کاظم علیہ السلام سوال کرد کہ چرا حق تعالے پیغمبر

خود را بآسمان برد و از آنجا بسدرۃ المنتہیٰ و از آنجا بحجابہائے نور و در آن محل با آنحضرت

راز ہائے خود گفت و با آنحضرت خطاب فرمود با اینکہ او تعالے از مکان و مقام مبرا است

فرمود واقعاً او تعالے مکان ندارد و نسبت او بجمیع امکنہ یکسان است و اطلاق زمانہ ہم او

جاری نیست ولیکن او تعالے مشیت فرمودہ است کہ جمیع ملئکہ مکان سموات را بنور جمال

آنحضرت مشرف نماید و توقیر آنہا بیافزاید و ہم ارائت عجائب و غرائب با آنحضرت نماید

تا بعد آمدن بزمین بہ بندگان او تعالے آنحضرت بیان فرماید تا ایمان آنہا زیادہ بشود الخ

دلیل یازدہم حدیث دیگر از ابن بابویہ علیہ الرحمۃ و از ابن ابیطالب طبرسی بسند ہائے

معتبر از حضرت امام رضاؑ و ابن عباس روایت نمود کہ آنحضرت فرمود کہ او تعالے براق را

مسخر ما فرمود کہ او از تمام دنیا و آنچہ دران از چیزہا است بہتر است و او حیوانے است از

حیوانات بہشت نہ بسیار بلند است نہ بسیار کوچک روئے آن مثل روئے آدمیان وسم
آن مثل سم اسپان و ذنب آن مثل ذنب گاؤ واز دراز گوش بلند واز بغلہ کوتاہ زین آن
از یاقوت سرخ ورکاب آن از مروارید سپید بود و ہفتاد لگام از طلا داشت و ہر دو
بازویش از مروارید و یاقوت و زمرد و تمامی جواہرات مزین ہستند و درمیان ہر دو
چشمانش نوشتہ است لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَحْدَہٗ لَا شَرِیْکَ لَہٗ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ
و آن از تمامی حیوانات خوشرنگ است اگر خدا اورا اجازت فرماید دریکقدم دنیا و آخرت
را طے بکند۔ دلیل ۱۲ دوازدہم دیگر از امیر المؤمنین علیہ السلام مرویست کہ کنیت براق
ابو ہلال است دلیل ۱۳ سیزدہم کلینی باسند معتبر از امام محمد باقر علیہ السلام روایت میکند
کہ جبرئیل ع برائے رسولخدا صلے اللہ علیہ وآلہ براق آورد الخ دلیل چہاردہم حدیث دیگرا ست
کہ آن را کلینی و ابن بابویہ باسند ہائے صحیح از حضرت امام جعفر صادق ع روایت میکند
کہ چون حقتعالی آنحضرت را بہفت آسمان برد در آسمان اول بر آنحضرت برکت فرستاد
و در آسمان دوم فرائض خود با آنحضرت تعلیم فرمود و در آسمان سیوم محمل نور فرستاد کہ
در آن نورہا بود و در آن نورہا جمل الانوار آن بود دید کہ در گرد عرش او تعالے می ماندند
در ان نورے زرد بود کہ تمام الوان زرد از ان زرد گرد و یک نور از ان سرخ بود کہ ہمہ سرخہا را
سرخ کرد و یکے از ان سپید بود کہ تمام سپیدہا را سپید نمود و ہمچنین باقی انوار بہ تعداد الوان
گوناگون بود و در ان محمل حلقہ و زنجیرہائے نقرہ بود و بعد ازین تشریف آوری آنحضرت
باسمان اول و احوال فرشتگان و بعد رفتن آنحضرت باسمانہائے دیگر و سوال فرشتگان
از جبرئیل کہ ہمراہ شما کدام است و نام بردن جبرئیل آنحضرت را و سوال ملائکہ از بعثت

آنحضرت وکشودن باب آسمان وملاقات آنحضرت بملائکه وسلام گفتن ملائکه بحضرت امیرالمؤمنین ع
وسوال آنحضرت که آیا شما می شناسید علی را وجواب ملائکه که بلے زیرا که حق تعالیٰ از ما ها
عهد وپیمان تا قیامت گرفته است در باب شما وآنحضرت وشیعیان آنحضرت بر ولایت
وامامت ومحبت ما ها در هر روز پنج وقت روهائے شیعیان ایشان می بینیم وتحفے کنیم
شیعیان اورا ودرین خبر ذکر گفتن جبرئیل دو مرتبه تکبیر در آسمان اول واز دیاد نور بر
غیر مشابه آنچه اول بود واز دیاد حلقه در نجیر ودو مرتبه اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ در آسمان
دوم ودر آسمان سیوم از دیاد چهل قسم نور دیگر از آنچه سابق بود وگفتن جبرئیل ع دو مرتبه
اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَّسُوْلُ اللّٰهِ واستفسار ملائکه از احوال علی ابن ابیطالب وفرمودن
آنحضرت که من خلیفه وجانشین خود کرده بزمین گذاشته آمده ام واستفسار از ملائکه
که شما علی را می شناسید وگفتن آنها بلے ما ها هر سال برائے حج بیت المعمور یکمرتبه میرویم
ودر آنجا نامه سپید است که در آن محمد و علی وفاطمه وحسن ونام حسین ع ودیگر ائمه که از فرزندان
حسین میباشند واسمائے شیعیان ایشان که تا قیامت خواهند شد بران نامه نوشته اند
وبرائے استحصال برکت همیشه دست بر آنها می مالیم واز دیاد چهل قسم نور دیگر رفتن آنحضرت
بر آسمان چهارم وگفتن جبرئیل دو مرتبه حَیَّ عَلَی الصَّلٰوةِ وحَیَّ عَلَی الْفَلَاحِ وگفتن
فرشتگان که این هر دو آواز با هم آنچه ما است که از محمد نماز قائم است وبسبب علی مردم
فلاح ورستگارے میابند بعد ازان گفتن جبرئیل ع دوبار قَدْ قَامَتِ الصَّلٰوةُ
وگفتن فرشتگان که این برائے شیعیان علی است که آنها چنانچه باید نماز را تا قیامت
برپا خواهند داشت واستفسار ملائکه از حال علی ع وجواب آنحضرت که شما آیا علی را می شناسید

وجواب ملائکہ بلے ما یان علی و شیعیانش را می شناسیم واز ارواح شیعیان علی گرد عرش مقام دارند وآن ہمہ نوریہا باشند و در بیت المعمور نامہ نور است کہ بر آن بخط نور محمد و علی و فاطمہ و حسن و حسین وائمہ کہ از صلب او خواہند شد واسمای شیعیان نوشتہ اند واز آنہا یک کسے زیادہ میشود نہ کم وآن نامہ پیمانی است کہ از ما گرفتہ شدہ است در ہر جمعہ آن پیمان را پیش ما می خوانند وبجا کردن آنحضرت دران وقت وندائے خدائے تعالیٰ بر رفع راس از سجدہ ووحی فرمودن حقتعالےٰ وتعلیم وضو وغیرہ مذکور است خبر طولانی است دلیل پانزدہم خبریست کہ آنرا شیخ کراجکی نقل نمودہ از آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ فرمود کہ او تعالےٰ در شب معراج ندا بما فرمود کہ یا محمد صسوال کن از انبیا کہ شما بر چہ چیز مبعوث گردیدہ من پرسیدم آنہا جواب دادند کہ ما بر پیغمبری تو و بر امامت علی ابن ابیطالب و ذریت ایشان مبعوث گردیدہ بودم باز حقتعالےٰ وحی فرمود کہ بجانب راست عرش نگاہ کن چون نگاہ کردم صورتہائے علی و حسن و حسین و علی ابن الحسین و محمد باقر و جعفر صادق و موسی کاظم و علی رضا و محمد تقی و علی نقی و حسن عسکری و مہدی آخر الزمان را دیدم کہ اینہا ہمہ در دریاہائے نور نماز میخواندند آنوقت حق تعالےٰ بما وحی فرمود کہ اینہا اولیا و دوست من ہستند و مہدی شان کہ آخر ایشان است از دشمنان من انتقام خواہد گرفت دلیل شانزدہم ایضاً بسند معتبر از ابن عباس نقل کردہ کہ حضرت فرمود کہ در معراج نزد ہر گروہ ملائکہ کہ رسیدم از ما استفسار احوال علی نمودند تا اینکہ گمان کردم کہ در آسمانہا نام علی از من زیادہ مشہور است چون بر آسمان چہارم رسیدم ملک الموت را دیدم ملک الموت گفت یا محمد ہر کہ از بندگان می میرد من قبض روح آن می کنم الا

روح شما و علیؑ ابن ابیطالب که او تعالی از دست قدرت خود قبض خواهد فرمود پس
من در تحت علیؑ را ایستاده دیدم پس من باو شان گفتم یا علیؑ تو از من قبل آمده در اینجا رسیده
جبرئیل گفت یا محمدؐ بکه کلام میکنی گفتم از برادر خود علیؑ ابن ابیطالب جبرئیل گفت این
علیؑ نیست بلکه این فرشته ایست از فرشتگان خدا که آنرا بر صورت علیؑ خلق فرموده
ما مقربان فرشتگان هر وقتیکه که مشتاق زیارت علی ابن ابیطالبؑ میشویم نگاه بصورت
این فرشته می کنیم بسبب کرامت و بزرگواری علی ابن ابیطالبؑ که در درگاه
کبریائی دارند دلیل هفتاد هم خبریست که آنرا شیخ حسن ابن سلیمان نقل کرده که
آنحضرت فرمودند که چون بمعراج رفتم و بمحل قاب قوسین رسیدم صورت علیؑ را دیدم
او تعالی بما خطاب فرمود یا محمدؐ می شناسی این صورت را عرض کردم بلی این صورت
برادرم علی ابن ابیطالبؑ است پس آنوقت او تعالی بما وحی فرستاد که این را بفاطمهؑ
تزویج بکن و این را خلیفه و جانشین خود قرار بده دلیل هفتاد هم حدیث است که آنرا
ابن بابویه علیه الرحمه از کتاب معارج نقل نموده و مجلسی آن را در حیات القلوب وغیره
نقل کرده بسند معتبر از حضرت امام محمد باقر علیه السلام که آن حضرت فرمود که چون
حضرت رسولؐ را برای معراج بردند بر سریر یاقوت سرخ که مرصع از زمرد سبز بود نشانیدند
و فرشتگان آنرا بر آسمانها بردند پس جبرئیلؑ با آنحضرت گفت که یا محمدؐ اذان بگو پس آنحضرت
اَللّٰهُ اَكْبَرُ الخ و درین خبر است که حضرت اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللّٰهِ فرمود
فرشتگان نیز گفتند و از حال علیؑ استفسار کردند حضرت فرمودند که من جانشین خود
قرار داده ام بر زمین در امت خود پس فرشتگان تحسین کردند که خوب فرمودی بسیار

خوب خلیفه تست که اطاعت او بر تمامی فرشتگان واجب گردانیده شده است و همچنین
در هر آسمان تا اینکه آنحضرت بآسمان هفتم رسیدند و از حضرت عیسی ملاقات شد و عیسی
نیز استفسار احوال علی شدند و آنحضرت فرمودند که من خلیفه خود نموده و امت خود بر زمین
گذاشته آمده ام و همچنین حضرت عیسی گفتند که خدا بر ملایکه اطاعت علی را واجب فرموده است
وهم درین خبر است که حضرت ابراهیمؑ در بهشت اطفال شیعیان علیؑ را از درختیکه پستانها دارد
و لذت تمام اشیاء دنیا در شیر آن می باشد شیر میخورند و همه اطفال یک یک پستان در دهان
دارند چون از کسی از دهنش بیرون می شود حضرت ابراهیمؑ باز بدهنش میرساند و تعارف ابراهیم
علی ابن ابیطالبؑ را کردن دلیل نوزدهم از کتاب مذکور از جابر انصاری مرویست
که آنحضرتؐ فرمود که چون در شب معراج به هفت آسمانها بردند من بر هر دروازه
آسمان دیدم که نوشته است لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰہ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰہِ عَلِیُّ ابْنُ
اَبِیطَالِبٍ اَمِیْرُ الْمُؤْمِنِیْنَ و چون بحجابهای نور رسیدم بر هر حجاب نیز همین نوشته دیدم
و چون بعرش رسیدم آنجا هم بر هر رکن عرش همین کلمات نوشته دیدم دلیل بستم
از همان کتاب اعمش از حضرت صادق علیه السلام روایت میکند که حضرت رسول
صلی الله علیه و آله فرمایند که چون در شب معراج بآسمانها رفتم و بآسمان پنجم رسیدم صورت
علیؑ در آنجا ملاحظه فرمودم از جبرئیل استفسار از آن صورت کردم گفت فرشتگان در
درگاه خدا سوال کردند که بارالها ما هم میخواهیم که از زیارت علی بهره مند شویم چنانکه اهل
زمین بهره مند هر صبح و شام میشوند و درین خبر است که فرشتگان گفتند که آن علیؑ
که خلیفه و جانشین و امین و وصی پیغمبر تست الخ دلیل بست و یکم خبریست که در همان کتاب

مذکور است حضرت رسول فرمودند چون من بمعراج رفتم صلعم کلامے را از کلام پروردگار
خود شیرین تر و بهتر نه شنیدم پس عرض کردم بار الٰها تو ابراهیمؑ را خلت دادی و از موسیؑ
کلام فرمودی و ادریس را مکان بلند دادی و داؤد را زبور عطا فرمودی و سلیمان را ملک
دادی که آن سزاوار بدیگرے نباشد پس با چه چیز عطا میکنی حقتعالےٰ فرمود یا محمد من ترا
حبیب خود گردانیدم چنانچه ابراهیمؑ را خلیل خود ساختم و از تو کلام میکنم چنانچه بموسےؑ
کلام کردم و سوره بقره و فاتحة الکتاب بشما دادم که بکسے ندادم الخ و هم در آخر این خبر است
که نام تو بلند کردم با نام خود هر جا که نام من مذکور شود نام شما هم مذکور شود دلیل دوم
خبر یست مروی از سلمان فارسی در همان کتاب مذکور که حضرت رسول اللہ فرمود که چون
شب معراج مرا بآسمان اول بردند آنجا قصرے از نقره سپید دیدم که بر در آن قصر دو
فرشته ایستاده بودند الخ و درین خبر است که بر آسمان دوم قصر طلائے سرخ بر سیوم از
یاقوت سرخ بر چهارم از در سپید پنجم از در زرد بر آسمان ششم از مروارید تر بر آسمان
هفتم از نور عرش الٰهی و در همه جا بر در هر قصر دو فرشته ایستاده بودند و در هر جا از صاحب
قصر سوال از جبرئیل فرمودن و سوال جبرئیل از ملئکه و جواب دادن که مالک و صاحب این یکے
جوان از بنی هاشم میباشد و من بعد آنحضرت فرموده اند از آسمان هفتم بالا رفتم از نور در ظلمت
و از ظلمت بنور تا اینکه بسدرة المنتهیٰ رسیدم و میفرماید که هر برگ آن نبوه کثیره را سایه میکرد
و از آنجا بدرجه قاب قوسین رسیدم و درین خبر هم ذکر آیه اٰمَنَ الرَّسُوْلُ وَالْمُؤْمِنُوْنَ
كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَلَا یُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا
الیٰ قوله عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِیْنَ مذکور است و درین خبر است که او تعالےٰ پرسید

که بر زمین کدام کس را خلیفه و جانشین خود کرده آمدم گفتم بهترین خلق ابن عم خودم آواز رسید
کدام پسر عم است عرض کردم تو بهتر میدانی که من علی ابن ابیطالبؑ را خلیفه خود نموده آمده ام
پس هفت مرتبه ندائے از ملکوت اعلی آمد که اے احمدؐ با علی سلوک بهتر بکن باز ندا آمد که
بطرف راست عرش نگه کن چون نگه کردم دیدم بر ساق عرش نوشته است که منم خدائے
که سوائے من خدائے نیست و کسے را شریک ندارم و محمدؐ فرستاده و رسول من است و تائید
داده ام او را بعلی ابن ابیطالبؑ اے احمدؐ اسم تو را از اسم خود مشتق نموده ام منم محمود
و حمید و اسمت محمدؐ گذاشته ام و اسم ابن عمت علیؑ از اسم خود مشتق نموده ام منم خداوند
علی اعلی و او است علیؑ اے ابو القاسم باز بزمین مراجعت کن با دیا و مهدیا خوش آمدی
و خوش باز میروی الخ و این خبر بسیار طولانی است و درین خبر آیات قرآنیه از قوله
تعالے اٰمَنَ الرَّسُوْلُ آه و قوله تعالے وَالْمُؤْمِنُوْنَ كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ
و قوله تعالے سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا و قوله تعالے رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا و قوله تعالے رَبَّنَا
وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا تا قوله تعالے عَلَى الْقَوْمِ الْكٰفِرِيْنَ مذکور است
و نیز بعد از مراجعت بمقام جبرئیلؑ استفسار آنحضرت از مالک آن قصر که جوان هاشمی باشد
که کیست و بجبرئیل حکم پرسیدن از فرشتگان دادن و جواب شنیدن که علی ابن ابیطالب
است و در خبر است که حضرت صادق علیه السلام فرمود که خدائے پیغمبر را چنان برگزیده
نساخت چنانکه آنحضرت را فرمود و آنچه حقتعالے بآنحضرت عطا کرد و هم در خبر است
از صادقؑ ماثور است که میفرمایند که دو کلمه از خزائن عرش میباشد و آن لَا حَوْلَ
وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ وَلَا مَنْجَا مِنْكَ اِلَّا اِلَيْكَ و ذکر دعا حاملان عرش که بآنحضرت

تعلیم دادہ اند میباشد کہ ہر صبح و شام قرأت آن باید فرمود اَللّٰھُمَّ اِنَّ ظُلْمِیْ اَصْبَحَ
مُسْتَجِیْرًا بِعَفْوِکَ وَذُنُوْبِیْ اَصْبَحَ مُسْتَجِیْرًا بِمَغْفِرَتِکَ وَذُلِّیْ اَصْبَحَ
مُسْتَجِیْرًا بِعِزَّتِکَ وَفَقْرِیْ اَصْبَحَ مُسْتَجِیْرًا بِغِنَاکَ وَوَجْھِیَ الْبَالِیْ
اَصْبَحَ مُسْتَجِیْرًا بِوَجْھِکَ الْبَاقِی الَّذِیْ لَا یَفْنٰی دلیل بست و سیوم
حدیثے است کہ آن را کلینی بسند حسن از حضرت صادق روایت نمود کہ چون جبرئیل
حضرت را بمعراج بر دجائے رسید کہ آنجا خود توقف کرد و آنحضرت را گفت پیش برو حضرت
فرمودہ درین حالت مرا تنہا میگذاری جبرئیل گفت کہ جائے رسیدہ کہ بشری باینجا نرسیدہ
قبل تو و نہ کسے خواہد رسید بعد تو۔ در حدیث دیگر از آنحضرت سوال کردند کہ چند مرتبہ
حضرت رسول بمعراج رفتند فرمود دو مرتبہ الخ و در ہمین خبر است کہ آنحضرت
فرمودند کہ حقتعالے سوال نمود کہ کدام کس را بعد خود برائے امت خود اختیار نمودہ حضرت
رسول عرض کرد کہ تو بہتر میدانی حقتعالے فرمود علی ابن ابیطالب کہ امیر مومنان و
سردار مسلمانان و پیشوائے گروہے کہ دست و رو سپید دارند و بعد ازین حضرت
صادق فرمودہ است کہ امامت حضرت امیر از آسمان مقرر شدہ و بدون واسطہ ادتعالے
خود بہ پیغمبر خدا فرمودہ است و چون درین خبر و خبر اول کہ یکصد و بست مرتبہ باشد ظاہر
منافات است پس مجلسی در صورت جمع میفرماید کہ احتمال دارد کہ از کلمہ دو معراج و باقی
یکصد و بست مرتبہ در مدینہ شدہ باشد یا دو مرتبہ بر عرش و باقی بر آسمانہا یا دو مرتبہ جسمانی
و باقی روحانی واللہ یعلم دلیل بست و چارم آنچہ بسند صحیح از حضرت محمد باقر روایت
کردہ اند کہ آنحضرت فرمود کہ چون حضرت رسول را بمعراج بردند و آنحضرت نزد بیت المعمور

رسیدند تا وقت نماز رسید پس جبرئیل اذان واقامت گفت وملائکه وانبیا را آنحضرت

امامت فرمود دلیل بست وپنجم آنچه بسند صحیح از حضرت صادق علیه السلام روایت

نموده اند که حضرت رسول فرمود چون مرا در شب معراج بملکوت علی بردند پس از

پس پرده بر ما نزول وحی شد وهیچ فرشته درمیان نبود ومنجمله وحی ها یکے این بود که یا

محمد هر که با ولی ما محاربه کند دوست وولی ما را ذلیل می کند گویا با ما محاربه کرده است وهر که با ما

محاربه میکند من هم با او محاربه می کنم حضرت میفرماید که من پرسیدم پروردگار اولی تو کیست

فرمود هر که بر تو وبر وصی تو وبر ائمه که از ذریت تو میباشند ایمان آورد وآنها را امام خود دانست

دلیل بست وششم آنچه بسند معتبر از روایت نافع از حضرت محمد باقر روایت

کرده اند که نافع از حضرت باقر عرض کرد از تو مسئله می پرسم که جوابش سوائے پیغمبر یا وصی

پیغمبر نے تواند که بدهد حضرت فرمود کدام مسئله است نافع گفت بفرما که درمین محمد

ودرمین عیسے چه قدر فاصله شد حضرت در جواب فرمودند که مطابق قول ما پانصد سال

ومطابق قول تو شش صد سال باز گفت تفسیر این آیه بفرمائید وَاسْئَلْ مَنْ

اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا اَجَعَلْنَا مِنْ دُوْنِ الرَّحْمٰنِ اٰلِهَةً يُّعْبَدُوْنَ

یعنے سؤال کن اے محمد از آنها که پیش تو آنها را برسالت فرستاده ام که آیا گردانیده ام

وقرار داده ام سوائے رحمٰن دیگر معبودها را که عبادت آنها نموده شود نافع گفت که درحالیکه

در آخرین انبیا یعنے عیسے وآنحضرت فاصله پانصد سال بقول شما بوده باشد چه طور

بآنحضرت حکم شد که سؤال از انبیا نماید حضرت باقر گفت چون حقتعالے پیغمبر خدا را

بمعراج برد آنچه نشانها ئے خود بآنحضرت بنمود یکے این بود که در بیت المقدس ارواح

بجمیع انبیاء را نزد آنحضرت جمع فرمود و بہ جبرئیل حکم اذان و اقامت فرمود و در اذان
حَیَّ عَلیٰ خَیْرِ الْعَمَلْ جبرئیل ہم گفت پس حضرت رسول پیش ایستاد و تمام انبیاء در
عقب آن حضرت نماز خواندند پس بعد فراغ نماز آنحضرت از انبیاء پرسیدند کہ شما ہا
شہادت بچہ چیز میدہید و چہ چیز را پرستش می نمائید گفتند ما گواہی میدہیم کہ بجز معبود
یکتا خدائے نیست و در خدائش و آفرینش شریک او نیست و ما گواہی میدہیم کہ تو پیغمبر
او ہستی و بر ہمین اعتقاد عہد و پیمان از ما گرفتہ شدہ بود نافع گفت اے ابو جعفر راست
فرمودی دلیل بست و ہفتم خبر یست کہ بسند حسن از حضرت صادق علیہ السلام
روایت کردہ کہ در شب معراج برائے حضرت رسول خدا جبرئیل براق آورد و آن حضرت
بہ بیت المقدس تشریف برد و برادران خود از انبیاء وغیرہ را دید و بعد واپسی باصحاب
خود خبر داد کہ من شب بہ معراج رفتم و بر براق سوار شدم و بہ بیت المقدس رفتم و صدق
دعوۂ من اینست کہ در اثنائے راہ قافلہ ابو سفیان را دیدم کہ از شام می آید و آن بکنارہ
فلان آب منزل داشتند و یک شتر سرخ از ایشان گم شدہ و او را تجسس میکردند
و آن قافلہ وقت طلوع صبح در مکہ داخل خواہد شد و پیشروان قافلہ یک شتر سرخ رنگ
خواہد بود بعض کفار قریش بطریق استہزا گفتند کہ این طرفہ سوار تیز رو میباشند کہ در
یک شب بشام میروند و باز می آیند در میان شما ہا مردمانی میباشند کہ شام را دیدہ اند
اگر محمد راست گو است پس از وے از بیت المقدس و قندیلہا و ستونہائے او و کیفیت بازارہائے
شام بپرسید تا دروغ ایشان بر شما ظاہر شود پس چون آنہا از آنحضرت پرسیدند حضرت
جبرئیل تصویر شام را پیش روئے و نظر آنحضرت گذاشت پس آنچہ میپرسیدند آنحضرت

بران نظر کرده جوابش میدادند تا اینکه ہمہ جوابہائے آنحضرت مطابق علم و آگاہی آنہا شدند و باز ایمان نیاوردند مگر بسیارے کم از ایشان پس او تعالیٰ این آیت نازل فرمود وَمَا تُغْنِی الْاٰیٰتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَّا یُؤْمِنُوْنَ دلیل بست و ہشتم آنچہ کلینی و ابن بابویہ علیہ الرحمہ وغیر ایشان بسند ہائے معتبر از حضرت صادقؑ روایت کرده کہ چون حضرت رسولؐ در شب معراج مقابل مسجد کوفہ رسید جبرئیلؑ گفت این مسجد پدرت آدمؑ است و مصلائے پیغمبران است پائین شو و دو رکعت نماز بکن پس آنحضرت پائین آمدند و نماز کردند و بالائے آسمان تشریف بردند دلیل بست و نہم آنچہ در کتاب اختصاص از حضرت امام علی نقی علیہ السلام روایت کرده کہ حضرت رسول صلے اللہ علیہ و آلہ فرمود کہ چون در شب معراج بآسمان چہارم رسیدم در آنجا یک قبہ دیدم کہ بہتر از ان در ہیچ جا ندیده بودم و آن چار ستون داشت و چار تا دروازه استبرق سبز بود من از جبرئیلؑ پرسیدم کہ این قبہ چیست کہ بہتر از ان در آسمان ہیچ قبہ ندیدم جبرئیل گفت اے حبیب من این تصویر شہر قم است جائیکہ بندگان مومن خدا جمع خواہند شد و منتظر شفاعت محمدؐ در قیامت خواہند شد و آنہا را غم و اندوه و الم عارض خواہند شد راوی میگوید از امام علیہ السلام پرسیدم کہ زمانہ خوشحالی و وسعت ایشان کے خواہد شد فرمودند وقتیکہ آب برائے شان بر زمین ظاہر خواہد شد و در خبر دیگر ابن بابویہ علیہ الرحمہ بسند معتبر از حضرت صادقؑ روایت کرده کہ حضرت رسولؐ فرمودند کہ در شبیکہ مرا بہ معراج بردند جبرئیل مرا بر دوش راست خود نشانید در اثنائے راه بقعہ را دیدم کہ از زعفران خوشرنگ تر و از مشک خوشبوتر بود و در آنجا پیره مردے بنظرم آمد

کہ کلاہ دراز بر سر گذاشتہ بود من از جبرئیل پرسیدم کہ این کدام زمین است گفت
این مقام است کہ درینجا شیعیان شما و شیعیان وصی شما یعنے علیؑ قیام خواہند کرد من
پرسیدم این دو سر کیست گفت این ابلیس لعین است میخواہد کہ آنہا را از ولایت
امیر المومنینؑ باز دارد و بفسق و فجور راغب نماید من گفتم مرا آنجا بردہ پائین بساز جبرئیل
دریک چشم زدن مثل برق در آنجا مرا رسانید و من بہ ابلیس لعین گفتم قم یعنے ایستادہ
شو اے ملعون و در اموال دشمنان شان و اولاد و نسوان شان شریک شو زیرا کہ
بر شیعیان علی تو غالب نے توانی بشوی پس از ان روز نام آن بلاقم گردید دلیل
سی ام آنچہ سید سند علی ابن طاؤس علیہ الرحمہ بسند معتبر از حضرت رسول
صلی اللہ علیہ وآلہ روایت مے کند کہ حضرت میفرمایند کہ شبے من در حجر اسمٰعیل بخواب
بودم ناگاہ جبرئیل آمد و پایم را کوفت و مالید چون بیدار شدم کسے را ندیدم باز
بخواب رفتم باز جبرئیل دوبارہ پایم مالید چون بیدار شدم دست مرا گرفت و بریک
کرسی کہ مثل آشیانہ مرغ بود بران مرا نشانید و من در چشم زدن خود را در مکان دیگر
یافتم جبرئیل پرسیدمی شناسی کہ این کدام مقام است گفتم نہ گفت این بیت المقدس
است و حشر خلائق درہمین جا خواہد شد پس جبرئیل انگشت شہادت در گوش
خود گذاشتہ اذان گفت و ہر کلمہ را دو مرتبہ گفت وَحَیَّ عَلٰی خَیْرِ الْعَمَلِ ہم گفت
باز اقامت گفت و کلمات آن را نیز دو دو مرتبہ و در آخرش قَدْ قَامَتِ الصَّلٰوۃُ
دو مرتبہ گفت چون فارغ شد ناگاہ از آسمان نورے ساطع گردید کہ بسبب آن
قبور تمام انبیا شگافتہ شدند و تمام انبیا لبیک گویان حاضر بیت المقدس شدند تا

تا اینکہ چار ہزار و چار صد و چہاردہ پیغمبر در آنجا جمع شدند وصف بستہ ایستادہ
شدند جبرئیل بازوئے من گرفتہ مرا مقدم نمود و گفت با این پیغمبران نماز بخوان
کہ اینہا برادران تو میباشند و تو خاتم ایشان ہستی و خاتم از مختوم افضل و اولیٰ است
پس من بجانب راست خود نظر کردم و پدر خود ابراہیم را دیدم کہ دو حلہ سبز پوشیدہ اند
و جانب راست شان دو فرشتہ و جانب چپ شان دو فرشتہ ایستادہ اند
باز من بجانب چپ خود نگاہ کردم دیدم برادرم و وصی من یعنی علی ابن ابیطالبؑ
دو حلہ سپید پوشیدہ ایستادہ است و در ہر دو جانب او دو فرشتہ ایستادہ اند
من بدیدنش بسیار خوشحال گشتم پس چون از نماز فارغ شدم پیش ابراہیم رفتم
ایشان با من مصافحہ کردند و دست راست من از ہر دو دست خود گرفتہ فرمودم حبا
اے فرزند نیک و اے نبی شائستہ کہ در زمان شائستہ مبعوث شدہ باز علی ابن ابیطالبؑ
آمد پس ابراہیمؑ از ہر دو دست راست او را گرفتہ با او مصافحہ نمود و گفت مرحبا اے
فرزند شائستہ و وصی پیغمبر شائستہ چون صبح نمودم من و علیؑ در ابطح بودم و ہیچ تعبے
بمن نرسیدہ بود دلیل سی و یکم خبر یست کہ آن را بسند معتبر ابن بابویہ علیہ الرحمہ
روایت از حضرت رسولؐ کردہ کہ حضرت میفرمایند کہ چون جبرئیل مرا بآسمان
بردستم گرفتہ بجنت برد و بر مسندے آنجا نشانید و تفاحہ در دست من داد ناگاہ
آن تفاح شق شد و حوریہ از آن بیرون آمد کہ مژگانش چون سینہ کرگس سیاہ
بود و گفت السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَحْمَدُ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ
السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا مُحَمَّدُ من گفتم خدا رحمت کند بر تو تو کیستی گفت من راضیہ

مرضیہ ہستم او تعالےٰ از سہ چیز مرا آفریدہ جسم پائین من از مشک است و حصہ بالائے من از کافور و درمیان ہر دو از عنبر و از آب زندگانی مرا خمیر نمودہ اند و خداوند جلیل بما گفت کن پس من برائے پسر عم و وصی و وزیر شما یعنے علی ابن ابیطالب مخلوق شدم

دلیل سی و دوم ۳۲ انچہ ابن بابویہ علیہ الرحمہ بسند معتبر روایت کردہ کہ شبے جبرئیل برائے حضرت رسولؐ چارپایہ آورد کہ از قاطر کوچک و از الاغ بالاتر بود پاہایش از دستہایش بلند بود منتہائے نظر را یک قدم آن بود چون حضرت رسولؐ خواست کہ بر آن سوار شود شوخی نمود و نہ گذاشت کہ سوار شود جبرئیل گفت این حضرت محمدؐ است چون اسم مبارک شنید چنان فروتنی کرد کہ بزمین پیوست آنحضرت بران سوار شد و آن چون بر بلندی میرفت دستہایش کوتاہ و پاہایش دراز میشد و چون پائین مے آمد دستہایش دراز و پاہایش کوچک میشد پس در تاریکی شب بقافلہ رسید و آن قافلہ ابوسفیان بود و از آواز پا ہائے براق شتران قافلہ رم کردند الخ و درین خبر ذکر عطش آنجناب و آب آوردن جبرئیلؑ و خوردن آنجناب و گذر بر یک گروہ کہ در پا ہائے شان قلابہ آتش کردہ معکوس کردہ بودند و استفسار حضرت ازان گروہ و اخبار جبرئیل باینکہ اینہا غنی بمال حلال ہستند و باز بتلاش مال حرام میروند و بگروہ دیگر رسیدند کہ رو ہا و سینہ ہائے شان از رشتہ آتش میدوختند و تاویل جبرئیل باینکہ این گروہے میباشند کہ ابکارت زنہا بزنا زائل می نمودند و گذا آنجناب بیک شخص کہ ہیزم جمع می کرد و چون میخواست بردارد نمی توانست باز جمع میکرد و بالایش میگذاشت و تاویل جبرئیل باینکہ این قرضدار است کہ قرض اول ادا نمی کند

یاز قرض ہیکرد و بہ بیت المقدس رسیدن واز زیر صخرۂ بیت المقدس سہ کاسہ بیرون
آوردن جبرئیل یکے از آب و یکے از شیر و یکے از شراب وخوردن آنحضرت آب و شیر را
و انکار از شراب کہ سیراب شدہ ام و خبر دادن جبرئیل باینکہ اگر بخوردی تمام امت
تو از تو متفرق و گمراہ میشد و نماز کردن آنحضرت در آنجا و اقتدا گروہ پیغمبران
بآنحضرتؐ و ہمدرین خبر ذکر آوردن کلید ہائے خزائن ارض پیش آنحضرت است
کہ اگر خواہی بندہ خدا و پیغمبر باشی و اگر خواہی بادشاہی و پیغمبری کن و اختیار
آنحضرت باشارہ جبرئیل بندگی و پیغمبری و تشریف بردن آن حضرت بعد
ازین بآسمانہا و ملاقات بحضرت ابراہیمؑ و احوال تربیت ابراہیمؑ اطفال
شیعیان را و دیدن آنحضرت حضرت آدمؑ و نظر کردن آدم بجانب راست و
بشاش و خندان گشتن و بجانب چپ نظر کردن و گریان و اندوہناک گشتن آنجناب
و پیش رفتن آنحضرت و فرشتہ برکرسی نشستہ بود و سلام کردن آن و خندان مثل
دیگر فرشتگان نشدن آن از دیدن آنحضرتؐ و اسم بردن جبرئیل کہ این خزینہ دار
جہنم است و از ان بعد رسیدن آنحضرت بمقام مناجات و واجب شدن پنجاہ نماز
و بشفاعت موسیٰ تخفیف شدن تا بہ پنج رسیدن و بعد واپسی ملاقات بحضرت ابراہیمؑ
و گفتن ابراہیمؑ بآنحضرت کہ سلام ما بامت خود برسانید و خبر دہید بایشان کہ آب بہشت بسیار
شیرین است و خاک آن خوشبو و زمین آن سادہ و درخت آن سُبْحَانَ اللّٰہِ
وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ وَلَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَاللّٰہُ اَکْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللّٰہِ است
وامر تاکید بکنید بقرات این کلمات تا درختہائے ایشان در بہشت زائد شوند بعد

ازان تشریف براے آنجناب نزد قافلہ قریش و بعد نزول آنحضرت زمین خبر دادن
اہل مکہ از معراج خود و از ان قافلہ و شکستن پاے شتر شان و گریختن اشترہاے
ایشان و اینکہ قافلہ وقت طلوع آفتاب داخل مکہ خواہد شد و داخل شدن قافلہ
ہمان وقت و تصدیق آنچہ آنحضرت بان خبر دادہ بودند دلیل سی و سیوم
حدیث موثق است کہ آنرا ابن بابویہ و علی ابن ابراہیم نقل نمودہ کہ سندش بحضرت
صادق ع منتہے نمودہ کہ آنحضرت از حضرت رسول نقل میفرمایند کہ آنحضرت فرمود شبے
من در ابطح بخواب بودم و علی ابن ابیطالب جانب راست من و جعفر جانب چپ من
و حمزہ قریب من میخوابیدند ناگاہ آواز پرہاے فرشتگان بگوشم رسید و قائلی از ان
میگفت کہ اے جبرئیل ما باپیش کہ از نہا فرستادہ شدہ ام جبرئیل بسمت من اشارہ
نمود و گفت بجانب این کہ بہترین فرزندان آدم پیدا شدہ و ہر کہ جانب راست این است
ہمان وصی و وزیر و خلیفہ و داماد این است و دوم عم این حمزہ سید الشہدا است و آن
سیومی ابن عم این جعفر است کہ آخر احق تعالے دو شہپر رنگین عنایت خواہد فرمود
کہ با فرشتگان در بہشت بان پرواز خواہد کرد حضرت رسول ص را وا بگذارید کہ چشم ایشان
بخواب باشد و گوش شان بیدار باشد مثال این پیغمبر بزرگوار مثال بادشاہی است
کہ آن بادشاہ یک مکان درست بنا کردہ باشد و دران بزرگان خود را بطرف مائدہ کہ
گستردہ باشد طلبیدہ پس بادشاہ خداوند عالم است و مکان دنیا است و مائدہ نعمتہاے
بے انتہاے خدا بہشت است و طلب کنندہ و داعی بطرف آن حضرت رسول است الخ
و در ہمین خبر است کہ آنحضرت را جبرئیل بر براق سوار کرد و بہ بیت المقدس تشریف برد

ونماز کرد و بعد ازان گذرش بقافلہ قریش افتاد کہ جائے منزل داشتند وشترے
ازیشان گم شدہ بود وآن را جستند وپیش ایشان ظرفے آب بود آنحضرت نوشجان
فرمودند و باقی را بر زمین ریختند چون مراجعت فرمودند باہل مکہ از انچہ گذشتہ بود خبر
دادند و حال قافلہ وگم شدن شتر و خوردن آب شان وریختن باقی بیان فرمودند
ودریافت کردن مردم بحکم ابوجہل ملعون از احوال چگونگے ستونہائے بیت المقدس
وقندیلہائے آن وآوردن جبرئیل تصویر بیت المقدس پیش نظر آنحضرت
وجواب دادن آنحضرت حسب سؤال ایشان وگفتن آنہا کہ وقتیکہ قافلہ خواہد آمد
معلوم خواہد شد وفرمودن حضرت کہ وقت طلوع آفتاب قافلہ خواہد رسید وپیشرو
قافلہ شتر سرخ خواہد بود ووقت صبح اہل مکہ بطرف عقبہ رفتہ آنجا برائے
تصدیق قول آنحضرت جمع شدند چون آفتاب طالع شد قافلہ ہم موافق علاماتیکہ
حضرت فرمودہ بود نمودار شد وانچہ حضرت فرمودہ بود ہمان اہل قافلہ بیان نمودند
ولیکن با این ہمہ مشاہدات کفر و عناد آنہا زائد گردید

دلیل سی وچہارم

خبریست
مروی از ابن عباس کہ از ابن بابویہ بسند معتبر خود نقل نمودہ کہ ابن عباس گفت
کہ حضرت رسولؐ از امیر المومنینؑ فرمود کہ یا علی چون مرا باسمان ہفتم بردند واز آنجا
بسدرۃ المنتہٰے واز آنجا بحجابہائے نور در آن وقت پروردگار مرا بمناجات خود گرامی
فرمود و رازہائے پوشیدہ خود بما گفت ودر اثنائے کلام فرمود یا محمد من گفتم لبیک
وسعدیک تو ئی بابرکت وبلند مرتبہ حقتعالےٰ فرمود کہ آگاہ باشید کہ علی پیشوائے و
امام دوستان منست وہر کہ اطاعت ما کند برائے او سند است واو آن کلمہ ایست کہ من

برائے پرہیزگاران واجب ولازم کردہ ام ہر کہ اورا اطاعت کردہ مرا اطاعت کردہ ہر کہ
اورا نافرمانی کردمرا نافرمانی نمود پس باو بشارت این امر بدہید پس وقتیکہ آنحضرت
بزمین آمدند حضرت امیر را بشارت دادند بانچہ حقتعالے درحق او فرمودہ بود
امیرالمومنینؑ عرض کرد یارسول اللہ آیا قدر و منزلت من باین درجہ رسید کہ درچنین مقام
ذکر من میشود حضرت رسولؐ فرمود بلے یا علیؑ شکر پروردگار کن پس حضرت از پئے شکر
نعمت پروردگار بجود سجدہ نمود حضرت رسولؐ فرمود یا علیؑ سراز سجدہ بردار کہ حقتعالے
بسبب تو بر فرشتگان خود فخر و مباہات مے کند **دلیل سی و پنجم** بسند دیگر از ابن عباس
روایت است کہ حضرت رسولؐ راچون بالائے آسمان بردند جبرئیل آنحضرتؐ را بر نہرے
آورد کہ نامش نور است **کما قال اللہ تعالےٰ خلق الظلمات والنور** و
جبرئیل گفت ببرکت خدا ازین نہر عبور کن حقتعالے چشمہایش روشن کردہ و راہ را
گشادہ است این نہریست کہ کدامے پیغمبر مرسل و ملک مقرب ازان عبور نکردہ است
من ہر روز یکمرتبہ درین نہر غوطہ میزنم و بیرون می آیم و پرہائے خود را افشار و حرکت
میدہم ہر قطرہ کہ ازان می چکد حقتعالے ازان یک فرشتہ خلق میفرماید کہ بست ہزار
دہن و چہل ہزار زبان میدارد و آن از ہر زبان بلغتے و زبانے کلام می کند کہ آنرا
دانایان زبان دیگر نمے فہمند حضرت ازان نہر عبور فرمود و تا بحجب رسید و آن پانصد
حجاب مے باشد واز حجابے بحجاب دیگر راہ پانصد سال مے باشد آن وقت جبرئیل با آنحضرت
گفت یا محمدؐ شما پیش تشریف ببرید حضرت فرمود اے جبرئیل شما چرا ہمراہ من نمی آئید
گفت من ازین مقام بالاتر نمے توانم بروم و بنا بر روایت دیگر جبرئیل گفت کہ اگر بمقدار

یک بند انگشت پیشتر بروم بسوزم پس آنحضرت پیشتر رفت بآنجائیکه خدا خواستہ بود آنوقت
حقتعالے صدا فرمود کہ من محمود ام و تو محمد من اسم ترا از اسم خود مشتق نمودہ ام ہر کہ
بمحبت و اطاعت بتو ملاقات کند من ہم بلطف و رحمت با او ملاقات خواہم کرد و ہر کہ
از شما قطع کند من ہم از لطف و رحمت با او قطع مے کنم شما باز برو و از کرامت من بایشان
اطلاع بکن و من پیغمبرے نفرستادم مگر اینکہ برائے او وزیرے مقرر کردم پس تو
رسول من ہستی و علی وزیر تو دلیل سی و ششم[۳۶] شیخ طبرسی روایت نمودہ
است کہ حضرت رسول فرمود کہ من بر پر ہائے فرشتہ سوار شدہ از سدرۃ المنتہیٰ
بالا رفتم تا اینکہ بساق عرش آویزان شدم آنوقت از ساق عرش صدائے آمد کہ من
آن خدائے ہستم کہ معبودے سوائے من نیست الخ و در آخر این خبر است کہ آنحضرت
فرمود کہ من خدا را بنور قلب دیدم نہ بنور چشم و نگاہ دلیل سی و ہفتم[۳۷] شیخ طوسی
علیہ الرحمہ روایت نمود کہ حضرت رسول فرمود چون مرا بالائے آسمان بردند داخل
بہشت شدم و در آن مقام یک قصر از یاقوت سرخ دیدم کہ بسبب شفافی نور اجزاء
اندرونی از بیرون معلوم میشد و در ان قصر از مروارید و زمرد دو قبہ بود و من از جبرئیل
پرسیدم این قصر کیست جبرئیل گفت ہر کہ کلام نیک کند و ہمیشہ روزہ دار د و مردم را
اطعام بسیار کند و شب را وقتیکہ مردم بخواب باشند او بعبادت خدا قیام کند حضرت امیرؑ
عرض کرد یا رسول اللہ صلعم آیا کسے از امت تو ہست کہ طاقت چنین امور داشتہ باشد
حضرت رسول صلعم فرمود کلام نیک این است کہ بگوید سُبْحَانَ اللّٰہِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ وَلَا اِلٰہَ
اِلَّا اللّٰہُ وَاللّٰہُ اَکْبَرُ و ہمیشہ روزہ داشتن این است کہ تمام ماہ رمضان را

روزہ دارد و اطعام بمردم این است کہ برائے عیال خود اینقدر حاصل کند کہ محتاج
دیگران نباشند و شبہا را قیام بعبادت کردن این است کہ نماز عشا را وقتے
بخواند کہ یہود و نصارا و تمام کفار بخواب رفتہ باشند مولف میگوید کہ انچہ درین خبر است
کہ نماز عشا را بآنوقت بجا بیارد کہ مردم یہود و نصارائے بخواب رفتہ باشند باعتبار اغلب
الشان است کہ عادت خواب باول شام دارند و غالباً انچہ وقت فضیلت عشا است بمذہب
منصور از غیبوبیت شفق و سرخی جانب مغرب ہمان وقت خواب این فرقہ میباشد
پس خیال کردہ نشود کہ وقت خواب جمیع کفار یہود و نصاری گاہے در آخر شب
ہم میشود و آن منافات دارد بانچہ از وقت عشا برائے مختار مقرر فرمودہ اند کہ در نصف
شب چون مقدار اربع رکعات برائے حاضر و دو رکعت وقت برائے مسافر باشد
مخصوص برائے عشا است و بعد ازان نماز عشا قضا میشود فافہم دلیل سی و ہشتم
انچہ ابن بابویہ رحمہ بسندہائے بسیار معتبر از حضرت صادق ع روایت کردہ کہ حضرت
رسول صلعم فرمود کہ در شب معراج حقتعالے بما ندا فرمود یا محمد من عرض کردم لبیک
آواز آمد آگاہ باش کہ علی پیشوائے پرہیزگاران است و بادشاہ مومنان است و قائد
بطرف جنت است کسانے را کہ چہرہ و دستہائے سپید و نورانی دارند و بسند معتبر در خبر
دیگر است کہ حضرت رسول صلعم فرمود در شب معراج حقتعالے بما کلام فرمود کہ یا محمد صلعم
بعد تو علی بر مخلوقات من حجت من است و برائے مطیعان من پیشوا ست ہر کہ فرمانبرداری
علی نمود مرا فرمانبرداری کردہ و ہر کہ او را عصیان کرد مرا عصیان نمود پس تو او را در امت
خود جانشین و خلیفہ خود مقرر بکن تا بعد تو بسبب او ہدایت یافتہ شوند و بسند معتبر

ترجیہ نماز عشا

وقت مخصوص عشا

دیگر است کہ در شب معراج از آنحضرت پرسید کہ کدام کس را اختیار کردی بعد خودت برائے امت حضرت در جواب عرض کرد خدایا تو بہتر میدانی تو خود اختیار بفرما حقتعالی فرمود کہ من برگزیدہ شما علیؑ را اختیار کردم **دلیل سی و نہم** آنچہ روایت بسند معتبر از ابن عباس کردہ اند کہ حضرت رسولؐ فرمود کہ چون بر آسمان ہفتم بردند و تا سدرۃ المنتہے بردند و من از آنجا بجائے بنور رسیدم حق تعالے فرمود و ندا بما کرد اے محمدؐ تو بندہ ہستی و من پروردگار تو ہستم پس خشوع و خضوع برائے من کنی و در بندگی من مشغول و مصروف باشی و بر من توکل بکنی و بر غیر من اعتماد نکنی زیرا کہ من شما را برائے این پسند کردہ ام کہ تو حبیب و رسول و پیغمبر بودہ باشی و برادرت علی را من برائے این پسند کردہ ام کہ آن خلیفہ باشد و در درگاہ قرب من بماند پس آن بر بندگان من حجت من و پیشوائے مخلوقات من است بسبب آن دوست من از دشمن من شناختہ میشود و بسبب او لشکر شیطان از لشکر من جدا میشود و بسبب او دین من قائم و حدود من محفوظ آہ درین خبر از حضرت قائم الزمان و اینکہ از و شان دنیا را از تسبیح و تہلیل و تصدیق آباد خواہم کرد و دین را بلند خواہم نمود و غیر ذالک **دلیل چہلم** بسند معتبر از حضرت امام رضاؑ روایت کردہ کہ حضرت رضاؑ فرمود کہ حضرت امیرؑ فرمود کہ رسول خداؐ فرمود کہ خدا مخلوقے خلق نکردہ کہ از من افضل باشد و نزد او گرامی تر از من باشد امیر المومنینؑ میفرماید کہ من پرسیدم یا رسول اللہؐ شما افضل ہستی یا جبرئیلؑ فرمود یا علی حقتعالے پیغمبران مرسلین را بر ملائکہ مقربین فضیلت دادہ و مرا بر سائر پیغمبران فضیلت دادہ است و بعد من ترا و آئمہ را کہ بعد از تو خواہند شد

بر فرشتگان و بر تمام مخلوقات فضیلت داده است بدرستیکه ملئکه خدمتگار ما یان و
محبان ما می باشند یا علی فرشتگان حاملان عرش و فرشتگان که بر گرد عرش می باشند در تسبیح و تمجید خدا مصروف
می باشند برائے آنہا طلب آمرزش مے نمایند یا علی اگر ما نمی بودیم خدا آدم و حوا
و بہشت و دوزخ و زمین و آسمان را خلق نمی فرمود و ما چه طور از ملئکه افضل نباشیم
و حال اینکه ما بر ملئکه در تسبیح و تقدیس و تہلیل سبقت نموده ایم چه اول انچه خدا خلق
فرمود ارواح ما ها بود پس ما را به تسبیح و تحلیل خود گویا فرمود بعد ملائکه را خلق فرموده
خبر طولانی است و در این خبر است که حضرت امیر فرمایند که چون مرا بآسمان بردند جبرئیل
اذان و اقامت دو دو مرتبه گفت و از من گفت که پیش شو من گفتم آیا من بر تو سبقت
بگیرم گفت بلے زیرا که عطائے تمام انبیاء را بر ملئکه فضیلت داده است خصوصاً ترا که بر تمامی
مخلوقات فضیلت عطا کرده است پس من مقدم شدم و امامت فرشتگان در نماز کردم
لیکن من این را بفخر نے گویم و چون بحجاب نور رسید جبرئیل گفت پیشتر رو و خود توقف
بہمان جا شد من گفتم اے جبرئیل شما در ہمچو مقام از من جدا میشوی گفت این آنہا
حد لیست که خدا برائے ما مقرر کرده اگر ازین جا پیش بروم از اندازۂ خود تعدی کرده باشم
و این سبب سوختن پر ہائے من خواہد شد و ہم درین خبر است که آنحضرت اسماء اوصیائے
خود را در ساق عرش ملاحظه فرمود که دوازده نور بودند و در ہر نور بخط سبز یک سطر بنظر می آمد
که در آن نام یک وصی بود و اول آن علی ابن ابیطالبؑ و آخر آن حضرت مہدیؑ امت
آنحضرت بود **دلیل پنجاہ و یکم** روایتیست که مجلسی علیه الرحمه از حضرت صادقؑ
و ابن عباس نقل نموده که یکروز حضرت رسولخدا دختر نیک اختر خود فاطمه زہراؑ را در آغوش

مبارک گرفتہ مے بوسید کہ دفعۃً عائشہ تشریف آوردہ گفت یارسول اللہ چرا این دختر
راکہ بزرگ شدہ است اینقدر محبت مے کنید وے بوسید و چرا اینقدر بافراط باو محبت
دارید حضرت فرمود اے عائشہ چون مرا بمعراج بردند و بآسمان چہارم رسیدم
جبرئیل اذان واقامت گفت ومرا مقدم نمود پس من ساکنان آسمان چہارم را امامت
در نماز کردم پس از آن بجانب راست خود نگاہ کردم حضرت ابراہیمؑ را در باغے در بہشت
دیدم کہ بسیارے از فرشتگان آنحضرت را احاطہ نمودہ اند چون بآسمان ششم رفتم
پس از جانب علی ندائے رسید کہ یا محمدؐ بسیار نیک و بہتر پدرتست ابراہیم و بسیار نیک
و بہتر برادر تست علی و چون بحجابہائے عظمت و جلال رسیدم جبرئیل دستم گرفتہ مرا
داخل بہشت نمود من در بہشت درختے از نور دیدم کہ زیر آن دو فرشتہ حلہ ہا و زیور تو
می نہادند و زیور و حلہ جمع میکردند پرسیدم این درخت مال کیست جبرئیل گفت این
مال برادرت علی ابن ابیطالبؑ است و این دو فرشتہ تا قیامت حلہ و زیور برائے
ایشان ہمچنین جمع خواہند کرد و چون از آنجا پیشتر رفتم رطبے برائے من آوردند کہ از مسکہ
زائد نرم و از مشک خوشبوتر و از شہد شیرین تر بود من آنرا برداشتہ خوردم و آن رطب
در پشت من نطفہ شد و چون بزمین آمدم از خدیجہ مجامعت کردم و آن بفاطمہؑ حاملہ شد
پس فاطمہؑ یک حوریست بصورت انسان و چون من مشتاق بہشت میشوم فاطمہؑ را
مے بوسم و بو می کنم کہ این ریحانہ بہشت است و در روایت دیگر فرمود کہ دقتیکہ این را
می بوسم خوشبوئے درخت طوبے بوے کنم دلیل چہل و دوم ابن مخبر از امام زادہ
عبدالعظیم نقل نمودہ کہ ایشان روایت مے کنند از حضرت امام محمد تقیؑ کہ روزے

حضرت امیر و فاطمہ علیہما السلام بخدمت رسولخدا صلی اللہ علیہ وآلہ حاضر شدند دیدند
کہ حضرت رسولؐ بے اختیار گریہ میفرمایند حضرت امیرؑ میفرماید کہ من پرسیدم یا رسول اللہ
پدر و مادر من فدائے تو شوند سبب گریہ شما چیست فرمود یا علیؑ در شبے کہ مرا بمعراج بردہ
بودند زنان امت خود را بعذابہائے شدید مبتلا دیدم و گریہ من برائے آنہا است الخ
دلیل چہل و سیوم ۴۳ بسند معتبر از حضرت امام حسن عسکریؑ روایت کردہ کہ روزے
حضرت صادق از حال شخصے کہ از اصحاب آنحضرت بود دریافت فرمودند مردم عرض کردند
کہ آن ناخوشی و بیماری دارد پس آنحضرت برائے عیادتش تشریف بردند و آن شخص در
حالت احتضار بود فرمودند باد کہ تو با پروردگار خود گمان نیک بدار عرض کرد گمان نیک
بر پروردگار خود مے دارم اما فکر دختران خود دارم حضرت فرمود کہ از خدائے کہ امید دار
محو گناہان و اعمال نیک را مضاعف کردن میداری از ہمان خدا امید دار اصلاح احوال
دختران خود باش آیا نشنیدہ کہ حضرت رسولؐ میفرمود کہ وقتیکہ من در شب معراج بسدرۃ المنتہیٰ
رسیدم کیفیت شاخہائے آن چنان دیدم کہ در بعض آنہا پستانہا آویختہ الخ دلیل
چہل و چہارم آنچہ بسندہائے معتبر از حضرت امام رضا علیہ السلام منقول است کہ حضرت
رسولخدا فرمود کہ من در شب معراج بر آسمان سیوم فرشتہ را نشستہ دیدم کہ یک پائے
او در شرق و دیگرے در مغرب بود و پیش روئے او لوحے نہادہ بود آن را میدید و
سرش را جنبش میداد من از جبرئیل پرسیدم کہ این کیست جبرئیل گفت این ملک الموت است
دلیل چہل و پنجم آنچہ بسند معتبر از حضرت امام حسینؑ روایت می کنند کہ حضرت فرمود کہ
از حضرت جد بزرگوار خود محمد مصطفیٰ شنیدم کہ میفرمود کہ در شب معراج فرشتہ را بر عرش دیدم کہ

بدستش یک تیغ از نور بود و آن فرشتہ بآن تیغ بازی میکرد مثل حضرت امیرالمومنینؑ
کہ در حرب بہ ذوالفقار بازی میفرمود وہر وقت کہ فرشتگان مشتاق زیارت میشدند
آن فرشتہ را زیارت میکردند من پرسیدم خدایا این ابن عم من علے ابن ابیطالبؑ است
حقتعالے ندا فرمود اے محمدؐ این یک فرشتہ ایست کہ آنرا بر صورت علی خلق نمودہ ام و
این فرشتہ بر عرش عبادت من میکند و تا قیامت ثواب تقدیس و تسبیح آن برائے
علی ابن ابیطالبؑ است **دلیل چہل و ششم** بسند معتبر مروی است کہ حبیب
بحتانی از حضرت امام محمد باقرؑ سوال از تفسیر آیہ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰى فَكَانَ قَابَ
قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنٰى نمود حضرت بجواب فرمود اے حبیب یعنے بحقتعالے حضرت
رسولؐ بقرب معنوی نزدیک شد پس بسیار نزدیک شد و برابر دو کمان یا کمتر ازان فاصلہ
ماند دران وقت حق تعالے دران مکان بلند برآن حضرت وحی نازل فرمود آنچہ
منظور داشت گفتش فرمود اے حبیب چون آنحضرت مکہ را فتح فرمود درادائے شکر
این نعمت در عبادت خدا بسیار تعب و محنت و مشقت مے کرد پس یکروز بسیار طواف
فرمود و علی ابن ابیطالبؑ ہمراہ آنحضرت بود چون شب تاریک شد دران وقت برائے
بجا آوردن سعی بطرف کوہ صفا رفت و چون از کوہ صفا پائین آمدہ بمروہ متوجہ شدند
از آسمان نورے نازل شد و ہر دو بزرگواران را محیط گردید کوہ ہائے مکہ ازان نور روشنی
گرفتہ و چشمہائے آنہا از دیدنش خیرہ شد و دہشت عظیم عارض شد چون بالائے مروہ رسیدند
حضرت رسولؐ سر خود را بجانب آسمان بلند کرد و دو انار بالائے سر خود دید دست بلند
فرمود بردو را گرفت دران وقت حقتعالے صدا فرمود کہ اے محمدؐ این انار از میوۂ

جنت است این را بخور تو و وصی تو علی ابن ابیطالب ع دیگرے نمیتوانند خورد پس یک
انار حضرت رسول ص خورد و دیگرے حضرت امیر تناول فرمود بعد از ان جبرئیل حضرت
رسول ص را بالائے آسمان بردند و بسدرة المنتهی رسیده خود متوقف گردید و حضرت را
گفت که پیشتر بروند و من طاقت پیشتر رفتن ندارم حضرت امام محمد باقر ع فرمود که سدرة المنتهی
بایں سبب میگویند که اعمال اہل زمین ملائکه حافظان اعمال تا اینجا میرسانند و درخت آن
درخت دو فرشته می مانند که حقتعالے ایشان را حفظه کرام برره فرموده این فرشتگان
از کاتبان اعمال نامه عمل گرفته در الواح سماویه ثبت مینمایند الخ و درین خبر بتصریح فرموده اند
که چون حضرت رسول ص بسدره رسید و نظر بطرف آن فرمود دید که شاخهایش تا عرش
رسیده و دور آنرا احاطه کرده است در آن وقت نورے از انوار عظمت جلال بر آنحضرت
تابید که از دهشت آن چشمهائے مبارک وا ماندند و تمام اعضاء بدن بلرزه آمدند پس او
تعالے قلب آنحضرت را مضبوط و محکم فرمود و نور تازه و قوت بچشم مبارک عنایت فرمود
که نشانیهائے خدا دید و از کلام خدا شنید آنچه شنید و چون از آنجا مراجعت فرمود و بسدرة المنتهی
رسید دوباره جبرئیل را دید چنانچه حقتعالے میفرماید وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى عِنْدَ
سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى ومراد از ان جبرئیل ع است نه خدا دلیل چهل و هفتم آنچه بسند
معتبر در روایت از حضرت صادق ع در جهر خواندن سورها در مغرب و عشا و صبح وارد شده
است که چون آنحضرت بمعراج رفتند و بالائے آسمان تشریف بردند الخ دلیل
چهل و هشتم آنچه بسند معتبر از حضرت موسی کاظم ع در انفراد در رکوع و تثنیت سجده سئوال
نمودند و آنحضرت در جواب فرمود که آنحضرت اول نمازیکه ادا فرموده در مقابل عرش

بود زیرا که آنحضرت را در شب معراج بالاتر از آسمانها بردند تا اینکه زیر عرش رسید و درین
خبر است که حکم وضو با آنحضرت از چشمهٔ صاد گردید و کیفیت نماز از قرءت و رکوع و سجود
وغیره وخواندن سورهٔ توحید در رکعت اول وبعد ازان سه مرتبه کَذٰلِکَ اللّٰهُ رَبِّی
گفتن وبعد ازآن برکوع رفتن و ذکر سجده سُبْحَانَ رَبِّیَ الْاَعْلٰی وَبِحَمْدِهٖ و ذکر رکوع
سُبْحَانَ رَبِّیَ الْعَظِیْمِ وَبِحَمْدِهٖ مذکور است دلیل چهل و نهم آنچه بسند معتبر از حضرت
امام موسیٰ کاظم از بودن تکبیرات افتتاحیه سبعه سؤال نموده اند و ازینکه ذکر رکوع سه
مرتبه و هم ذکر سجود سه مرتبه چرا سنت شده حضرت بجواب فرمود که حقتعالے آسمانها را و
زمینها را و حجابها را هفت هفت پیدا کرده چون حضرت رسول به معراج تشریف بردند
و بدرجه قاب قوسین رسیدند یک حجاب برطرف شد حضرت یک مرتبه اَللّٰهُ اَکْبَرُ
گفت الخ دلیل پنجاهم آنچه بسند معتبر از حضرت صادق روایت کرده اند که مردم
از سبب احرام بستن حضرت رسول در مسجد شجره و در غیر ان بستن احرام سؤال کردند
حضرت صادق بجواب فرمود که در شبی که حضرت رسول را بالائے آسمان بردند چون مقابل
شجره رسید حقتعالے آنحضرت را ندا فرمود یا محمد حضرت فرمودند لَبَّیْکَ حق تعالے
فرمود آیا ترا یتیم نیافتم پس ترا جائے دادم و ترا گمشده نیافتم پس هدایت تو کردم حضرت
گفت اِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ وَالْمُلْکَ لَکَ لَا شَرِیْکَ لَکَ لَبَّیْکَ پس از
همین جهت از مسجد شجره احرام مے بست دلیل پنجاه و یکم آنچه شیخ طوسی رح از ابن
عباس بسند معتبر نقل کرده که حضرت رسول فرمود که حقتعالے پنج فضیلت بما داده و علی
را هم پنج فضیلت داده مرا کلمات جامعه و علی را علوم جامعه مرا پیغمبر فرمود علی را وصی من

نمود مرا کوثر داده و علیؑ را سلسبیل بمن وحی نازل فرموده بر علیؑ الہام مرا بآسمان بردو
برائے علیؑ درہائے آن بکشاد و حجابہا را مرتفع فرمود کہ علیؑ مرا می دید و من بطرف علیؑ نگاہ
میکردم الخ و درین خبر ہم ذکر خلیفہ فرمودن او تعالے علی ابن ابیطالبؑ است و مبارکباد
دادن وجمیع ملئکہ و حاملان عرش وغیرہ نیز دلیل پنجاہ و دوم عیاشی بسند معتبر از حضرت
صادقؑ روایت نمود کہ حضرت رسولؐ نماز عشا بر زمین خواند و بعد ازین بملکوت اعلیٰ
رفت و قبل از صبح باز بزمین تشریف آورده و نماز صبح بر زمین خواند دلیل پنجاہ
و سیوم انچہ علی ابن ابراہیم بسند حسن از حضرت صادقؑ روایت فرموده کہ حضرت
رسولؐ فرمود کہ چون در شب معراج من بہ بہشت داخل شدم در آنجا زمین ہائے
سپید و سادہ دیدم و فرشتہ ہا دیدم کہ قصر ہائے بسیاری ساختند از یک خشت طلا و یک
خشت نقرہ و گاہے دست خود را کشیدند و باز بنا مے کردند من از ایشان پرسیدم
چرا گاہے شما دست میکشید و گاہے مشغول بہ بنائے قصر میشوید گفتند ما ہا انتظار خرچ
مے کنیم پرسیدم خرچ شما چہ چیز است گفتند خرچ ما این است کہ مومنین در دنیا
بگویند سُبْحَانَ اللّٰہِ وَالْحَمْدُ لِلّٰہِ وَلَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ وَاللّٰہُ اَکْبَرُ چون
آنہا این کلمات میگویند ما ہا قصر برائے آنہا میسازیم و چون موقوف مے کنند ما ہم
ترک و موقوف می نمایم دلیل پنجاہ و چہارم انچہ شیخ طوسی رح بسند معتبر
از حضرت صادق علیہ السلام روایت کرده کہ حضرت رسولؐ از حضرت علیؑ
فرمودند یا علیؑ بدرستیکہ مرا بآسمان بردند در ہر یک از آسمان فرشتگان استقبال من کردند و
دلشاد تہا بمن دادند تا اینکہ جبرئیل بہ بسیار فرشتگان بمن ملاقات کرد و ہمہ ایشان گفتند

کہ اگر تمامی مردم بر محبت علیؑ اتفاق می نمودند حق تعالے اجہنم را خلق نے فرمود آہ و درین
خبر است کہ آنحضرت بحضرت امیر فرمود کہ در ہفت مقام ترا او تعالے بمار رسانید یکے در آن
وقت کہ بالائے آسمان بردند یکے در آنوقت کہ بالائے عرش بردند سے چون آنحضرت بر قوم
جن مبعوث شده سے لیلۃ القدر را وقتیکہ بمن مخصوص کردو شمارا بمن شریک فرمود پنجم
وقتیکہ در ملأ اعلی از حق تعالے مناجات کردم صورت ہمراہ من بود آنچہ برائے تو از خدا
خواستم از بزرگیہا ہمہ آن بتو عطا فرمود بجز پیغمبری و فرمود کہ من بعد تو پیغمبرے نیست ششم
در وقتیکہ طواف بیت المعمور کردم ہفتم در باب جبت وقتیکہ کفار را ہلاک خواہم کرد تو ہمراہ
من خواہی بود و درین خبر است کہ حضرت از افضلیت خود بر تمام مردان و زمان عالم
بیان فرموده بعد خود افضلیت علیؑ بر ہمہ ایشان بیان فرمود و بعد ازان افضلیت سیدہ بر تمامی
زنان بعد ازان افضلیت امام حسنؑ و امام حسینؑ و دیگر ائمہؑ کہ از اولاد امام حسینؑ خواہند شد
بر مردمان تمام عالم بیان فرمود و فرمود کہ یا علیؑ من در پنج مقام اسم شمارا با اسم
خود مقرون یافتم و آن سبب اطمینان قلب و انس من گردید اول شب معراج چون
بہ بیت المقدس رسیدم بر حجرہ بیت المقدس نوشتہ دیدم لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ
رَّسُوْلُ اللّٰہِ اَیَّدْتُہٗ بِوَزِیْرِہٖ وَنَصَرْتُہٗ بِہٖ من از جبرئیل پرسیدم وزیرم کیست
گفت علی ابن ابیطالبؑ دوم وقتیکہ از سدرۃ المنتہےٰ گذشتہ تا بعرش الٰہی رسیدم بر
قائمہ عرش نوشتہ دیدم لَا اِلٰہَ اِلَّا اَنَا وَحْدِیْ وَمُحَمَّدٌ حَبِیْبِیْ وَصَفُوْتِیْ
اَیَّدْتُہٗ بِوَزِیْرِہٖ وَاَخِیْہِ وَنَصَرْتُہٗ بِہٖ من از جبرئیل از وزیرم پرسیدم کیست
گفت علی ابن ابیطالبؑ دلیل پنجاه و پنجم کہ آنرا سید ابن طاؤس بسند معتبر از حضرت

امیر علیہ السلام روایت مے کنند کہ حضرت رسولؐ فرمودہ کہ من در شبے در حجر اسمٰعیل
مے خوابیدم ناگاہ جبرئیل نزد من آمد و بلطف ومہربانی مرا حرکت دادہ گفت کہ قائم
بشو و سوارہ شو کہ پروردگارت ترا نزد خود طلبیدہ و یک چارپایہ ہمراہ خود آوردہ بود کہ از
بغلہ کوچک از حمار بزرگتر بود و راہ یکقدم او منتہائے نظر او بودہ و آن دو بازو از جواہر
داشت و اسمش براق بود من بر آن سوار شدہ رفتم تا بعقبہ رسیدم و آنجا شخصے را ایستادہ
دیدم و موے سر آن تا دستہایش دراز شدہ بود چون مرا دید گفت اَلسَّلَامُ عَلَیْکَ یَا
اَوَّلُ اَلسَّلَامُ عَلَیْکَ یَا اٰخِرُ اَلسَّلَامُ عَلَیْکَ یَا حَاشِرُ جبرئیل بما گفت
جواب سلامش بده من در جواب گفتم وَعَلَیْکَ السَّلَامُ وَرَحْمَۃُ اللّٰہِ وَبَرَکَاتُہٗ چون درمیان عقبہ رسیدم
آنجا شخصے دیگر را ایستادہ دیدم کہ موئے سرش سپید و مجعد بود آنہم چون مرا دید مثل شخص اوّل
بر من سلام کرد من ہم حسب ایما جبرئیل جواب سلامش دادم پس او با من گفت سہ مرتبہ کہ
رعایت علیؑ باید بکنی چہ او مقرب درگاہ پروردگار است چون داخل بیت المقدس شدم
در آنجا شخصے بسیار خوشرو و سپید رنگ و خوش قامت بنظرم رسید آنہم بر من بہمان
عنوان سلام کرد و من بامر جبرئیل جواب سلامش دادم باز آنہم سہ مرتبہ گفت یا محمدؐ
رعایت حرمت وصی خود علیؑ بکن کہ او مقرب پروردگار و بر حوض کوثر امین و صاحب شفاعت
بہشت است پس من از براق پائین آمدم و جبرئیلؑ دست مرا گرفتہ بہ مسجد بیت المقدس
داخلم نمود آن مسجد از کسانے مملو بود کہ من آنہا را نشناختہ بودم جبرئیل مرا پیش صفہا برد
ناگاہ از بالائے سر خود آوازے شنیدم کہ اے محمدؐ ایستادہ شو پس جبرئیل مرا مقدم نمود
و من با آن ہمہ ہا نماز خواندم بعد از آن در آنجا نردبانی از مروارید بطرف آسمان اول

نہادہ شد و جبرئیل دستم را گرفتہ بالا رفت چون نزدیک بآسمان اول رسیدم دیدم تمام
آسمان از پاسبانان و شہاب مملو است الخ این خبر بسیار طولانی است و شخص اول
را جبرئیل موسیٰ گفتہ و شخص ثانی را عیسیٰ و ثالث را آدم و در این خبر است کہ جبرئیل
در آسمانہا از دو ملئکہ پرسیدند ہمراہ تو کیست جبرئیل اسم مبارک عرض کرد ملئکہ پرسیدند
کہ آیا مبعوث شدہ جبرئیل گفت بلے آنوقت درو ا کردند و مرحبا گفتند و در آسمان
اول تا بآسمان ثانی نزدبان یاقوت گذاشتند کہ مرصع از زبرجد سبز بود و در آسمان
دوم ہم بعد ہمان گفتگو درواشد و ملئکہ مرحبا گفتند و در آنجا نزدبان نور گذاشتہ شد
وہمچنین تا بآسمان ہفتم و در آنجا صدائے عظیم شنیدن آنحضرت و پرسیدن از ان
وجواب جبرئیل کہ آواز درخت طوبے است باشتیاق حضرت ہمان آواز می کند و
عروض دہشت بآنحضرت و تسکین دادن جبرئیل و گفتن کہ ببرکت تو انجا رسیدم ورنہ ہرگز نمیرسیدم
ملئکہ انوار عظمت و جلال پر ہایم را مے سوزانیدند و در آن وقت آواز خدا رسیدن وجواب
آنحضرت بہ لبیک رب العزۃ لبیک و ہم درین خبر است سوال حق تعالے از آنحضرت کہ وقت
ارادہ آمدن اینجا کدام کس را خلیفہ و جانشین خود کردہ و عرض کردن آنحضرت کسے را کہ تو او را از ما بہتر
میدانی یعنی علی کہ برادر و ابن عم و یاور و وزیر و صندوق علم من و موفی وعدہ ہائے
منست و فرمودن حقتعالے کہ بہ عزت و جلال خود و بجود و بزرگواری و قدرت خود کہ بر
مخلوقات دارم قسم میخورم کہ اقرار بوحدانیت خود و اعتراف و تصدیق بنبوت تو قبول
ندارم مگر باعتقاد ولایت و امامت او یا محمدؐ تو میخواہی کہ او را در ملکوت آسمانہا مشاہدہ
کنی حضرت عرض کرد بارالہا در نیجا چطور آن را نخواہم دید او آمد سر بالا کن چون نظر

کردم علیؑ را با ملائکہ مقربین در ملاء اعلی مشاہدہ کردم و از دیدن او بسیار مسرور گشتم
و گفتم بارالٰہا حالا چشم ما روشن گردید و درین خبر ذکر کوثر است و دیدن آنحضرت کہ چند
مردمانے را در جہنم میریزند کہ آنہا دشمنان علیؑ بودند و درین خبر است کہ حضرت رسولؐ
بعد واپسی زمین بحضرت امیرؑ بشارت داد کہ تمام انبیاؑ در باب شما بما وصیت کردہ اند و در
ملاء اعلی تصویر و مثال شما دیدہ ام و تمام فرشتگان ملاء اعلی مشتاق زیارت شما ہستند
و تمام برگزیدگان عالم بالا از خدا میخواہند کہ اجازت دیدن شما بآنہا دادہ بشود و تو آنوقت
شفاعت در قیامت خواہی کرد کہ تمام امت ہا بر کنارہ جہنم ایستادہ خواہند شد دلیل
پنجاہ و ششم آنچہ از حضرت صادق علیہ السلام بسند معتبر روایت کردہ اند کہ روزے در
مسجد کوفہ شخصے بخدمت حضرت امیر المومنینؑ آمد و از تفسیر آیہ وَاسْئَلْ مَنْ اَرْسَلْنَا
قَبْلَكَ مِنْ رُّسُلِنَا سوال نمود فرمود چون حقتعالے پیغمبر خدا را از مسجد الحرام بہ مسجد
اقصٰے برد و از مسجد اقصا درینجا بیت المعمور مراد است کہ بالائے آسمان میباشد —
جبرئیل آنحضرت را در بیت المعمور برد و بکنار یک چشمہ آب بردہ گفت یا محمدؐ وضو
بساز و باز جبرئیل اذان و اقامت گفت و آنحضرت را مقدم نمودہ گفت نماز بخوان
و سورہ ہا را بلند تلاوت کن کہ پس پشت تو ملائکہ و انبیا نماز خواہند خواند کہ تعداد آنہا بجز
خدائے تعالے کسے نمیداند در صف اول تمام پیغمبران بودند مثل حضرت آدمؑ و نوحؑ
و ہودؑ و ابراہیمؑ و موسیٰؑ و عیسےٰؑ و غیرہم پس آنحضرت مقدم ایستاد و تمامی انبیا اقتدا
بآنحضرت کردند در آن وقت حضرت قدس الٰہی بر آنحضرت وحی فرمود کہ یا محمدؐ از تمام
انبیا کہ آنہا را پیش تو فرستادہ ام سوال کن کہ آیا شما ہا سوائے خدائے یگانہ کسے دیگر را می پرستید

پس در آنوقت روئے خود را بطرف آنها کرده پرسید که شما بچه چیز شهادت میدهید گفتند ما همه شهادت میدهیم که خدا واحد ویکتا است و احدی با و شریک نیست وگواهی میدهیم بآنکه تو رسول خدا هستی وعلی وصی تو و امیرالمومنین است وگواهی میدهیم که تو بهترین انبیاء وعلی بهترین اوصیاء است وخدا از همه ما پیمان در باب تو وعلی عهد وپیمان گرفته دلیل پنجاه و هفتم آنچه بسند معتبر از حضرت موسی ابن جعفرؑ مرویست که حضرت رسول فرمود که در شب معراج جبرئیل مرا نزد درختے برد که نظیرش در بزرگی وتازگی ندیده بودم بر هر شاخ وبرگ ومیوه آن درخت یک فرشته مشغول بود ویک نور خدایان درخت احاطه کرده بود جبرئیل گفت همین سدرة المنتهیٰ است پیش از تو هر قدر که پیغمبران گذشته اند کسے ازین مکان تجاوز نکرده ولیکن در مشیت او تعالیٰ مقرر شده که ترا بالا تر ازین جا ببرد تا که از آیات بزرگ خود بتو بنماید پس تابید او تعالیٰ مطمئن وثابت قدم باش تا برائے تو کرامت ہائے الٰہی کامل شوند و بقرب حقتعالیٰ فائز بشوی بعد ازین من بالا تر رفتم تا آنکه نزد عرش الٰہی رسیدم در آنجا یک پرده سبز برائے من آویخته شد که توصیف نور وضیاء وحسن وبہائے آن ممکن نیست من بآن پرده آویختم وآن پرده بالا کشیده شد تا آنکه من خلوتخانه قدس را بر پرده دار شدم ودر حرم عزت لقوت شهپر رفعت پرواز نمودم وتا بجائے رسیدم که آواز فرشتگان بآن مکان نمیرسید در آنوقت از خودی خود در گذشتم الخ ۔ درین خبر ذکر مراتب وسمات حضرت امیرالمومنینؑ وذکر قتل آنحضرت وقتل امامین مظلومین حسنؑ وحسینؑ وحکم تزویج صدیقه کبریٰ بامیرالمومنینؑ وگفتگو ملٰئکه در درجات وجنات وتفسیر آن بآنکه در سرما وضو کردن وپائے

خود برائے نماز جماعت همراه حضرت و ائمه ذریت آنحضرت رفتن و بعد یک نماز انتظار
نماز دیگر کردن و اظهار سلام و اطعام طعام نمودن مذکور است **دلیل پنجاه و هشتم** آنچه بسند معتبر دیگر
از ابن عباس مرویست که حضرت رسول فرمود که چون مرا باسمانها بردند من از هیچ
آسمانے نگذشتم مگر اینکه فرشتگان از من احوال علی ابن ابیطالب پرسیدند و از من
گفتند یا محمد چون بزمین تشریف ببری علی را و شیعیان او را از ما سلام برسان
و این خبر هم طولانی است و در این خبر ذکر سطے کردن آنحضرت هفتاد حجب را و تاکید
در باب علی و خلافت و وصایت ایشان و وعده شفاعت برائے دوستان آنحضرت
و عقد سیده با علی و پیدا کردن امامین حسنین علیهما السلام از بطن آن مکرمه و محبت حقتعالی بدوستان آنحضرت
و قسم او تعالی به بلند کردن علم شیعیان بطرف قائمه عرش خود و ادخال ایشان به جنت
و غیره مذکور شده است **دلیل پنجاه و نهم** حدیثے است که بسند معتبر مجلسی آورده از
حضرت رسولخدا روایت فرموده که آنحضرت فرمودند که چون مرا بالائے آسمان بردند
من در آنجا قصرے از مروارید دیدم و پردانه آن قصر از طلاے درخشنده بودند پس حقتعالی
بر ما وحی فرمود که این قصر علیست **دلیل شصتم** آنچه عیاشی روایت کرده که در
ابطح حضرت رسول بود که در شبے ناگاه جبرئیل براق از آسمان آورد و بر آن شرابها
محافه نور بسته بودند چون براق را نزدیک آوردند و حضرت رسول خواست که سوار
شود براق نگذاشت که سوار شوند پس جبرئیل چنان طپانچه بر براق زد که از جسم آن
عرق ریختن گرفت و گفت ساکن شو که این حضرت محمد است الخ و در این خبر تشریف
بری آنحضرت باسمانها و فرار فرشتگان و تکبیر گفتن جبرئیل بر آسمان اول دو مرتبه

وابچنین بر ہر آسمانے از فصول اذان یک فصل گفتن وہم اذان بر آسمان ہفتم گفتن وبعد اذان امامت آنحضرت ملائکہ وپیغمبران را وبردن جبرئیل بعد ازان آنحضرت را تا بمقامے دعرض کردن کہ بالاتشریف ببری وبردن حقتعالے آنحضرت را ہر جا کہ منظور او بود وذکر ولایت وخلافت امیر المومنین ؑ دلیل شصت ویکم انچہ علی ابن ابراہیم بسند معتبر نقل کردہ کہ حضرت رسول ؐ فرمودند کہ چون من در بہشت رسیدم در آنجا درخت طوبے را دیدم کہ اصل آن در خانۂ علی ابن ابیطالب ؑ بود ودر بہشت ہیچ مکانے نبود کہ شاخے ازان درخت در آن نرسیدہ باشد الخ ودرین خبر ذکر میوہ آن درخت است وانیکہ چار نہر ازان خارج شدہ یکے از آب خالص یکے از شیر یکے از شراب یکے از شہد دلیل شصت ودوم ابن بابویہ رح بسند معتبر روایت کردہ کہ حضرت رسول ؐ فرمودند کہ چون بالائے آسمان رفتم عرق من ریخت وازان گلاب مخلوق شد ودرین خبر مذکور است کہ ازان گل مخلوق شدہ ودر دریا ریختہ شد پس ماہی ودعموص ہر یکے خواستند کہ بگیرند پس فرشتہ آمد وتصفیہ نمود کہ نصف از ماہی ونصف از دعموص باشد ودعموص یک حیوانے است کہ سرش عریض وذنب آن باریک میباشد ودر آب گل پیدا میشود وازہمین سبب انچہ گرداگرد گل برگ سبز میباشد نصف آن مشابہ ماہی ونصف مشابہ دعموص مے باشد دلیل شصت وسیوم خبر یست کہ ابن شہر آشوب روایت کردہ کہ در شبے کہ حضرت رسول ؐ بمعراج تشریف بردہ بودند حضرت ابوطالب ؑ آنحضرت را بمقام آنحضرت ندید وبسیار تفحص نمود بعد ازان بنی ہاشم را جمع فرمود وگفت شما ہا مجتمع باشید اگر تا صبح آنحضرت ؐ پیدا نشد پس من

تلوار کشیده هر که او دشمنانش خواهم یافت بقتل خواهم رسانید و ابوطالب در همین تردد و تفکر بود تا آنکه آنحضرت بخانهٔ ام هانی خواهر امیر المؤمنین از آسمان فرود آمد ابوطالب آنحضرت را دیده بسیار خوشحال گردیده دست آنحضرت گرفته با گروه بنی هاشم در مسجد الحرام آورد و تیغ از نیام کشیده گفت از بنی هاشم که تیغهای خود بکشید بعد از آن بکفار قریش خطاب فرمود که اگر امشب محمد را نمیدیدی یکی را از شما با زنده نمیگذاشتم چون اخبار معراج کا نها بیرون از عد و شمار می باشند بذکرش و جمع آنها نپرداختم و برای منصف خبیر و ناقد بصیر کفایت میکند آنچه ذکر نموده ام که این همه اخبار نصوص صریحه و واضحه بر معراج جسمانی در حالت بیداری آنحضرت میباشند و این اخبار یک قطره از بحر زخار و دانه از خروار میباشند که از طرق خاصه ذکر نموده شد و همچنین علاوه از کتب صحاح اهلسنت و جماعت در اکثر کتب ایشان احادیث بسیار و روایات و اخبار بسیار در خصوص این مطلب مذکور است و در خصوص صحاح ایشان نیز از اخبار میباشد که کفایت در اثبات مطلوب میکند چنانچه از بخاری و همچنین از مسلم و نسائی وغیره بعض اخبار را ذکر مینمایم تا سبب ازدیاد اعتقاد مومنین و موجب قلع و قمع بیخ شبهات منافقین گردد

دلیل اوّل از بخاری که او از حضرت ابو ذر روایت نموده حَدَّثَنَا یَحْیَی ابْنُ بُکَیْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّیْثُ عَنْ یُونُسَ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ أَنَسِ ابْنِ مَالِكٍ قَالَ کَانَ أَبُو ذَرٍّ یُحَدِّثُ أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ قَالَ فُرِجَ سَقْفُ بَیْتِی وَأَنَا بِمَکَّةَ فَنَزَلَ جِبْرَئِیلُ وبعد کلامٍ قَالَ فَعُرِجَ بِی إِلَی السَّمَاءِ الخ یعنے حضرت ابو ذر گفت که حضرت رسول فرمودند که من در مکه در خانه خود بودم که سقف خانه شگافته شد و جبرئیل نازل گردید و بعد از غسل قلب بآب

زمزم وغیرہ فرمودہ کہ مرا بآسمان دنیا بردو درین خبر ذکر گفتن جبرئیل بخازن سماء کہ دربکشا
وپرسیدن آن آیا ہمراہ تو کیست وجواب دادن جبرئیل کہ بلے حضرت محمدؐ است
وپرسیدن آن کہ آیا مبعوث شدہ است وگفتن جبرئیل بلے ودرکشودن آن وبالا رفتن
آنحضرتؐ وملاقات با آدمؑ ودر یمین ویسار آنحضرتؐ دیدن اولادش ونظر کردنش گاہے بسمت
راست وخندان شدن وگاہے بسمت چپ وگریان شدن ورفتن بہ ہفت آسمان و
ملاقات بانبیاء دیگر وبالا رفتن آنحضرتؐ تا آواز قلم ملائکہ شنیدن ووجوب پنجاہ نماز
واستفسار موسیٰؑ ازان وتخفیف خواستن آنحضرتؐ باشارہ موسیٰؑ وتا بہ پنج رسیدن مذکور
است ونیز قول حقتعالے ہی خمس وہی خمسون ولا یبدل القول لدیّ
وغیرہ مذکور است پس آیا میتوان شد کہ اینہمہ خواب باشد دلیل دوم ایضاً
فی البخاری حدثنا ھدبۃ ابن خالد حدثنا ھمام عن قتادۃ وقال
لی خلیفۃ حدثنا یزید ابن زریع حدثنا سعید وھشام قال حدثنا قتادۃ
حدثنا انس بن مالک عن مالک بن صعصعۃ قال قال النبی صلی اللہ
علیہ وآلہ بینا انا عند البیت بین النائم والیقظان فذکر رجلا بین
رجلین فاتیت بطست من ذھب الخ این روایت از مالک ابن صعصعہ است
کہ آنحضرتؐ میفرماید کہ من نزدیک خانہ کعبہ بودم درحالتے کہ درمیان خواب وبیداری بودم کہ
شخصے را درمیان دو شخص کسے ذکر کرد وپس آوردہ شد برائے ما یک طشت از طلا ودرین خبر نیز ذکر
شق بطن وشستن قلب وغیرہ مذکور است ودرین خبر ذکر براق وانیکہ او دابہ است کوچک تر
از قاطر وبلند تر از حمار ورنگ آن سپید است ورفتن آنحضرتؐ با جبرئیلؑ تا آسمان دنیا

ورسیدن فرشتگان از بعثت وجواب جبرئیل و واشدن در و بالا رفتن و ملاقات با دم ؑ

وہمچنین تشریف بردن آنحضرت بآسمان دوم وجواب وسوال مثل سما اول و ملاقات

بعیسےؑ و یحییےؑ ابنا الخالہ وہمچنین بسماء سیوم سوال و جواب ملٰئکہ و جبرئیل مثل سما اول و ملاقات بہ یوسفؑ

و در سما چہارم ملاقات با ادریسؑ و در آسمان پنجم ملاقات بہ ہارونؑ و در آسمان ششم

ملاقات بہ موسیؑ و بکا موسےؑ و گفتن ایشان کہ زیادہ از امت این جوان نسبت

بامت من داخل جنت خواہند شد و در آسمان ہفتم ملاقات بحضرت ابراہیم و مرتفع شدن

بیت المعمور برائے آنحضرتؐ وسوال نمودن آنحضرت ازان وجواب جبرئیل کہ این

بیت المعمور است و ہفتاد ہزار فرشتہ ہر روز در آن نماز میکنند و چون خارج میشوند

دیگر در آن عود نمی کنند و بلند شدن سدرۃ المنتہے برائے آنحضرت و نبق آن مثل

قلال ہجر بودند و برگ آن مثل گوشہائے فیل بودند و از اصل آن چار تا نہر جاری بودند

دو تا ظاہر و دو تا باطن وسوال آنحضرتؐ از جبرئیل و گفتن جبرئیل کہ ہر دو نہر ظاہرے

پس فرات و نیل است و باطنے پس آن در جنت مے باشند و ذکر وجوب پنجاہ نماز

وتخفیف شدن آن بسبب سفارش موسےؑ و عرض کردن آنحضرتؐ از اد تعالی و تخفیف

دہ دہ ہر مرتبہ تا اینکہ پنج تا باقی ماندند و باز شفاعت موسیؑ در طلب تخفیف و تسلیم گفتن

آنحضرت و ندائے خدائے تعالے باینکہ من یک حسنہ زایدہ حساب خواہم کرد و غیرہ میباشد

دلیل سیوم ایضاً فی البخاری قال حدثنا ھدبۃ بن خالد قال

حدثنا ھمام ابن یحیی حدثنا قتادہ عن انس ابن مالک عن مالک

ابن صعصعۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ حدثھم عن لیلۃ اسری

بِہٖ بَیْنَمَا اَنَا فِی الْحَطِیْمِ وَرُبَّمَا قَالَ فِی الْحِجْرِ مُضْطَجِعًا اِذْ اَتَانِیْ اٰتٍ فَقَدَّ
قَالَ وَسَمِعْتُہٗ یَقُوْلُ الخ و درین خبر ہم مالک ابن صعصعہ است کہ میگوید کہ حضرت
رسول صلی اللہ علیہ وآلہ فرمود کہ من در حطیم بودم یا اینکہ فرمود کہ در مقام حجر بہ پہلو خوابیدہ
بودم کہ شخصے آمد و ذکر شق صدر و شستن آن ہم درین خبر است و ذکر براق و کیفیت
آن مثل خبر سابق است زیادتی اینکہ یک یکقدم براق منتہائے نظر آن بود و تشریف
بری آنحضرت بآسمانہا بہمراہی جبرئیل وسوال وجواب با ملئکہ وجبرئیل وکشادن
درہا وملاقات آنحضرت با انبیاء علیہم السلام وبکار موسیٰ مثل خبر سابق ونزدیک شدن
بیت المعمور وسدرۃ المنتہی وبودن چار تا نہر جاری از اصل آن دوتا باطنی ودوتا
ظاہری وسوال آنحضرت ازانہا از جبرئیل وجواب جبرئیل مثل انچہ در خبر سابق مذکور
است وآوردن سہ تا ظرف از خمر ولبن وعسل وگرفتن آنحضرت کاسہ شیر وگفتن
جبرئیل این فطرت است کہ تو بران واست تو پیدا شدہ اند ووجوب پنجاہ نماز وتخفیف
آن باشارہ موسیٰ وتا بہ پنج رسیدن ورضاء آنحضرت وندائے منادی باینکہ فریضہ خود
را امضا کردم واز بندگان خود تخفیف نمودم دلیل چہارم ایضًا فی البخاری حَدَّثَنَا
مُحَمَّدُ ابْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا غُنْدَرُ حَدَّثَنَا شُعْبَۃُ عَنْ قَتَادَۃَ وَقَالَ لِیْ خَلِیْفَۃُ
حَدَّثَنَا یَزِیْدُ ابْنُ زُرَیْعٍ حَدَّثَنَا سَعِیْدٌ عَنْ قَتَادَۃَ عَنْ اَبِی الْعَالِیَۃِ
حَدَّثَنَا ابْنُ عَمِّ نَبِیِّکُمْ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ یَعْنِیْ ابْنَ عَبَّاسٍ عَنِ النَّبِیِّ صلعم
و درین خبر ذکر ملاقات آنحضرت در شب اسرا از موسیٰ علیہ السلام واز عیسیٰ علیہ السلام وحلیہ آن ہر دو
بزرگوار مذکور است وذکر ملاحظہ آنحضرت خزینہ دار جہنم ودجال را در جملہ آیات مرئیہ

آنحضرت مذکور است و نیز این هم مذکور است که آنحضرت فرمودند که شک نکن در اینکه
من دیدم آن را و در آخر این خبر از ابو بکره و انس مذکور است که حضرت فرمودند که ملائکه
از دجال مدینه را حراست و حفاظت مے نمایند دلیل پنجم ایضاً فی البخاری قال
حدثنا عبدان حدثنا عبد الله حدثنا یونس عن الزهری وحدثنا
احمد بن صالح حدثنا عنبسة حدثنا یونس عن ابن شهاب قال قال
انس بن مالک کان ابو ذر یحدث ان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
قال فرج سقف بیتی وانا بمکة فنزل جبرئیل ففرج صدری الخ این خبر
هم از ابو ذر رضی الله تعالےٰ عنہ است که حضرت رسول خدا فرمودند که سقف خانه من
در مکه شگافته شد و جبرئیل نازل گردید و قصه شق صدر و غسل قلب و غیره مذکور است
و بردن جبرئیل آنحضرت را بآسمانها و ملاقات با انبیا علیہم السلام و بلندی آنحضرت
تا اینکه آواز قلمهاے ملائکه شنیدند و ذکر وجوب پنجاه نماز و تخفیف در آن و بامر و اشاره
موسیٰ استدعاء تخفیف و تخفیف شدن پاره پاره از آن تا به پنج رسیدن و در علم تخفیف
پنج فرمودن حقتعالےٰ ہی خمس وہی خمسون لا یبدل القول لدی
و بعد تخفیف خواستن موسیٰ از پنج فرمودن آنحضرت که دیگر مرا شرم مے آید و رفتن آنحضرت
بسدرة المنتهیٰ و پوشیدن الوان آن را و فرمودن حضرت نبوی صلی الله علیه وآله وسلم
که من آن را نمیدانم و داخله آنحضرت بجنت و اینکه در جنت قبه هاے مروارید و زمین
آن از مشک بود مذکور است دلیل ششم ایضاً فی البخاری حدثنا
عبد العزیز بن عبد الله قال حدثنی سلیمان عن شریک بن عبد الله

اِنّہٗ قَالَ سَمِعْتُ اَنَسَ ابْنَ مَالِكٍ یَقُوْلُ لَیْلَۃَ اُسْرِیَ بِرَسُوْلِ اللّٰہِ مِنْ مَسْجِدِ الْکَعْبَۃِ اَنَّہٗ جَاءَہٗ ثَلٰثَۃُ نَفَرٍ قَبْلَ اَنْ یُّوْحٰی اِلَیْہِ وَھُوَ نَائِمٌ فِی الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَقَالَ اَوَّلُھُمْ اَیُّھُمْ ھُوَ الخ این روایت از شریک ابن عبد اللہ است کہ از انس ابن مالک روایت می کند کہ در شب اسرا از مسجد کعبہ در خدمت آنحضرت سہ نفر آمدند قبل نزول وحی بر آنحضرت درحالیکہ آنجناب در خواب بود در مسجد الحرام پس گفت اول ایشان کیست آنکس تا آخر خبر کہ قصہ معراج بیان نمودہ است کہ بعد ازین مرتبہ ثانیہ در شب دیگر آنہا پیش آنحضرت آمدند در انچہ مے دید قلب مبارک آنحضرت و چشمہائے مبارک خوابیدہ بود و درحالتیکہ چشم مبارک خواب نمودہ بود و قلب اقدس بیدار بود و درین خبر ہم ذکر غسل قلب مبارک و شق بطن و عروج آنحضرت با جبرئیل بآسمانہا و فتح ابواب آنہا و ملاقات انبیاء و غیرہ مذکور است و وجوب پنجاہ نماز و اشارہ موسیٰ بہ استدعائے تخفیف زیادتی اینکہ درین خبر است کہ آنحضرت درینوقت نظر بجبرئیل نمودند گویا از جبرئیل مشورہ فرمود و اشارہ دادن جبرئیل ہم بآن کہ مخصوص باین خبر است و تخفیف شدن آن بدعائے آنحضرت در ہر مرتبہ دہ تا تا اینکہ پنج باقی ماند دلیل ہفتم ایضاً فِی الْبُخَارِیْ قَالَ حَدَّثَنَا اِبْرَاھِیْمُ بْنُ مُوْسٰی حَدَّثَنَا ھِشَامُ ابْنُ یُوْسُفَ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنِ الزُّھْرِیْ عَنْ سَعِیْدِ ابْنِ الْمُسَیَّبِ عَنْ اَبِیْ ھُرَیْرَۃَ قَالَ قَالَ النَّبِیُّ لَیْلَۃَ اُسْرِیَ بِیْ رَاَیْتُ مُوْسٰی الخ این روایت از ابو ہریرہ است کہ آنحضرت فرمودند کہ در شب معراج بہ موسیٰ ملاقات نمودم و حلیہ آنحضرت و ملاقات عیسیٰ و حلیہ آنحضرت وغیرہ مذکور است و ایضاً فیہ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ ابْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا

غندر سمعتہ عن قتادۃ قال سمعت ابا العالیۃ حدثنا ابن عباس عن النبی الخ
این روایت از ابن عباس است کہ در ذیل آن ذکر فرمودن حضرت رسولؐ است
در قصہ شب معراج ملاحظہ حضرت آدمؑ و حضرت عیسےؑ و مالک خازن جہنم و دجال مذکور
است دلیل ہشتم ایضاً فی البخاری حدثنا ھدبۃ ابن خالد حدثنا
ھمام ابن یحییٰ عن قتادۃ عن انس ابن مالک عن مالک ابن صعصعۃ
ان نبی اللہ حدثھم عن لیلۃ اسری بہ ثم صعد حتیٰ اتی السماء
الثانیۃ الخ این روایت ہم از مالک ابن صعصعہ است کہ درین ذکر تشریف بری آنحضرت
بمعراج و صعود آنجناب باسمانہا تا اینکہ باسمان ثانی رسید و استفتاح در آن آسمان
و رسیدن ملائکہ وغیرہ و ملاقات بحضرت عیسےؑ و یحیی علیہما السلام مذکور است و ایضاً
فیہ حدثنا ابراھیم ابن موسیٰ حدثنا ھشام عن معمر و حدثنی محمود
حدثنا عبد الرزاق حدثنا معمر عن الزھری اخبرنی سعید ابن
المسیب عن ابی ھریرۃ قال قال النبی لیلۃ اسری بی لقیت موسیٰ
درین خبر نیز ذکر فرمودن آنحضرت از ملاقات حضرت موسیٰؑ و عیسےؑ و ابراہیمؑ مذکور است
و ایضاً فیہ حدثنا عبدان قال حدثنا عبد اللہ قال اخبرنا یونس حدثنا
احمد ابن صالح قال حدثنا عنبسۃ قال حدثنا یونس عن ابن شھاب
قال ابن المسیب قال ابو ھریرۃ اتی رسول اللہ لیلۃ اسری بہ بایلیا بقدحین
من خمر و لبن الخ این روایت از ابن شہاب است و آن از ابن مسیب و او از
ابوہریرہ روایت مےکند کہ در شب معراج کہ آنحضرتؐ بہ بیت المقدس تشریف بردہ

بودند دو قدح پیش آنحضرت آوردند یکے از شراب ویکے از شیر وآنحضرت کاسہ شیر اگرفت الخ دلیل نہم وفیہ ایضاً حدثنا احمد ابن صالح قال حدثنا ابن وھب قال اخبرنی یونس عن ابن شہاب قال ابو سلمۃ سمعت جابر ابن عبد اللہ قال سمعت النبیؐ یقول لما کذبنی قریش قمت فی الحجر فجلی اللہ لی بیت المقدس فطفقت اخبرھم عن ایاتہ و انا انظر الیہ این خبر از جابر ابن عبد اللہ است کہ میگوید کہ آنحضرتؐ فرمودند کہ چون قریش تکذیب من نمودند پس من در مقام حجر ایستادم واو تعالے بیت المقدس را بما ظاہر فرمود پس شروع کردم بہ اخبار و بیان علامات او در حالیکہ من بطرف او نگاہ میکردم دلیل دہم وفیہ ایضاً حدثنا یحیے ابن بکیر قال حدثنا اللیث عن عقیل عن ابن شہاب حدثنی ابو سلمۃ ابن عبد الرحمن سمعت جابر ابن عبد اللہ انہ سمع رسول اللہ ص یقول الخ این خبر ہم از جابر است بطریق دیگر و مثل سابق خود است بمضمون واحد مذکور وفیہ ایضاً قال عبدان اخبرنا عبد اللہ قال اخبرنا یونس عن الزھری قال انس ابن مالک کان ابوذر یحدث ان رسول اللہ قال فرج سقفی وانا بمکۃ فنزل جبرئیلؑ ففرج صدری ثم غسلہ بماء زمزم الخ و درین خبر حضرتؐ فرمودند کہ بعد از غسل صدر و مملو کردنش از حکمت و ایمان دست مارا گرفتہ و تا بہ آسمان اول بردیعنے آسمان دنیا پس بہ خازن گفت در آسمان را واکن دلیل یازدہم وفیہ ایضاً حدثنا اسمعیل حدثنی اخی عن سلیمان عن شریک ابن عبد اللہ ابن ابی نمر قال

سمعت انس ابن مالک یحدثنا عن لیلۃ اسری بالنبی الخ این روایت
از شریک ابن عبداللہ ابن ابی نمر است و مضمونش کہ محل استدلال منکر است مثل
خبر سابق مروی از ہمیں شریک است یعنی قول راوی کہ لفظ فیما یری قلبہ والنبی
نائمۃ عیناہ ولا ینام قلبہ وکذالک الانبیاء علیہم السلام تنام اعینہم ولا
تنام قلوبہم موافق منکر است ولکن عنقریب خواہی دانست آنچہ درین و آنچہ در سابق برین است
انشاء اللہ تعالےٰ و در صحیح مسلم نیز اخبار مثبتہ مطلوب و احادیث دالہ برین مطلب کور
است چنانچہ در صحیح مسلم است دلیل ۱۲ دوازدہم از مسلم حدثنا شیبان
ابن فروخ قال حدثنا حماد ابن سلمۃ قال حدثنا ثابت البنانی عن انس
ابن مالک ان رسول اللہ قال اتیت بالبراق وھو دابۃ ابیض الخ و در این خبر
صعود آنحضرت بر آسمانہا و ملاقات با انبیاء و ذکر وجوب پنجاہ نماز و سفارش حضرت موسیٰ
در باب تخفیف خواستن بعنوان مذکور در اخبار سابقہ و باقی ماندن پنج نماز و غیرہ مذکور
است دلیل سیزدہم و فیہ ایضاً حدثنا ھارون ابن سعید الایلی
قال حدثنا ابن وھب قال اخبرنی سلیمان وھو ابن بلال قال حدثنی
شریک ابن عبد اللہ ابن ابی نمر قال سمعت انس ابن مالک یحدثنا
عن لیلۃ اسری رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من مسجد الکعبۃ انہ
جاءہ ثلثۃ نفر قبل ان یوحی الیہ وھو نائم فی المسجد الحرام وساق الحدیث
بقصتہ نحو حدیث ثابت البنانی وقدم فیہ شیئا واخر وزاد و نقص و این
خبر ہم از شریک است و مسلم در صحیح خود بعد ذکر این خبر میفرماید کہ شریک مذکور در روایت

خود تقدیم وتاخیر نموده است وزیادتی وکمی کرده است **دلیل چهاردهم** وفیه ایضاً
حدثنی حرملة ابن یحیی التجیبی قال حدثنا ابن وهب قال اخبرنی
یونس عن ابن شهاب عن انس ابن مالک قال کان ابوذر یحدث ان رسول الله صلعم
قال فرج سقف بیتی الخ ودرین خبر ذکر غسل قلب مبارک از آب زمزم وشق بطن وغیره
وصعود آنحضرت بآسمانها وملاقات با انبیا وملٰئکه وفرض شدن بر امت آن حضرت
بعد سعی وشفاعت حضرت موسیٰ نماز پنجگانه یومیه وسیر فرمودن جنت ذکر فرموده
دلیل پانزدهم وفیه ایضاً حدثنا محمد ابن المثنی قال حدثنا
محمد ابن ابی عدی عن سعید عن قتادة عن انس ابن مالک لعله
قال عن مالک ابن صعصعة رجل من قومه قال قال نبی الله صلعم بینما انا عند
البیت بین النائم والیقظان اذ سمعت قائلا یقول الخ ودرین خبر نیز بعد ذکر
شق وغسل بآب زمزم وغیره ذکر سواری براق وکیفیت آن ورفتن آنحضرت وصعود
بر آسمانها وملاقات با انبیا وقصه فرض نماز پنجگانه مذکور است وحاضر کردن دو ظرف
یکے پر از شیر ودیگرے از شراب ونوش فرمودن حضرت لبن را وملاحظه انهار چارگانه
دوتا ظاهری ودوتا باطنی وتاویل جبرئیل بآنکه هر دو نهرهای باطنی در جنت وهر دو ظاهری
پس نیل وفرات میباشند وبلند شدن ونزدیک گشتن ودیدن آنحضرت بیت المعمور
را وگفتن جبرئیل که هفتاد هزار فرشته هر روز داخل میشوند وچون بیرون مے آیند
از و باز گاہے در آن داخل نخواهند شد مذکور است **دلیل شانزدهم** وفیه ایضاً
حدثنا محمد ابن المثنی قال حدثنا معاذ ابن هشام قال حدثنی

قتادۃ قال حدثنا انس بن مالک عن مالک بن صعصعۃ ان رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال فذکر نحوہ واین خبر از مالک ابن صعصعہ است کہ
درین خبر ذکر معراج است دلیل ہفدہم وایضا فیہ حدثنا محمد ابن
المثنی وابن بشار قال ابن المثنی حدثنا محمد ابن جعفر قال حدثنا
شعبۃ عن قتادۃ قال سمعت ابا العالیۃ یقول حدثنی ابن عم نبیکم ص
یعنی ابن عباس قال ذکر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم این خبر از ابن عباس
است ودرین خبر ملاقات آنحضرت ص بہ آدم و عیسی و ذکر مالک جہنم و دجال مذکور است
در شب معراج دلیل ہیجدہم وفیہ ایضا حدثنا عبد ابن حمید قال
حدثنا یونس ابن محمد قال شیبان ابن عبد الرحمن عن قتادۃ عن
ابی العالیۃ قال حدثنا ابن عم نبیکم ابن عباس قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مررت لیلۃ اسری بی علی موسی ابن عمران الخ
این خبر ہم از ابن عباس است ودرین خبر نیز ملاقات آنحضرت در شب معراج با حضرت
موسی وحضرت عیسی با حلیہ آن ہر دو بزرگوار با فرق یسیر از سابق ازین روایت
خزینہ دار جہنم و دجال با تاکید عدم مریت در لقا وغیرہ مذکور است دلیل نوزدہم ۱۹
وفیہ ایضا حدثنا محمد ابن رمح قال حدثنا اللیث عن ابی الزبیر
عن جابر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال عرض علی الانبیاء الخ
درین خبر مذکور است احوال حلیہ بعض انبیا چنانچہ درین خبر عروہ ابن مسعود را اشبہ الناس
بعیسی فرمودند ونفس مبارک خود را اشبہ الناس بابراہیم فرمودہ اند ودرین روایت

است کہ آنحضرتؐ فرمودہ اند رَأَيْتُ جِبْرَئِيلَ فَإِذَا أَقْرَبُ مَنْ رَأَيْتُ بِهِ شَبَهًا
دِحْيَةُ وَفِي رِوَايَةِ ابْنِ رُمْحٍ دِحْيَةُ ابْنُ خَلِيفَةَ یعنے میفرمایند کہ من دیدم
جبرئیل را پس اوانکہ من دیدم مشابہ دحیہ است و در روایت ابن رمح دحیہ ابن خلیفہ مذکور است
دلیل بست و سوم وَفِيهِ أَيْضًا حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ ابْنُ رَافِعٍ وَعَبْدُ ابْنُ حُمَيْدٍ وَتَقَارَبَا فِي
اللَّفْظِ قَالَ ابْنُ رَافِعٍ حَدَّثَنَا وَقَالَ عَبْدٌ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ قَالَ حَدَّثَنَا
مَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي سَعِيدُ ابْنُ الْمُسَيَّبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ
النَّبِيُّ صلعم حِينَ أُسْرِيَ بِي لَقِيتُ مُوسَىٰ ع الخ و درین خبر نیز ملاقات آنحضرتؐ با انبیاء
در شب معراج مذکور است و بیان حلیہ حضرات انبیاء و غیرہ مذکور است وَفِيهِ أَيْضًا
حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو أُسَامَةَ قَالَ حَدَّثَنَا مَالِكُ
بْنُ مِغْوَلٍ وَحَدَّثَنَا ابْنُ نُمَيْرٍ وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ جَمِيعًا عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ نُمَيْرٍ
وَأَلْفَاظُهُمْ مُتَقَارِبَةٌ قَالَ ابْنُ نُمَيْرٍ حَدَّثَنَا مَالِكُ ابْنُ مِغْوَلٍ عَنِ الزُّبَيْرِ عَنِ
ابْنِ عَدِيٍّ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ مُصَرِّفٍ عَنْ مُرَّةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ لَمَّا أُسْرِيَ بِرَسُولِ اللَّهِ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ انْتَهَى بِهِ إِلَى سِدْرَةِ الْمُنْتَهَىٰ وَهِيَ فِي السَّمَاءِ السَّادِسَةِ الخ
و درین خبر ذکر تشریف بری آنحضرت تا سدرۃ المنتہیٰ و در تفسیر إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا
يَغْشَىٰ قَالَ فَرَاشٌ مِنْ ذَهَبٍ پروانہ ہائے طلائے مذکور است و اینکہ آنحضرت را
عطا کردہ شد نماز ہائے خمسہ و خواتیم سورہ بقرہ و مغفرت گناہان بزرگ آن کسانی از امت
آنحضرتؐ کہ شرک نکردہ باشد دلیل بست و یکم وَفِيهِ أَيْضًا حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ
ابْنُ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا لَيْثٌ عَنْ عُقَيْلٍ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ أَبِي سَلَمَةَ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ

عَنْ جَابِرِبْنِ عَبْدِ اللّٰہِ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ قَالَ لَمَّا کَذَّبَتْنِیْ
قُرَیْشٌ قُمْتُ فِی الْحِجْرِ الخ و درین خبر میفرمایند حضرت رسول صلعم چون قریش مرا در باب بیت
المقدس تکذیب نمودند پس من در مقام حجر ایستاده شدم پس او تعالے البیت المقدس
را برائے ما ظاہر فرمود پس من بآن نگاہ میکردم و بہ قریش علامات و نشانہائے آن را
بیان میکردم دلیل بست و دوم وفیہ ایضاً حدثنی زہیر ابن حرب قال
حدثنا ابن المثنی قال حدثنا عبد العزیز وھو ابن ابی سلمۃ عن عبد اللہ
ابن الفضل عن ابی سلمۃ عن عبد الرحمن عن ابی ھریرۃ قال قال رسول
اللہ صلے اللہ علیہ واٰلہ وسلم لقد رأیتنی فی الحجر وقریش تسئلنی الخ و درین
خبر در وقت سوالات قریش از بیت المقدس آنحضرت میفرمایند کہ او تعالے البیت را پیش نظر
ما فرمود و من آنرا مے دیدم و علامات و نشانہائے او را بیان میکردم و ذکر موجود بودن
خود آنحضرت صلعم در جماعت انبیاء و بیان حلیہ آنہا وغیرہ فرمودہ اند دلیل بست و سیوم
وَمَا فِی التِّرْمِذِیْ حَدَّثَنَا یَعْقُوْبُ بْنُ اِبْرَاہِیْمَ الدَّوْرَقِیْ حَدَّثَنَا اَبُوْ تُمَیْلَۃَ
عَنِ الزُّبَیْرِ ابْنِ جُنَادَۃَ عَنِ ابْنِ بُرَیْدَۃَ عَنْ اَبِیْہِ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلعم لَمَّا
انْتَھَیْنَا اِلٰی بَیْتِ الْمُقَدَّسِ قَالَ جِبْرَئِیْلُ بِاُصْبُعِہٖ الخ و درین خبر ذکر تشریف بری خود
بہ بیت المقدس میفرمایند دلیل بست و چہارم وفیہ ایضاً حدثنا اسحٰق
ابْنُ مَنْصُوْرٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ حَدَّثَنَا مُعْمَرٌ عَنْ قَتَادَۃَ عَنْ اَنَسٍ
اَنَّ النَّبِیَّ اُتِیَ بِالْبُرَاقِ لَیْلَۃَ اُسْرِیَ بِہٖ مُلْجَمًا مُسْرَجًا فَاسْتَصْعَبَ عَلَیْہِ
فَقَالَ لَہٗ جِبْرَئِیْلُ اَبِمُحَمَّدٍ تَفْعَلُ ھٰذَا فَمَا رَکِبَکَ اَحَدٌ اَکْرَمُ عَلَی اللّٰہِ مِنْہُ قَالَ

فَارْفَضَّ عَرَقًا و درین روایت انس میگوید کہ در شب معراج برائے آنحضرت براق را آوردند و
براق شوخی نمود جبرئیل باو خطاب کرد کہ آیا با محمدؐ تو شوخی میکنی و حال اینکہ کسے بر پشت تو
سوار نشدہ است کہ بزرگتر و مکرم تر نزد خدا از محمدؐ بودہ باشد پس براق عرق عرق گردید دلیل
بست و پنجم ۲۵ و فیہ ایضا حدثنا محمود ابن غیلان حدثنا عبد الرزاق
حدثنا معمر عن الزہری قال اخبرنی سعید ابن المسیب عن ابی ہریرۃ
قال قال النبی صلعم حین اسری بی لقیت موسٰی ع الخ این خبر از ابوہریرہ است
دران میگوید کہ آنحضرت فرمودند کہ در شب معراج ملاقات موسیٰؑ نمودم و وصف
موسیٰ و حلیہ آنحضرت بیان فرمودند و ملاقات عیسیٰؑ را ذکر فرمودند و تعریف ایشان
فرمودند و ذکر ملاقات حضرت ابراہیمؑ و خود را شبہ اولاد آنحضرت فرمودند و ذکر احضار
دو ظرف لبن و خمر است و گرفتن آنحضرتؐ کاسہ لبن و لفظ ہدیت الی الفطرۃ یا لفظ
اصبت گفتہ شدن برائے آنحضرت و اینکہ اگر شراب میگرفتی ہمہ امت گمراہ میشد دلیل
بست و ششم ۲۶ و فیہ ایضا حدثنا ابن ابی عمر حدثنا سفیان عن مالک بن
مغول عن طلحۃ ابن مصرف عن مرۃ عن ابن مسعود قال لما بلغ رسول اللہ
سدرۃ المنتہی الخ درین خبر ذکر بلوغ و وصول آنحضرت بسدرۃ المنتہی است و وجہ
تسمیہ سدرۃ المنتہی است و اینکہ سہ فضیلت با آنحضرت در آنجا عطا نمودہ شد کہ بہ ہیچ پیغمبری
کہ پیش از آنحضرت مبعوث شدہ بود عطا کردہ نشد فرض نماز پنجگانہ و خواتیم سورہ بقرہ و بخشش
گناہان کبیرہ کسانے از امت آنحضرت کہ شرک بخدا نباشند دلیل بست و ہفتم
و فیہ ایضا حدثنا قتیبۃ حدثنا اللیث عن عقیل عن الزہری عن ابی سلمۃ

عَن جابر ابن عبد الله اَنّ رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم قال لمّا
كذّبني قريش قمتُ في الحِجر فجلّى الله لي البيت المقدس و درین خبر ذکر تکذیب
قریش آنحضرت صلعم را در سیر بیت المقدس و ظاهر فرمودن حقتعالی آن را پیش نظر مبارک
آنحضرت و اخبار آن حضرت بایشان از علامات و نشانهای او می باشد **دلیل**
بست و هشتم ۲۸ در صحیح نسائی آورده است اخبرنا يعقوب بن ابراهيم
حدّثنا يحيى ابن سعيد حدّثنا هشام الدستوائي حدّثنا قتادة
عن انس ابن مالك عن مالك بن صعصعة اَنّ النبي صلعم قال بينما انا عند
البيت بين النائم واليقظان اذ اقبل احد الثلاثة بين الرجلين فأتيت
بطست من ذهب الخ درین خبر ذکر آمدن ملائکه پیش آنحضرت و آوردن براق و صعود
آنحضرت صلعم بآسمانها و ملاقات انبیا علیهم السلام و نزدیک شدن بیت المعمور و خبر دادن
جبرئیل بآنکه دران هفتاد هزار ملک هر روز نماز می کنند و چون بیرون می آیند
گاهی عود نمی کنند و ملاحظه سدره و خروج چار نهر از اصل آن شجره و ذکر جبرئیل که دو
نهر باطنی در جنت است و دو تا ظاهری پس نیل و فرات است و فرض پنجاه نماز و بامر
و اشاره موسی تخفیف شدن آن ده تا ده تا به پنج رسیدن و در آخر مره فرمودن آنحضرت
که دیگر تخفیف نمی خواهم قبول نمودم زیرا که از کثرت سوال دیگر مرا شرم از خدا می آید
و ندای حقتعالی که امضای فریضه شد و تخفیف از بندگان نموده شد و جزای یک حسنه ده خواهم
داد مذکور است **دلیل بست و نهم** ۲۹ و فیه ایضا اخبرنا يونس بن عبد الاعلى
حدّثنا ابن وهب قال اخبرني يونس عن ابن شهاب قال انس بن مالك

وَابْنُ حَزْمٍ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ فَرَضَ اللّٰہُ عَزَّ وَجَلَّ عَلٰی اُمَّتِی خَمْسِیْنَ صَلٰوۃً الخ
ودرین خبر وجوب پنجاہ نماز و تخفیف شدن آن بامر و اشارہ موسیٰ چنانچہ سابقاً در اخبار
مذکور شدہ مذکور است دلیل سی ام وَفِیْہِ اَیْضًا اَخْبَرَنَا عَمْرُو ابْنُ ھِشَامٍ قَالَ
حَدَّثَنَا مُخَلَّدٌ عَنْ سَعِیْدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِیْزِ حَدَّثَنَا یَزِیْدُ ابْنُ اَبِی مَالِکٍ
حَدَّثَنَا اَنَسُ بْنُ مَالِکٍ اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَآلِہٖ وَسَلَّمَ قَالَ اُتِیْتُ
بِدَابَّۃٍ الخ درین خبر آوردن براق برائے آنحضرت و اینکہ او دابہ بلند تر از حمار
و کوچک تر از بغل و منتہائے مد نظر او یک قدم او است بہمراہی جبرئیل و سوارہ
شدن آنحضرت برآن و رفتن بہ بیت المقدس و در زمین طیبہ بامر جبرئیل نزول آنحضرت
و نماز کردن آنحضرت در طور سینا و در بیت لحم مولد عیسیٰ نماز کردن آنحضرت و در بیت المقدس
امامت جمیع انبیاء فرمودن و بار صعود بآسمانہا و ملاقات با انبیاء از آدم و عیسیٰ و یحییٰ
و یوسف و ہارون و ادریس و موسیٰ و ابراہیم علیہم السلام و صعود بفوق سبع سمٰوات
و ملاحظہ سدرۃ المنتہیٰ و فرض پنجاہ نماز و تخفیف شدن آن بامر و اشارہ موسیٰ بہ تخفیف خواستن
آنحضرت از خدائے تعالیٰ و کم کردہ دادہ تا اینکہ بہ پنج رسید و رفتن آنحضرت این بار برائے
تخفیف بجہت معرفت اینکہ حالا بطور قطعی حکم شدہ است دیگر تخفیف نخواہد شد دلیل
سی و یکم وَفِیْہِ اَیْضًا اَخْبَرَنَا اَحْمَدُ بْنُ سُلَیْمَانَ حَدَّثَنَا یَحْیَی بْنُ اٰدَمَ حَدَّثَنَا
مَالِکُ بْنُ مِغْوَلٍ عَنِ الزُّبَیْرِ عَنْ عَدِیِّ بْنِ طَلْحَۃَ بْنِ مُصَرِّفٍ عَنْ مُرَّۃَ عَنْ
عَبْدِ اللّٰہِ قَالَ لَمَّا اُسْرِیَ بِرَسُوْلِ اللّٰہِ اِنْتَہٰی بِہٖ اِلَی السِّدْرَۃِ الخ و درین خبر ذکر
معراج آنحضرت بآسمانہا و رسیدن آنجناب بسدرۃ المنتہیٰ و تفسیر اذ یغشی السدرۃ لفراش

ذہب وعطا شدن با آنحضرت سہ چیز یکے نماز پنجگانہ یکے خواتیم سورہ بقرہ یکے مغفرت
گناہان کبیرہ آن کسانے کہ مشرک بخدا نباشند از امت آنحضرت مذکور است **دلیل**
سی و دوم وفیہ ایضاً اَخْبَرَنَا سُلَیْمَانُ ابْنُ دَاؤُدَ عَنِ ابْنِ وَهْبٍ قَالَ
اَخْبَرَنِیْ عَمْرُو ابْنُ الْحَارِثِ اَنَّ عَبْدَ رَبِّہٖ ابْنِ سَعِیْدٍ اَخْبَرَہٗ اَنَّ الْبُنَانِیَّ
حَدَّثَہٗ عَنْ اَنَسِ ابْنِ مَالِکٍؓ اَنَّ الصَّلٰوۃَ فُرِضَتْ بِمَکَّۃَ وَاَنَّ مَلَکَیْنِ اَتَیَا
رَسُوْلَ اللّٰہِ الخ اگرچہ این خبر دلالت صریح بر معراج ندارد وغیر از حضور دو
فرشتہ بخدمت آنحضرت و غسل قلب مبارک و وجوب نماز در مکہ دیگر مطلوب ما ندارد
ولکن چون بعض علماء اہلسنت خبر مذکور را متعلق بمعراج فہمیدہ اند من ہم ذکر آن
نمودم **دلیل سی و سیوم** آنچہ ابن ماجہ ذکر نمودہ از وجوب پنجاہ نماز و تخفیف
آن تا بہ پنج بگفتگوے موسیٰ در تخفیف خواستن باین سند قَالَ حَدَّثَنَا حَرْمَلَۃُ
ابْنُ یَحْیَی الْمِصْرِیُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللّٰہِ ابْنُ وَهْبٍ اَخْبَرَنِیْ یُوْنُسُ ابْنُ
یَزِیْدَ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنْ اَنَسِ بْنِ مَالِکٍؓ قَالَ قَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ **بیان**

بیان از مولف

آنچہ درین اوراق بعض اخبار و احادیث از جملہ احادیث معراج بطریق خاصہ و عامہ نقل
نمودہ شد بمنزلہ قطرہ از بحار و یک دانہ از خروار بطور نمونہ و انموذج ذکر شدہ ورنہ کتابے
از شیعہ و سنی نیست کہ در آن ذکرے ازان نباشد پس بر منصف خبیر و ناقد بصیر مخفی و
نشستہ نمیتواند شد کہ اخبار مذکورہ دلالت صریح بر بودن معراج آنحضرت بجسم مبارک
در حالت بیداری دارند چہ کدامی خبر ازین اخبار مشعر و متضمن لفظے یا قرینہ نیست کہ این
ذکر منام و خواب است و چون قاعدہ مقررہ و ضابطہ معینہ از جملہ معلومات و متیقنات است

کہ ذکر واقعہ بیداری را کسے مقید بقید اینکہ این واقعہ بیداریست نمے کند لہذا قول باینکہ
این اخبار واحادیث مشتمل بر ذکر بیداری نمے باشند از خیال و وہم بیشتر نمے باشد
بلکہ ہیچ عاقلے کہ باخبر از محال و عدم وقوع کلام بودہ باشد صغا بآن و تکلم باین حرف نخواہد کرد و لے
انچہ معاصر مذکور کہ شریک بعض اشخاص قائلین معراج منامی گشتہ میگویا کہ در بعض
اخبار مذکورہ اہلسنت در صحاح خود اینہا دلالت صریحی بر بودن معراج خوابے میباشد
چنانچہ در حدیث شریک است کہ میگوید در آخر حدیث فاستیقظ وھو فی
المسجد الحرام یعنے بعد ذکر قصہ معراج میگوید کہ آنحضرتؐ بیدار شد در حالیکہ
در مسجد الحرام تشریف داشت پس این روایت صریح است در اینکہ قصہ مذکورہ
در خواب واقع شدہ و جوابش اینکہ اوّل حدیث شریک را خود مسلم تسلیم نکردہ
خودش مے گوید کہ قدم فیہ شیئا واخر وزاد و نقص صحیح مسلم جلد اوّل صفحہ
٩٢ دوم اینکہ درین خبر میگوید کہ جاء ثلثۃ نفر قبل ان یوحی الیہ یعنے سہ
فرشتہ پیش آنحضرتؐ آمدند قبل از اینکہ آنحضرتؐ مبعوث شدہ باشند و وحی نازل
شدہ بود و این بین البطلان است چہ باتفاق علما و اجماع ایشان ثابت است
کہ معراج بعد بعثت است مما ذکرہ غیر واحد و نزول حضور ملکہ قبل
وحی وقبل بعثت معلوم نیست چنانچہ حافظ عبد الحق در کتاب خود جمع بین الصحیحین میگوید
کہ این حدیث باین لفظ از روایت شریک ابن ابی نمر از انس است کہ در آن زیادتی
مجہول نمودہ و در آن الفاظ غیر معروفہ اوردہ بہ تحقیق کہ روایت کردہ اند حدیث اسرا را یک جماعت
از حفاظ متقنین و آئمہ مشہورین مثل ابن شہاب و ثابت بنانی و قتادہ از ہمان انس پس ہرگز

در وقوع حدیث شریک

این زیادات والفاظ را نقل نکرده اند و ذکر آن ننموده اند آنچه شریک ذکر کرده است و
شریک نزد اہل حدیث حافظ نیست و نیز در عینی شرح بخاری آورده قال النووی جاء
فی روایۃ شریک اوہام انکرہا العلماء من جملتہا انہ قال ذالک قبل ان یوحی
الیہ وہو غلط لم یوافق علیہ ایضاً العلماء اجمعوا علی ان فرض الصلوٰۃ
کان لیلۃ الاسراء فکیف یکون قبل الوحی وانکرہا الخطابی وابن حزم
وعبد الحق والقاضی عیاض والنووی وقد صرح ہؤلاء المذکورون
بان شریکا تفرد بذالک انتہی ما اردنا نقلہ یعنے نووی کہ از اکابر علماء
اہلسنت است میگوید کہ روایت شریک چند اوہام واغلاط دارد کہ علماء انکار از ان نموده اند
ومنجملہ آن غلطیہا یکے این است کہ او میگوید کہ این واقعہ قبل از نزول وحی شد واین
غلط است کسے موافقت او نکرده و نیز اجماع نموده اند علماء بر اینکہ وجوب نماز در شب
معراج گردیده پس قبل وحی بچہ طور ممکن است وانکار نمود روایت شریک را خطابی وابن
حزم وحافظ عبد الحق وقاضی عیاض ونووی وکذالک آنچہ در خبر مالک ابن صعصعہ است
از فقره بین النائم والیقظان کہ در حالت خواب وبیداری جبرئیل آمد الخ پس این
فقره ہم دلالت بر بودن قصہ معراج در خواب نمے کند چہ در اول وقت وقوع این
واقعہ آنحضرت برائے خوابیدن دراز شده بودند وبر بالش استراحت تکیہ زده بودند و
مثل آنچہ در اول قصد خوابیدن چشم را آدم بند مے کند وقسمے از پینکے وغنودگی مے آید
وکم کم غالب میشود وخواب میگردد آنحضرت دران وقت بقصد خواب چشم مبارک بند کرده
باشند نہ اینکہ در خواب بودند وچون آدم با ہوش وحواس در حالت غنودگی کلام کسے یا

آواز کسے یا صدائے شنیدن پائے کسے گوش مے کند لابد از غنودگی بدر آید و بیدار باحواس میگردد نہ اینکہ در چنین حالت غافل شود و خواب نماید و این امر معلوم است پس این فقرہ دلالت صریحی دارد برانیکہ آنحضرتؐ در اول وقت در حالت خواب و بیداری بودند و لکن بعد نزول ملئکہ ہوشیار شدند و در حالت بیداری با جسم مبارک بہ بیت المقدس و آسمانہا تشریف بردند و آنچہ دیدند بچشم ظاہر دیدند نہ در خواب و دعوہ بہ اینکہ معراج و اسرا یک خواب بود کہ آن را رسول اللہ دیدہ بود محض باطل و بے اصل است چنانچہ دانستی و از احادیث حضرات معصومین صلوات اللہ علیہم اجمعین اضح و مبرہن گردید و ہم از احادیث مرویہ اہلسنت و جماعت کہ از صحاح ایشان نقل نمودہ شد بودن اسرا و معراج آنحضرتؐ بجسم مبارک در بیداری واضح و لائح شد و از نصوص قرآنیہ ہم ثابت گردید پس بدانکہ دعوہ مذکور بچند دلیل ثابت است دلیل اول آیہ کریمہ سُبْحَانَ الَّذِي الخ و محل استدلال لفظ عبد است چنانچہ شرحا بیان کردہ شد دلیل دوم تصدیر آیہ مذکورہ از لفظ سبحان کہ در محل تعجب میگویند و آن در صورت قول بجسمانی بودن معراج صحیح میشود نہ در منامی بودن آن و اینہم مشرحا مذکور شد دلیل سیوم آیات سورۂ والنجم کہ دلالت واضحہ بر مطلوب دارند و آنہم گذشت دلیل چہارم اخبار و احادیث مرویہ بطریق شیعہ متواترہ متظافرہ متکاثرہ کہ بحد تواتر معنوی رسیدہ اند و مفید قطع میباشند باینکہ معراج جسمانی در حالت بیداری واقع شدہ دلیل پنجم اخبار و احادیث مرویہ از صحاح اہلسنت و جماعت و اینہم مذکور شد دلیل ششم پس آن دلیل عقل است زیرا کہ قطعا معلوم است کہ با آنحضرتؐ بعد ذکر قضیہ معراج و شنیدن حال اسرا قریش در تکذیب آنحضرتؐ اصرار

نمودند و آنجناب درصدد دفع آنہا شدند و چون بیت المقدس را بعض از اونہا دیدہ
بودند او شان را موقع و محل تکذیب آنحضرتؐ بدست رسید پس آنہا استفسار از علامات
و قنادیل و ستونہائے بیت المقدس و بازار ہائے شام وغیرہ نمودند و آنحضرت تمامی
کیفیت و علائم و نشانہا را مع ملاقات قافلہ ابوسفیان و آشامیدن آب و ریختن باقی
آن و گم شدن شتر شان و آمدن قافلہ وقت طلوع آفتاب وغیرہ وغیرہ بیان فرمود
واگر این خواب بود حضرت میفرمودند کہ چرا با من اینقدر منازعت مے کنید این یک خواب
است کہ من دیدہ ام و قریش نیز ابدا درپئے منازعت و درصدد انکار نمیشدند چہ
در خواب چنین واقعات دیدن بلکہ عجیب تر از ان نزد ہیچ انسانے ناممکن نیست پس ہیچ محل
منازعت نبودہ مثلاً اگر کسے خود را در خواب ببیند کہ من بادشاہ تمام ہندوستان شدم
ابدا گاہے کسے متعرض حال او نخواہد شد یا اینکہ کسے را در خواب ببیند کہ آن را قتل
نمودہ یا بجرم او زنا کردہ یا ہمہ مال او را دزدی و غصب نمودہ و یا بحس خبر رسد کہ فلان
شخص نسبت تو چنین در خواب کردہ است ممکن نیست کہ آنکس با او منازعت نماید و
این بدیہی است در غایت کہ از بدیہیات اولیہ میباشد پس انکار از ان کہ بلے چون
آنحضرتؐ دعوہ رسالت کردہ بودند ہیچ می گفتند خواہ آن خواب بودہ باشد یا واقعہ
بیداری قریش بہ آنحضرتؐ راہ عداوت می پیمودند و منازعت مے نمودند محض باطل و غلط
است لکن چون واقعہ مذکورہ واقعہ بیداری بود قریش را محل منازعت حاصل گردید و منازعت
نمودند پس آنچہ فاضل معاصر در رد این دلیل گفتہ کہ دلیل پنجم ہشتین بسیار ضعیف است
بجہت اینکہ منازعت قریش با حضرت رسولؐ باین سبب بود کہ آنحضرتؐ دعوہ رسالت

قول سید احمد خان صاحب

دنبوت کردہ بودند و چونکہ واقعات معراج بہر عنوانیکہ بودہ باشند از شعب رسالت بودند
وازین جہت لازم گردید کہ قریش آنحضرت را تکذیب نمایند قریش خواب را نیز از شعب
نبوت خیال میکردند و ہر خوابیکہ مخالف مزاج اوشان میشد از شنیدن آن خواب
اضطراب بدلہاے ایشان راہ میداد و آثار اضحکی ازیشان ظاہر میشد چنانچہ برین دعو
خواب عاتکہ بنت عبد المطلب دلیل است وَكَانَتْ عَاتِكَةُ بِنْتُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ
قَدْ رَاَتْ قَبْلَ قُدُوْمِ ضَمْضَمٍ مَكَّةَ بِثَلَاثِ لَيَالٍ رُؤْيَا اَفْزَعَتْهَا فَقَصَّتْهَا
عَلٰى اَخِيْهَا الْعَبَّاسِ وَاسْتَكْتَمَتْهُ خَبَرَهَا قَالَتْ رَاَيْتُ رَاكِبًا عَلٰى بَعِيْرٍ لَهُ
وَاقِفًا بِالْاَبْطَحِ ثُمَّ صَرَخَ بِاَعْلٰى صَوْتِهِ اَنِ انْفِرُوْا يَا اٰلَ غُدُرٍ لِمَصَارِعِكُمْ
فِيْ ثَلٰثٍ قَالَتْ فَاَرَى النَّاسَ قَدِ اجْتَمَعُوْا اِلَيْهِ ثُمَّ دَخَلَ الْمَسْجِدَ فَمَثَلَ
بَعِيْرُهُ عَلَى الْكَعْبَةِ ثُمَّ صَرَخَ مِثْلَهَا ثُمَّ مَثَلَ بَعِيْرُهُ عَلٰى رَاْسِ اَبِيْ قُبَيْسٍ
فَصَرَخَ مِثْلَهَا ثُمَّ اَخَذَ صَخْرَةً عَظِيْمَةً فَاَرْسَلَهَا فَلَمَّا كَانَتْ بِاَسْفَلِ الْوَادِيْ
اَرْفَضَتْ فَمَا بَقِيَ بَيْتٌ مِنْ مَكَّةَ اِلَّا دَخَلَ فِلْقَةٌ مِنْهَا فَخَرَجَ الْعَبَّاسُ فَلَقِيَ
الْوَلِيْدَ ابْنَ عُتْبَةَ ابْنِ رَبِيْعَةَ وَكَانَ صَدِيْقَهُ فَذَكَرَهَا وَاسْتَكْتَمَهُ
ذٰلِكَ فَذَكَرَهَا الْوَلِيْدُ لِاَبِيْهِ عُتْبَةَ فَفَشَا الْخَبَرُ فَلَقِيَ اَبُوْ جَهْلٍ الْعَبَّاسَ
فَقَالَ لَهُ يَا اَبَا الْفَضْلِ اَقْبِلْ اِلَيْنَا قَالَ فَلَمَّا فَرَغْتُ عَنْ طَوَافِي الْبَيْتِ اَتَيْتُ اِلَيْهِ
فَقَالَ مَتٰى حَدَثَتْ فِيْكُمْ هٰذِهِ النَّبِيَّةُ فَذَكَرَ رُؤْيَا عَاتِكَةَ ثُمَّ قَالَ مَا
رَضِيْتُمْ اَنْ تَتَنَبَّاَ رِجَالُكُمْ حَتّٰى تَتَنَبَّاَ نِسَاؤُكُمْ ترجمہ عاتکہ بنت عبد المطلب
پیش از آمدن ضمضم بمکہ سہ روز خوابے ہولناک دید کہ بسیار ترسید و ببرادر خود عباس

ذکر آن خواب نمود و امر به اخفاءات آن و پوشیدگی آن کرد دید عاتکہ کہ یک شتر سوار در وادی ابطح ایستادہ است و بآواز بلند صیحہ کردہ و گفت اے مکاران بمقتل زود بروید در سہ روز میگوید عاتکہ دیدم مردم نزد او جمع شدند بعد ازان آن سوار در مسجد داخل شد و شتر خود را پیش روئے کعبہ ایستادہ گذاشت باز بآواز بلند مثل سخن سابق گفت باز شتر خود را بر کوہ ابو قبیس ایستادہ نمود و مثل سابق بآواز بلند گفت بعد ازان یک سنگ بزرگ گرفتہ پائین انداخت چون قریب بہ تحت رسید ریزہ ریزہ شد پس ہیچ خانہ در مکہ باقی نماند مگر اینکہ پارہ ازان بان خانہ رسید پس از عباس و ولید ابن عتبہ ابن ربیعہ کہ درمیان این ہر دو صداقت بود ملاقات شد و خواب عاتکہ باو بیان نمود و ازو درخواست پوشیدگی کرد پس ولید بپدر خود عتبہ بیان کرد و رفتہ رفتہ خبر شایع گردید پس ابوجہل روزے حضرت عباس را دید و گفت اے عباس پیش ما بیا چون عباس از طواف فارغ شد رفت نزد ابوجہل آنوقت ابوجہل گفت اے گروہ بنی ہاشم شما راضی بہ نبوت مردان خود نشدید تا اینکہ زنہائے شما دعوہ بہ نبوت نمایند و خواب عاتکہ را ذکر کرد حاصل این است کہ آنحضرت صلعم امور کثیرہ آنچہ متعلق معراج بخواب دیدہ بودند بقریش بیان فرمودہ باشند و منجملہ آن امور رفتن بہ بیت المقدس ہم بیان فرمودہ باشند چون قریش غیر از بیت المقدس دیگر حالتے را نمے دانستند ازین جہت برائے امتحان احوال بیت المقدس از آنحضرت صلعم پرسیدند و چونکہ خوابہائے انبیا علیہم السلام صحیح و راست مے باشند آنچہ در خواب آنحضرت صلعم از حال بیت المقدس دیدہ بود بیان فرمود ہمین را راویان فجلے اللہ لی بیت المقدس فرفعہ الی نظر الیہ تعبیر نمودند پس ازین مخاصمت کہ قریش با آنحضرت صلعم نمودند

رفتن آنحضرت ببیت المقدس بجسده درحالت بیداری ثابت نمی شود اقول البته تجربه ومشاهده معلوم است که کسے بربیان خواب منازعت نمے نماید وگفتگو درراستی خوابها نداریم بلکه صدق خواب انبیا از مسلمات مومنین است ولکن کفار چون آن حضرت را بعد دعوۀ برسالت از جمله کذابین نعوذ باللہ میدانستند پس ایشان کے گمان میتوانستند بکنند براستی خواب آنحضرت تا سبب منازعت ومشاجرت ومخاصمت مے گشتی وچون آنحضرت را معاذ اللہ باوہام باطله وادہان کاسده خود کاذب مے دانستند پس چرا اینقدر بر محض دعوه یک خواب خود از حمت مے افگندند و درصدد ابطال این خواب میشدند وانچه ازخواب عاتکه مثال پیش آورده اند مفید ما است نه مفید ایشان زیراکه چون خواب بود کدامے از کفار متعرض نشد و ہیچ قیل وقال ومنازعت و مخاصمت در آن واقع نگردید وابوجہل از غایت جہالت بطور تمسخر با حضرت عباس گفت انچه گفت این منازعت نبود ونیز خوابہائے دیگر که منجمله آن خوابہا خواب آنحضرت درباب فتح مکه وصلح حدیبیه است که آنحضرت بیان فرمودند وہیچ کس از کفار وغیره مناقشه ومنازعت باآنحضرت نکردند وہمچنین بر خوابہائے دیگر آنحضرت حکایت یا روایتے درباب منازعت مذکور نشده پس واضح شد که البته سبب منازعت واقعه بیداریست نه دیدن خواب واز رجوع بوجدان این قضیه بادنے تامل معلوم میشود وانچه تہمت وافترا وغلط فہمی نسبت بروات اکابر از شیعه وسُنّی فرموده است از راه جہل است که معاذ اللہ چنین رواة جلیل القدر صاحبان صفات حمیده واخلاق پسندیده که معتمد علیہم نزد جمیع اہلسنت وغیره میباشند چنین افترا بہ بندند وفقره فجلی اللہ لی البیت را

بآنحضرتؐ دروغ بستہ باشند نعوذ باللّٰہ من ذالک وچون از قرآن واخبار واحادیث واتفاق مسلمین وشہرت قضیہ معراج جسمانی بحالت بیداری ثابت شد حالا درصدد ابطال دعاوے منکرین عنان قلم بازمی گردانم پس بدانکہ از تمام علماء ومحدثین از صحابہ وغیرہم از متقدمین ومتاخرین قول جسمانی بودن معراج بحارکس منسوب نمودہ اند وہمچنین فاضل معاصر است اوّل معاویہ دوم حسن بصری سیوم حذیفہ بن یمان چہارم حضرت عائشہ پنجم فاضل معاصر سید احمد خانصاحب بہادر چنانچہ درتفسیر خود درصفحہ ۹۵ میفرمایند احقر مختصراً عبارت ایشان رابفارسی نقل مے نمایم شکے نیست کہ گروہ قلیل علماء ومحدثین قائل بمنامی بودن معراج گردیدہ اند ولکن ادلہ ایشان دربسیارے قوت ومتانت مے باشند کہ ہر کہ فکر درآن خواہد کرد یقین خواہد نمود کہ تمامی واقعات معراج آنحضرتؐ درخواب دیدہ بود وادلہ براین قول این است اوّل دلالت النص یعنے قول خدا سُبْحَانَ الَّذِیْ اَسْرٰی بِعَبْدِہٖ لَیْلًا ولفظ لیلًا قرینہ برخواب است کہ وقت خواب جمیع آدمیان است واگر خواب نبود پس قید بہ لفظ لیلًا بیفائدہ وعبث بود وما مثلہ این مطلب کہ دربیان خواب لازم نیست کہ اول بگویند کہ این واقعہ خواب است بیان خواہم کرد چہ آن واقعات خود دلیل بودن خوابے باشند کہ درآن بیان بنمایند دلیل دوم آیہ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْیَا الَّتِیْ اَرَیْنٰکَ اِلَّا فِتْنَۃً لِّلنَّاسِ یعنے نگردانیدم خوابے راکہ ترا نمائیدم مگر آزمائش برائے آدمیان واین خواب خواب معراج است سیوم حدیث مالک ابن صعصعہ کہ در بخاری ومسلم است یعنے قولہ بینما انا عند البیت بین النائم والیقظان ودرحدیث انس ابن مالک فیما یری

شروع درادلہ منکرین وابطال آن

قول سید احمد خانصاحب

قلبہ و تنام عینہ ولا ینام قلبہ و در آخر ہمین حدیث است فاستیقظ وھو فی
المسجد الحرام و نبودن اینکہ آنحضرت در حالت معراج در خواب بودند یا در بیداری
در حدیث دیگر در صحاح چہارم مذہب معاویہ و حسن و حذیفہ و حضرت عائشہ ہمین بود
کہ معراج خواب است اقول خود معترف ہستند کہ از تمام گروہ علماء و محدثین و فقہاء و متکلمین
وغیرہ غیر از چار کس قول بمنامی بودن معراج ندارند پس چون حصر قائلین معراج منامی
در چار تا مذکورین معلوم شد واضح و متیقن گردید کہ باقی سوائے این چار تا کہ ہستند
قائل بمعراج جسمانی در حالت یقظہ مے باشند و ایشان از مأت والوف متجاوز ہستند
پس گروہ کثیر محققین و عارفین و مفسرین و محدثین و فقہاء و متکلمین و اصحاب و تابعین و
تبع تابعین خصوصاً عترت طیبین و طاہرین و ائمہ معصومین صلوات اللہ علیہم اجمعین ـ
قائل بمعراج جسمانی در حالت بیداری ہستند و انشاء اللہ واضح میشود حالت این چار
تا نیز و آنچہ دلیل اول از قرآن مجید پیش فرمودہ اند و دلیل را بہ لفظ لیلا مدلل فرمودہ اند
کاشف کمال مہارت ایشان بلغت عرب و محاورہ ایشان مے باشد چہ فائدہ لفظ لیل
خواب بودن نزد ابجد خوان صرف و نحو نیز نمے تواند شد و ہر کہ فی الجملہ از ادبیت و فہم
واقفیت داشتہ باشد نخواہد فہمید کہ لیلا مفید خواب است زیرا کہ لفظ لیل آنچہ فائدہ میدہد
آن معنا در خود لفظ اسراء پیدا است چہ معناء اسراء سیر کنانیدن در شب است در بیداری
پس اسراء حقیقت در بیداری باشد نہ در خواب چہ در خواب در حقیقت سیر کردن و سیر
کنانیدن نیست چنانچہ بر ذو مسکہ پوشیدہ نیست مثلاً اگر کسے بگوید کہ من در شب بمبئی
یا کلکتہ یا حجاز یا عراق سیر کردہ ام نخواہند فہمید و متبادر نخواہد شد کہ در خواب این مقامات

و ابطال از مصنف و مستبد کا ہم

ابطال دلیل اول منکرین

را دیده است بلکه تبادر بیداری خواهد شد و این تبادر اطلاق نیست تا از علامات حقیقت
نبوده باشد بلکه وضعی است و همچنین صحت سلب که علامت مجاز است الخ خواب چنانچه بگوئی اسریت
فے المنام بکر بلا یعنے در خواب سیر کربلا کردم پس درینجا صحت سلب معلوم است
و عدم صحت سلب از بیداری مثلا در همین مثال بدون تصریح بمنام و بدون قرینه پس
درصورت بودن قصه اسرا خواب نصب قرینه یا تصریح بران لازم بود زیرا که تدلیس
و اغرا نسبت باو تعالے محال است و کلام فصیح و بلیغ مدلس نمے باشد لابد اگر این اسرا
خواب بود لازم بود که لفظے یا قرینه برین مطلب مذکور یا موجود مے بود و چون دانستی که لیلاً
مفید خواب و قرینه بر خواب بودن نمے باشد بلکه آن مفید تبعیض بجهت تنکیر میباشد کما مرّت
اَلْاِشَارَةُ اِلَیْهِ پس قول معاصر باطل گردید چنانچه در مقام دیگر حقتعالے میفرماید فَاَسْرِ
بِاَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِّنَ الَّیْلِ یعنے اہل خود را سیر بده و ببر در قطعه از شب پس آیا درینجا هم
خواهند فرمود که لیل مفید خواب است یا در جائے دیگر میفرماید فَاَسْرِ بِعِبَادِیْ لَیْلًا
یعنے بندگان مرا در شب ببر پس آیا درینجا هم مفید خواب خواهند دانست یا نه هرگز لیلا مفید
خواب نیست و آنچه معاصر مذکور در تصریح دلیل اوّل خود میگوید و ما مختصراً آن را نقل کرده
رد آن نیز خواهم کرد انشاء الله تعالے فانتظر قوله تصریح دلیل اوّل باید دانست که در قرآن مجید
و دیگر احادیث که در آن ذکر خواب باشد لازم نیست که در اول آن این هم بیان نموده آید
که این خواب است زیرا که قرینه و سیاق کلام و نیز خود انکلام دلیل این امر مے باشد که آن بیان
خواب بود مثلا حضرت یوسفؑ وقت بیان خواب خود به پدر خود بدون اینکه بفرماید که خواب
دیده ام چنان گفت یَا اَبَتِ اِنِّیْ رَاَیْتُ اَحَدَ عَشَرَ کَوْکَبًا وَّالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَاَیْتُهُمْ

عدم صحت سلب

لی ساجدین لکن قرینہ براین امر دلالت مے نمود کہ این خواب است الخ اقول بلے تسلیم داریم کہ لازم نیست کہ در وقت بیان خواب تصریح بلفظ ہم نمایند ولکن درحالیکہ قرینہ نباشد اقامۂ قرینہ یا تصریح بلفظ لازم است ورنہ درصورت عدم آن لزوم اغراء قبیح ومخالف فصاحت خواہد شد وچون ظاہر عبارت قرآن مجید دربیان قول حضرت یوسفؑ یا ابت الخ شبہت منافیت این بیان نیست لہذا حقتعالے درجواب آنحضرتؐ زبانی حضرت یعقوبؑ فرمود لا تقصص رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ این خواب بہ برادران خود مگو تا معلوم شود کہ انچہ یوسفؑ از رویت سجدہ کوکب وغیرہ گفتہ است کسے آن را در بیداری نفہمد بلکہ معلوم نماید کہ این بیان خواب است کہ حضرت یوسفؑ دیدہ است ودر قرآن مجید ہیچ کلام دربیان خواب نیست کہ قرینہ واضحہ یا تصریح بران نفرمودہ باشد چنانچہ ہمین خواب یوسفؑ کہ شنیدی دیگر بیان خوابہائے دو محبوس دیگر کہ ہمراہ حضرت یوسفؑ بمجلس رفتہ بودند کہ حقتعالے در قرآن نقل فرمودہ قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا وَقَالَ الْآخَرُ إِنِّي أَرَانِي أَحْمِلُ فَوْقَ رَأْسِي خُبْزًا تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُ یکے گفت من دیدم کہ عصر شراب مے نمایم دیگرے گفت کہ من دیدم کہ بر سر خود نان بار نمودہ ام وطیور از ان میخورند تا اینجا ہیچ قرینہ یا تصریح بر بودن این بیان بیان خواب نیست ولکن چون درحقیقت خواب بودہ پس در آخر این حق تعالے امیفرماید نَبِّئْنَا بِتَأْوِيلِهِ یعنے اے یوسف مرا از تاویل وتعبیر آن آگاہ فرمائی پس معلوم شد کہ آن خواب بود کہ تعبیر آن از حضرت یوسفؑ خواستند ودر ہمین سورہ خواب بادشاہ مصر ہم مذکور است ودران علائم وغیرہ بر بودن آن رویت رویت خواب موجود چنانچہ میفرماید وَقَالَ الْمَلِكُ إِنِّي أَرَىٰ سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ

سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَاُخَرَ يَابِسَاتٍ یعنے بادشاہ گفت
کہ من دیدم ہفت گاؤ فربہ را کہ آنرا ہفت گاؤ لاغر میخورند وہفت خوشہ سبز وہفت آخر
خوشہ ہائے خشک تا اینجا ہیچ معلوم نمے شود کہ این خواب بیان مے نماید پس بہمین
جہت میفرماید يَا اَيُّهَا الْمَلَاُ اَفْتُوْنِيْ فِيْ رُؤْيَايَ اِنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُوْنَ یعنے
اگر شما ہا تعبیر خواب میدانید پس تعبیر این خواب کہ من دیدہ ام بیان نمائید دہم در قرآن
از خواب حضرت ابراہیم عہ نیز مذکور است کہ قَالَ يَا بُنَيَّ اِنِّيْ اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنِّيْ
اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى چون حضرت ابراہیم عہ در خواب بطور وحی کہ خواب انبیا وحی
میباشد پس پسر خود اسمعیل را دید کہ ذبح میفرماید از اسمعیل حکایت آن خواب نمود و لفظ منام
ہم گفت کہ دیدم ترا در خواب کہ من ترا ذبح نمایم وکذالک در بیان خوابہائے دیگر پس
ثابت شد کہ البتہ بہ بیان خواب لازم است کہ تصریح یا اقامہ قرینہ بر بودن آن بیان بیان
خواب نمودہ شود ورنہ مخالف بلاغت وفصاحت خواہد شد کما لا یخفی وانچہ گفتہ کہ در بیان
خواب در احادیث لازم نیست کہ بگویند یا قرینہ داشتہ باشد بر بودن آن خواب محض غلط
است ہیچ حدیثے کہ در بیان خواب باشد بدون تصریح یا بدون اقامہ قرینہ مذکور
نیست وچون در مسلم از یک راوی کہ عبداللہ ابن عمر باشد چار حدیث در بیان یک امر
مذکور یعنے آنحضرت فرمود کہ من طواف خانہ کعبہ میکنم دران وقت حضرت مسیح و مسیح دجال را
دیدم مذکور است و در بعض تصریح بخواب بودن نمودہ است پس در دیگر از راہ فہم سامع
تصریح نکردہ عیب ندارد چہ خواب بودن آن معلوم شدہ است چنانچہ در یکے از آن احادیث است
بَيْنَمَا اَنَا نَائِمٌ رَاَيْتُنِيْ اَطُوْفُ بِالْكَعْبَةِ یعنے من در خواب بودم کہ دیدم.

خود را که طواف خانه کعبه مے نمایم پس قیاس کردن معاصر مذکور براین لفظ حدیث که
دلالت صریحی خواب بیان فرمودن آنحضرتؐ دارد یعنی کلمهٔ انا نائم من مخوابیدم
حدیث انس را که بوجوه عدیده مقدوح است چنانچه دانستی بینما انا عند البیت
بَیْنَ النَّائِمِ وَالْیَقْظَانِ یعنی من در حالت بین بین در خواب و بیداری بودم
قیاس باطل و کار نافهمان است کجا تصریح باینکه در خواب بودم و دیدم و کجا تصریح
باینکه هنوز خوابم نربوده بود بلکه در حالت بین بین بودم که یک شخص یا سه شخص یا جبرئیل
آمد بین تفاوت ره از کجا است تا بکجا و در دیگر ازین اخبار است اُرَانِی لیلة فی
المنام عند الکعبة معاصر مذکور بعد ذکر این روایت میگوید و درین تصریح بخواب
بودن آن واقعه است که احدی را جائے کلام باقی نمانده پس ما یان را هیچ وجه شک نماید
کردن در بودن واقعه معراج واقعه خواب انتهی چه قدر بے باکیست و چه قدر بے انصافی
ارباب انصاف ملاحظه نمایند که درین بیان عجب امر دیگر کتاب از یک راه ولیست
که آنرا بچار عنوان بیان نموده و در دو تصریح بخواب بودن آن موجود است چنانچه دانستی.
و در اخبار معراج که هزار ده هزار از احادیث و اخبار از رواة متعددین و طرق متخالفه موافقه
دارد و در هیچ خبرے و در واحدے ازان اثرے از اینکه خواب است نداریم پس کجا آن
احادیث و کجا این خبر پس چه طور به هیچ وجه ما یان را ممکن باشد که شک کنیم در اینکه واقعه
معراج واقعه خواب نیست بلکه باید یقین نمایم که این واقعه بیداریست وَلَا رَیْبَ فِیْهِ
و نیز معاصر مذکور میگوید که در حدیث اول بمطلب مذکور است اِنِّی رَاَیْتُ عِنْدَ الْکَعْبَةِ
رَجُلًا یعنی من نزد کعبه یک مرد را دیدم و درین خبر هیچ لفظے نیست و نه اشاره بباشد

که این خواب بیان مے نمایند بلے ما ہم تسلیم مے کنیم ولیکن چون دو خبر دیگر که از ہمین
راویست این خواب را بتصریح خواب نگفته نظر بر اعتماد سامع دردین نفظ مصرح باین
مطلب نگفته پس ازین لازم نیست که اگر واقعۂ را که در واقع بیان خواب باشد از ده ہزار
آدم در ده ہزار حدیث بدون اظہار خواب بودنش ذکر نمایند بلکه اگر چنان کنند علاوه
بران انچه بالا ثابت نموده ام اعتماد بر قول آنہا بالمره ساقط خواہد شد و این از شان اہل
ایمان نیست نه معاذ الله شان پیغمبر آخر الزمان مع عترت طیبین طاہرین ائمه مومنان اعاذنا الله
عَنْ ذَالِكَ و انچه در روایت دیگر مذکوره درہمین مطلب میگوید که در آن لفظ لیلة قرینه
بر بودن آن خواب است چنانچه میگوید که در خبر دوم این است اَتَانِیْ لَيْلَةً
عِنْدَ الْكَعْبَةِ و درین محض لفظ لیلة برائے فہم اینکه خوابست کافی دانسته شده پس
ہمچنین در آیه اسریٰ لفظ لیلا قرینه کافی برائے فہم اینکه خوابست مے باشد انتہی ملخصاً
چه قدر از راه سوء فہم یا تجاہل است چه بسیار فرق است درین خبر و در آن آیه کریمه
که در آیه مذکوره ہیچ وجه لفظ لیلاً بر خواب دلالت ندارد چنانچه دانستی و در ینجا ابطال دلیل
دوم نموده با بطال دلیل سیوم مے پردازم و انشاء الله تعالے ابطال دلیل دوم
عنقریب بعد ازین خواہم نمود فانتظر سابق ازین معلوم شده است که دلیل سیوم از ادله
کسانیکه معراج را خواب میگویند بعض احادیث مرویه بطرق اہلسنت و جماعت اند چنانچه
عاصر مذکور در تفسیر خود صفحۂ ۱۱۰ میگوید تصریح دلیل سیوم و من عبارت او را اصلاً
مختصر اترجمه مے کنم انچه از الفاظ حدیث مالک ابن صعصعه انا عند البیت بین النائم
والیقظان و در حدیث دیگر فی الحجر مضطجعاً و در حدیث انس ابن مالک

ابطال دلیل سیوم

ابطال قول احمد خان

تنام عینہ ولاینام قلبہ ودر آخر ہمین حدیث است فاستیقظ وھو فی
المسجد الحرام این الفاظ صاف صاف دلالت مے کنند کہ واقعہ معراج خواب است
(وبعد چند سطر گفتہ) پس درین ہیچ شک نیست کہ ازین احادیث ثابت میشود کہ
آنحضرت در خواب بودہ واقعہ اسرا و معراج در خواب شد و آن یک خوابے بود کہ آنحضرت
ملاحظہ فرمودہ بود اقول اوّل اینکہ حدیث مالک ابن صعصعہ مروی در بخاری ومسلم چنانچہ
گذشت کے معارضہ باخبار کثیرہ دیگر کہ بحد تواتر رسیدہ اند و آنہا این الفاظ ندارد وہ
رواۃ آنہا مثل حضرت ابوذر کہ در بخاری ومسلم نیز مذکور است وامثال ایشان میباشد
میتواند کہ بنماید پس از محل استدلال ساقط است وبعد تنزل میگویم
کہ در حدیث مذکور ہیچ لفظ بر خواب بودن آن حضرت دلالت
نمے کند بلکہ بر بیداری دلالت می کند زیرا کہ لفظ بَیْنَ النَّائِمِ وَالْیَقْظَانِ
چنانچہ سابقاً دانستی مفید خواب نیست وغایۃ مافی الباب محتمل آن ہم میباشد
و آن کفایت در اثبات مطلوب نمے کند وچون عادۃ معمول شدہ کہ وقتیکہ ارادہ خواب
آدم دراز میشود وکم کم غنودگی وپینکے مے آید وبعد ازان رفتہ رفتہ تدریجا میخوابد وغافل میشود
پس برائے دفع این شبہ فرمودہ اند کہ من در آن وقت برائے خواب دراز شدہ بودم
وحالا خوابم نربودہ بود بلکہ حالتے در خواب و بیداری بین بین داشتم اگر گفتگوے کسے
یا آواز وصدائے پائے کسے بگوشم نمے خورد میخوابیدم وچون آواز جبرئیل یا آواز کلام ملئکہ
دیگر شنیدم چون غافل نشدہ بودم بلکہ فی الجملہ غنودہ بودم ہوشیار شدم ومتوجہ آنہا گشتم
کہ چہ میگویند وکہ آمدہ است وچہ کارہ است وچرا در وقت شب آمدہ است ملتفت ومتوجہ

آنہا شدم پس این فقرہ براہ انصاف ببینند کہ مثبت بیداری وہوشیاری آنحضرت است یا مثبت خواب معلوم است کہ اگر کسے درین حالت میباشد وآواز کلام یا امر عجیب صدائے بگوش میخورد فوراً آدم ہوشیار میشود وغنودگی رفع میشود پس چطور گمان میبری کہ آنحضرت چون صدائے عجیب شنید وشخص عجیب را دید اول در غنودگی بود بعض دیدن و شنیدن آواز خوابید ودید آنچہ دید در خواب ودر لفظ مضطجعا کہ مشتق از اضطجاع است ومعنایش بپہلو دراز شدن میباشد بہیچ وجہ اشارہ بخواب آنحضرت نیست ومعلوم است کہ اضطجاع را بخواب لازم نیست وبہیچ قسمے از دلالت بر خواب ندارد وکذالک کلمہ بنائم عینہ ولاینام قلبہ کہ نص در قول راوی است نہ کلمہ حدیث وبیان آنحضرت وچون در وقت قصد خواب وغنودگی آدم چشم را بند مے نماید کہ بخواب برود پس ہمان حالت را راوی ذکر مے نماید ومراد از ان محض قصد خواب مے باشد نہ خواب وچون کلمہ مذکورہ در حدیث شریک آست وکذالک کلمہ فاستیقظ کہ محل استدلال معاصر وامثال ایشان است پس حالت شریک را در سابق دانستی تکرارش فائدہ ندارد کسے اورا قبول نکردہ پس از کدام حدیث ثابت شد کہ معراج آنحضرت ایک خواب بود بلکہ ثابت ومتیقن شد کہ این واقعہ در بیداری با جسم مبارک آنحضرت گردید قولہ تصریح **دلیل چہارم** اینکہ ومن مختصرا ترجمہ نمے نمایم قولہ ما سیدانیم کہ ما محتاج زیادہ توضیح این دلیل نیستیم زیرا کہ اہمار صحابہ کہ این مذہب داشتند در سابق باشد ذکر نمودہ ایم **اقول** ہمین چار کس را میگویند کہ مذہب ایشان خوابے بودن قضیہ معراج است کہ یکے از آنہا حذیفہ ابن یمان ودیگرے حسن بصری وسیومی معاویہ وچہارمی حضرت عائشہ میباشند

ابطال دلیل چہارم
بر بطلان معراج جسمانی وتبیین
معراج خوابی

کہ اینہا معراج را خواب میگویند چنانچہ احوال آن در ما سبق ما نیز ذکر نمودہ ایم محتاج
بزیادتی بیان نمے باشم ولکن ہرگز بہ تحقیق نہ پیوستہ کہ اینہا قائل بمعراج خوابے
بودند و انچہ جناب معاصر میفرمایند کہ سند ذکرش نمودہ ایم قابل سند نیست قال
فی الکشاف جلد اول صفحہ ۴۴۲ مطبوعہ مصر فعن عائشہ انہا قالت واللہ ما فقد
جسد رسول اللہ ص ولکن عرج بروحہ وعن معٰویۃ انما عرج بروحہ
وعن الحسن کان فی المنام رویا راھا واکثر الاقاویل بخلاف ذالک
وفی الکبیر ص ۳۶۴ چھاپہ مصر جلد خامس اختلف فی کیفیۃ ذالک الاسرا
فالاکثرون من طوائف المسلمین اتفقوا علی انہ اسری بجسد رسول اللہ
والاقلون قالوا انہ ما اسری الا بروحہ حکی عن محمد ابن جریر الطبری
فی تفسیرہ عن حذیفہ قال ذالک رویا وانہ ما فقد جسد رسول اللہ
وانما اسری بروحہ وحکی ھذ القول عن عائشہ وعن معاویہ ترجمہ عبارت کشاف
است کہ از حضرت عائشہ روایت مے کنند کہ فرمودہ قسم بخدا کہ جسم آنحضرت گم نشد
ولکن عروج بروح مبارک فرمود و از معاویہ است کہ جز این نیست کہ عروج بروح
فرمود و از حسن است کہ خواب بود کہ آنحضرت دیدہ بود و در کبیر است کہ در کیفیت اسرا
کہ در بیداری و با جسم مبارک شد یا در خواب و بروح اقدس پس اتفاق نمودہ اند
اکثر طوائف مسلمین بر اینکہ اسرا بجسم مبارک واقع شدہ و کمتر و اقل میگویند کہ بروح
مبارک بود و از محمد ابن جریر طبری حکایت مے کنند از حذیفہ کہ گفت این خواب بود
و جسم مبارک گم نشدہ بود و اسرا واقع نشد مگر بروح مبارک و ہمین قول از حضرت عائشہ

وحضرت معاویہ حکایت کردہ شدہ است وفی تفسیر العلامۃ ابی السعود علی
حاشیۃ الکبیر فی صفحہ ۴۹۵ واختلف ایضاً انہ کان فی الیقظۃ او فی
المنام فعن الحسن انہ کان فی المنام واکثر الاقاویل بخلافہ والحق انہ کان
فی المنام قبل البعثۃ وفی الیقظۃ بعدھا واختلف ایضاً انہ کان جسمانیاً
او روحانیاً فعن عائشۃ انہا قالت ما فقد جسد رسول اللہ ولکن
عرج بروحہ وعن معاویۃ انہ قال انما عرج بروحہ والحق انہ کان
جسمانیاً علیٰ ما ینبی عنہ التصدیر بالتنزیہ وما فی ضمنہ من التعجب
فان الروحانی لیس فی الاستبعاد والاستنکار وخرق العادۃ ولذا
تعجبت منہ قریش واحالوہ الخ ترجمہ اختلاف نمودہ شد درانیکہ معراج
در بیداری شد یا در خواب پس حسن بصری گفت کہ این در خواب بود واکثر اقاویل
بر خلاف این است وحق این است کہ در خواب قبل بعثت بود ودر بیداری بعد
بعثت واختلاف نمودہ شد درانیکہ جسمانی بود یا روحانی پس از حضرت عائشہ است
کہ جسم مبارک آنحضرت گم نشد ولکن عروج فرمودند بروح واز معاویہ است کہ عروج
نفرمودہ آنحضرت مگر بروح وحق اینست کہ جسمانی بود چنانچہ تصدیر آیہ بلفظ
سبحان کہ متضمن تعجب است بر آن دلالت می کند چہ روحانی چندان محل
استبعاد وانکار وخرق عادت نیست وبہمین جہت قریش ازان متعجب شدند
ومحال گفتند ودانستند کہ این محال است الخ پس ازین مطالب توضیح دلیل چارمین
معاصر مذکور کہ ایشان بکمال اجمال بیان نمودہ بودند مانند ہاے کافیہ مذکور ساختیم

کہ بجز لفظ حکی کسے ازین اجلہ قائل نشدہ است باینکہ اینہا مذہب منافی داشتند
ولفظ مذکور دلالت واضح بر مطلوب دارد ولکن قول حضرت عائشہ باینکہ واللّٰہ ما فقدہ
باقسم فرمودن محض افترا بجناب رسالت پناہ بہتان معلوم میشود چہ قسم خوردن بہ این امر خلاف عظمت
وجلالت ایشانست باوجود نہی قرآن چنانچہ حقتعالے میفرماید ولا تطع کل
حلاف مہین کہ اطاعت مکن ہر کسے را کہ قسم ہا بخورد پس چہ طور ممکن است کہ بلا
ضرورت داعیہ مثل حضرت عائشہ قسم بخورند وعقل نیز این را قبول نمی کند کہ در ہیچ
روایتے معراج آنحضرت صلعم از خانہ حضرت عائشہ ثابت نیست اگر ام ہانی بقسم میفرمود
چون روایت عروج آنحضرت صلعم از خانہ ایشان وارد است فی الجملہ قرین قیاس ہم میشد
وازینجا ہست کہ مثل صاحب کبیر وکشاف وخازن وغیرہ قول بقائل بودن آن
معظمہ باین امر بے سروپا نشدہ واز ہمین جہت بہ حکی تعبیر فرمودہ اند علاوہ اینکہ چگونہ ممکن
است کہ حضرت عمر ابن الخطاب کہ در جلالت شان حضرات اہلسنت را شکے نمے باشد
از ابن عباس روایت نمایند کہ این رویا رویا عین است یعنے واقعہ معراج بچشم دید
است وحضرت عائشہ برخلاف آن فرمودہ باشد چہ قدر مستبعد است کہ حضرت
خلافت پناہ خبرے از فرمودہ آن معظمہ نداشتہ باشد چہ اگر باخبر بودند رد قول ابن
عباس لابد میکردند کہ تو میگوئی کہ واقعہ ہذا بچشم دید است حالانکہ ام المومنین بقسم
میفرماید کہ این خواب است علاوہ برین ما شیعیان را میرسد کہ در چنین اختلاف آن
معظمہ وابن بکر مگوئیم کہ اگر بیان این واقعہ را از حضرت عائشہ ما روایت نمانیم بلکہ
شہادت بدانیم چنانچہ تصدیر بقسم ممکن است کہ اشعار بان داشتہ باشد پس شہادت

دو زن مقابل شہادت یکمرد در شریعت مقرر شدہ است برین فرض نیز مقبول قول
خلیفہ خواہد شد نہ قول مذکور فاحفظ و حالا آنچہ شنیدی اجمالاً کہ ہمہ طوائف مسلمین
وہمہ علماء محدثین وصحابہ وتابعین قائل بہ معراج جسمانی بودند غیر ازین چار تا کہ
مشتبہ الحال میباشند چنانچہ لفظ حسکی و لفظ عن بران دلالت مے نمایند و آنچہ قاضی
عیاض در شفا عود کہ عبد اللہ ابن عباس۔ و جابر ابن عبد اللہ۔ انس ابن
مالک۔ حذیفہ بن الیمان۔ عمر ابن الخطاب۔ ابو ہریرہ۔ مالک ابن صعصعہ۔
ابو حبۃ البدوی۔ عبد اللہ ابن مسعود ضحاک سعید ابن جبیر۔ قتادہ ابن المسیب
ابن شہاب۔ ابن زید حسن۔ ابراہیم۔ مسروق۔ مجاہد عکرمہ۔ ابن جریج را
شمار نمودہ است از اصحاب وغیرہ کہ قائل بمعراج جسمانی ہستند و انکار از ان نمی نماید
مگر جاہل بمرتبہ آنحضرت ؐ وغیر معتقد بقدرت خدائے تعالےٰ و ایراد معاصر مذکور
بر قاضی عیاض بر اینکہ انس را و مالک را چرا در سلسلہ قائلین بمعراج جسمانی منسلک
نمودہ اند باینکہ از مالک و انس روایت فبینما انا بین النائم والیقظان وفیما
تنام عینہ ولا ینام قلبہ مذکور شدہ کہ دلالت بر بودن مذہب انہما معراج خوابی
دارد و انتفے در حیز بطلان است چہ در روایت شریک کہ از انس است لفظ فاستیقظ
وغیرہ است و آن روایت غیر معتبر است و راوی آن مقدوح است و از لفظین
النائم والیقظان و تنام عینہ وغیرہ معراج منامی ثابت نمے شود پس لابد اینہا
داخل فہرست کسانے میباشد کہ قول بمعراج جسمانی دارند فلہذا قاضی عیاض شمار
نمودہ است و از جملہ صحابہ کہ مذہب معراج جسمانی فی الیقظہ دارند حضرت ابو ذر غفاری

هم هستند و یحیے ابن بکیر - ولیث و یونس - ابوذر غفاری - ہدبہ ابن خالد - ہمام
خلیفہ - یزید ابن زریع - ہشام - محمد ابن بشار - غندر - شعبہ - ابوالعالیہ - عبدان
زہری - عبداللہ - احمد ابن صالح عنبسہ - معمر - سعید ابن المسیب - محمود - عبدالرزاق
محمد ابن کثیر - اسرائیل - مجاہد - ابن عمر - عقیل - ابوسلمہ بن عبدالرحمن - شیبان ابن
فروخ - حماد ابن سلمہ - ثابت بنانی - حرملہ ابن یحیی التجیبی - محمد ابن المثنے - محمد ابن علی
معاذ ابن ہشام - محمد ابن جعفر - عبد ابن حمید - شیبان ابن عبدالرحمن - محمد ابن مح
ابوالزبیر - محمد ابن رافع - ابوبکر ابن ابی شیبہ - ابواسامہ - مالک ابن مغول - قتیبہ
ابن سعید - یعقوب ابن ابراہیم الدورقی - ابوتمیلہ - سفیان - مخلد - یزید ابن ابی مالک
احمد ابن سلیمان - یحیی ابن آدم - طلحہ ابن مصرف - سلمان ابن داؤد - عمرو ابن الحارث
این ہمہ اسماء رواۃ روایات معراج جسمانی در یقظہ بطور نمونہ از بخاری و مسلم و نسائی
و ترمذی وغیرہ نقل نمودہ ام ورنہ غیر از چار شخص معدودین کہ آنہم مشتبہ الحال ہستند
کسے قول بمعراج خوابے ندارد و از فرقہ شیعہ امامیہ کثرہم اللہ فی البریہ تمامی محققین
و محدثین و متکلمین قائل بمعراج جسمانی میباشند چند اسماء بطور انموذج عرض میشوند ابن بابویہ
ابن صفار - علی ابن ابراہیم - زید ابن علی ابن حسین - ابوحمزہ ثمالی - یونس ابن عبدالرحمن
احمد ابن ابیطالب طبرسی - محمد ابن یعقوب کلینی - اعمش - سلمان فارسی - ابن عباس
امام زادہ عبدالعظیم - ابن شہر آشوب - شیخ طوسی - شیخ ابوجعفر - صدوق - علامہ مجلسی
ائمہ اہلبیت علیہم السلام و کسے را از علماء شیعہ غیر از ملا صدرا شنیدہ و در ہیچ کتاب بے دیدہ
نشد کہ قول بمعراج جسمانی نداشتہ باشد و ملا صدرا نیز محض بعض شبہات فرمودہ است

نه اینکه قائل بمعراج خوابے بوده باشد و برائے فهرست اسماء قائلین معراج جسمانی دفاتر
گنجائش ندارند فکیف بهذا المختصر و چون بفضل او تعالی ابطال دلائل علماء مذکور بالتصریح و تیز
و قطع دلائل نموده شد حالا دلیلے بدست شان غیر از دلیل پنجم ایشان که ذکرش می آید
و همین سبب که ظاهر از این دلیل است سببے دیگر برائے اختیار مذهب منامی
برائے ایشان نمے باشد پس در رد و ابطال آن بتوجه باید جد و جهد نموده حق را واضح
در روشن و آشکار کالشمس فی رابعة النهار گردانم قوله تصریح دلیل پنجم و این دلیل
علاقه از این امر دارد که اگر در عقل و نقل تخالف و تعارض باشد پس معنائے نقل چنین قرار
دهند که موافق عقل بشود و لکن قبل از تصریح این دلیل باید که ثابت نمائم که در احادیث
مذکوره در کتب مذکوره آن الفاظ که حضرت رسول صلعم فرموده بود نیست بلکه الفاظ رواة بیان شده
که موافق فهم خود بیان نموده اند انتهے بعد از این اختلاف محدثین درباره جواز نقل حدیث
بالمعنی و عدم جواز آن به تطویل لاطائل بیان نموده است و اقوال بعض علمائے اهلسنت
نقل نموده بزعم خود ثابت کرده است که احادیث مذکوره در کتب الفاظ رواة بیباشند
و از آن تحقیق نمیشود که رسولخدا چه فرموده اند و علماء اگرچه تقسیم روایت بصحیح و حسن وغیره نموده اند
لکن طریقه شناخت صحت مضمون نقرار داده اند و آنچه شاه عبدالعزیز در معرفت موضوع
از غیر موضوع از علامات ذکر نموده و سخاوی ذکر کرده و ابن جوزی گفته از عجاله نافعه
در فتح المغیث هم از فتح المغیث قول صاحب تدریب الراوی ذکر کرده میگوید که چون نقل
مخالف عقل باشد پس تقدیم عقل را باید کرد و معنائے نقل موافق عقل باید کرد و برین سند
قول ابن رشد و ابن تیمیه آورده است فقال ابن تیمیه فلو قال قائل اذا قام الدلیل

العقلی القطعی علی مناقضۃ ھذا السمعی فلا بدّ من تقدیم احدھما فلو
قدّم السمعی قدح فی اصلہ وان قدّم العقلی لزم تکذیب الرسول فیما
علم بالاضطرار منہ انّہ جاء بہ وھذا ھو الکفر الصریح فلابدّ لھم من
جواب عن ھذا والجواب عنہ ممتنع ان یقوم قطعی عقلی یناقض ھذا
فتبیّن ان کلّما قام علیہ دلیل قطعی سمعی یمتنع ان یعارضہ قطعی عقلی
وحاصل مضمونش این است کہ ابن تیمیہ محال میداند تعارض قطعیین یعنی تعارض دلیل
سمعی قطعی بدلیل عقلی قطعی محال است وابن رشد میگوید کہ نحن نعلم قطعًا ان کلّ
ما ادی الیہ البرھان وخالفہ ظاھر الشرع ان ذالک الظاھر یقبل التاویل
علی قانون التاویل العربی وھذہ القضیۃ لا یشکّ فیھا مسلم ولا
یرتاب بھا مؤمن وما اعظم ازدیاد الیقین بھا عند من زاول ھذا المعنی
وجربہ وقصد ھذا المقصد من الجمع بین المعقول والمنقول بل
نقول انّہ ما من منطوق بہ فی الشرع مخالف بظاھرہ لما ادی الیہ
البرھان الّا اذا اعتبر الشرع وتصفحت سائر اجزائہ وجد فی الفاظ
الشرع ما یشھد بظاھرہ لذلک التاویل او یقارب ان یشھد ومحصل
این کلام ہم ہمانست کہ ابن تیمیہ گفتہ یعنی معارضہ قطعیین نمیشود واگر ظاہر نقل مخالف
عقل بودہ باشد پس تاویل نقل چنان کردہ آید کہ موافق عقل گراید ودر شرع لابد
بہ تفحص موافق عقل پیدا خواہد شد وبعد ازین ذکر قول جناب سید مرتضی علم الہدیٰ
علیہ الرحمہ والرضوان از درر تحریر نمودہ اعلم انّ المعول فیما یعتقد علی ما تدل

الادلة علیه من نفی واثبات فاذا دلت الادلة علی امر من الامور وجب
ان نبنی کل وارد من الاخبار اذا کان ظاهره بخلافه علیه ونسوقه الیه
ونطابق بینه وبینه ونجلی ظاهرا ان کان له ونشرط ان کان مطلقا ونخص
ان کان عاما ونفصله ان کان مجملا ونوفق بینه وبین الادلة من کل
طریق اقتضی الموافقة وال الی المطابقة واذا کنا نفعل ذالک ولا
نحتشمه فی ظواهر القران المقطوع علی صحته المعلوم وروده فکیف
نتوقف عن ذالک فی اخبار احاد لاتوجب علما ولا تثمر یقینا فمتی
وردت علیک اخبار فاعرضها علی هذه الجملة وابنها علیها وافعل
فیها ما حکمت به الادلة واوجبت الحجج العقلیة وان تعذر فیها بناء
وتاویل وتخریج وتنزیل فلیس غیر الاطراح لها وترک التصریح علیها
ولو اقتصرنا علی هذه الجملة لاکتفینا فیمن یتدبر ویتفکر وحصل طلب این
عبارت این است که در اعتقادات اعتماد بر ادله عقلیه می باشد واگر خبرے مخالف
ادله عقلیه بظاهرش بوده باشد پس بر عنوان که تاویلش از اجمال وتفصیل ومشروط
ومطلق وتخصیص وتعمیم بهر نحو که ممکن باشد باید نمود تا موافقت فیما بینهما گردد وچون در
ظواهر آیات قرآنیه که مقطوع الصدور ومعلوم الورود میباشند چنین امرے کنیم
پس به اخبار احاد که ثمر علم ویقین نمی باشند چرا نخواهیم کرد واگر خبرے مخالف ادله عقلیه
بوده باشد وهیچگونه تاویل نشود وراه موافقت پیدا نشود پس آنرا غیر از اطراح چاره نیست
قوله از این بیان دوامر ظاهر شد یکی اینکه الفاظ احادیث خصوصا احادیث طوال

چنانکہ احادیث معراج بسیار شدند الفاظ رواۃ ہستند و آن الفاظ بعینہا کہ رسولخدا
فرمودہ بودند نیستند دوم آنکہ ہرگاہ در عقل و نقل تخالف باشد پس بر قول ابن تیمیہ
ممکن نیست کہ تخالف باشد و بر قول ابن رشد بعد فکر و غور در نقل امرے پیدا خواہد شد
کہ مخالفت دور خواہد شد و اگر بنا بر قول ابن رشد و ابن تیمیہ بنا بر ہیچ یکے تطبیق آن
ممکن نباشد پس اگر راویان آن خبر نامعتمد باشند پس آن حدیث موضوع باشد و اگر
رواۃ آن معتمد باشند پس یقین این امر خواہد شد کہ آن قول رسولخدا نیست و در بیان
آن از رواۃ سہو و غلطی واقع شدہ و اگر این قول رسول تسلیم کردہ شود پس لابد در فہم معنی
و مطلب آن غلطی و سہو واقع شدہ است انتہی اقول باسمہ سبحانہ مطلب و غرض از این
گفتار انکار قصہ معراج رسول مختار صلوات اللہ علیہ و علی آلہ الاطہار ما دامت الاعصار
نمی باشد و آن ابدا حاصل نخواہد شد انشاء اللہ ما یان نیز انکار از جواز نقل بالمعنے نداریم بلکہ
قائل بجواز نقل بالمعنے میباشیم و بہمین جہت ترجمہ احادیث و قرآن مجید در فارسی و اردو
وغیرہ می نمائیم و ماذون بآن ہستیم چنانچہ در کتب اصول عنوان نمودہ اند کہ ہل
یشترط کون الحدیث منقولا باللفظ ام لا آیا شرط است کہ حدیث را بلفظ
نقل نمایند یا شرط نیست بلکہ بالمعنے ہم جائز است و حق جواز نقل بالمعنے است و دعوہ
بعدم خلاف در آن از اکثر اصحاب ما مصرح بہ است چنانچہ در حقائق الاصول فرمودہ
لا خلاف فیہ بین اصحابنا یعنے اصحاب ما خلافے در آن نکردہ اند و بعض اصحاب
ما دعوہ بہ نفی خلاف در نقل بالمعنے فرمودہ و نسبت مخالفت بعامہ نمودہ اند چنانچہ بعض از
اہلسنت و جماعت بالکلیہ و مطلقا منع از آن نمودہ اند و بعض جواز نقل بالمعنے را بمرادف

ہل یشترط کون الحدیث منقولا باللفظ ام لا

در بیان جواز نقل بالمعنی
استدلال بر جواز

مشروط کرده فرموده اند که ناقل عارف بمعانی الفاظ بوده باشد و قرائن داله بر مراد راہم عارف بوده باشد و ترجمه قاصر از ادا مراد نبوده باشد و در مقام خفا و ظهور مساوی باشد تا مثمر در مقام تعارض بوده باشد و دلیل اول جواز نقل بالمعنے آنکه طریقه مستمره جمیع عقلا و علما از زمان حضرت آدمؑ تا این زمان ہمین است که نقل بالمعنی می نمایند و بنا شارعؑ نیز در محاورات بطریقه عرف و عادتست چه مقصود مراد فهمانیدنست نه خصوص لفظ که خصوصیت لفظ دران مدخلیت ندارد و دلیل دوم بعض اخبار داله بر این مطلب داریم و منجمله آن روایت محمد ابن مسلم در صحیح است که میگوید که گفتم بحضرت امام جعفر صادقؑ اسمع الحدیث ازید وانقص قال ان کنت ترید معانیه فلا باس یعنے من حدیث را میشنوم پس کمی و زیادتی مے نمایم حضرت فرمود که اگر مقصود تو معنا حدیث است عیب ندارد یعنے اگر محض مقصود از ان حدیث مراد و معنائے و مفهوم آن باشد پس جائز است و زیادت لفظ یا کمی آن در بیان ترجمه عیب ندارد هر گاه زیادت یا نقصان الفاظ در مراد و مقصود ضرر نرساند چه اگر مضر ادائے مقصود باشد پس چه طور ممکن است که حضرت صادقؑ بان اجازت بدهند پس قرینه جلالت شان راوی و جواب آنحضرتؑ مفید ہمان ست که گفته شد و مقصود از جواب آنحضرتؑ ان کنت ترید معانیه اگر تو اراده معنا حدیث داشته باشی این است که اگر نسبت الفاظ آنحدیث بمانه کنی و نسبت مفهوم و مراد ان بکنی جائز است دلیل سیوم بر تتبع اخبار و احادیث معلوم است که اصحاب نبیؐ نیز ہمین طریقه داشتند و پیغمبر خداؐ آنهارا منع ازین نفرموده دلیل چهارم نقل لفظ در جمیع اقوال و احادیث عادة محال است ولکن در انچه در نقل آن خصوصیت لفظ مدخل دارد

اقسام نقل بالمعنی

ومقصود الفاظ بعینها باشد پس دران نقل بالمعنے نمے نمایند مثل قرآن مجید وادعیہ ماثورہ
کہ طریقہ آن حضرات ؑ درین باب املا فرمودن وکتابت نمودن آن بود وبہمین جہت
در ادعیہ وغیرہ اختلاف نادر امیشود بخلاف اخبار کہ بسیار اختلاف دارند وچون نقل
بالمعنے بر دو قسم است اوّل اینکہ مقصود از نقل آن وصول بماخر خود باشد تا استنباط
حکم ازان نماید واین تفصیل دارد پس در بعض عناوین جائز است ودر بعض جائز نیست
عنوان اول اینکہ لفظ صادر اگر نص باشد یا ظہور تام در مراد داشتہ باشد کہ التباس دران عرفا نبودہ باشد
وآن را نقل بالمعنے بکند واز انچہ تعبیر نماید آنہم یا نص باشد یا ظہور تام بدون التباس
عرفا داشتہ باشد پس در جواز آن ہیچ تامل نیست خواہ از باب حقیقت باشد یا از
مجاز باشد مثل اینکہ بگوید رأیت اسدا یرمی دیدم شیر را کہ رمی مے نماید وناقل بگوید
رأئت رجلا شجاعا دیدم مرد شجاع را چہ بنا بر عرف وعادت برین معلوم است
وچون منع از نقل یا بجہت خصوصیت لفظ است مثل قرآن ودعا یا من جہت اخلال
در ادا مقصود است واین ہر دو جہت درانچہ گفتیم واقع نیست زیرا کہ مدخلیت خصوصیت
لفظ در روایات اجماعا منفی است وثانی بجہت فرض کہ تساوی در منقول الیہ
ومنقول عنہ مفروض است در عدم اخلال مراد پس جائز باشد وعنوان ثانی اینکہ ظاہر در
مراد بظہور تام فی حد ذاتہ باشد ومبیّن للمراد للسامع بودہ باشد وتغیر لفظ دران باین
مثابہ نبودہ باشد بلکہ موجب اختلاف حکم بودہ باشد پس این جائز نیست چنانچہ مثلاً میفرماید
ان بقی من الیوم مقدار صلواۃ العصر فہو مختص بہ وراوی آنرا
نقل نماید باین طور کہ بگوید ان بقی من الیوم مقدار اربع رکعات لہا فہو

مختص به یعنے حضرت فرموده اند که اگر از روز بمقدار نماز عصر باقی بماند پس آن مخصوص
به نماز عصر است و راوی بگوید که اگر از روز مقدار چار رکعت باقی مانده است پس آن مختص
بعصر است و درین نقل از اصل تفاوت ظاهر است چه مفاد اول این است که بقاء
وقت چار رکعت در قصر دو رکعت در سفر مختص بعصر حضرے و سفرے میباشد و مفاد
ثانی این است که بقاء وقت چار رکعت مخصوص بعصر است خواه در حضر باقی باشد
خواه در سفر قصر ثنائی باشد و عنوان ثالث اینکه مجمل بالذات باشد و سامع بجهت وجود
قرائن حالیه یک شئے ازان بفهمد بسبب ظهور آن که در آن وقوع التباس محتمل بوده باشد
که مراد همین شئے است یا غیران چنانچه بفرماید القرء کذا و سامع آن را بفهمد که طهر را
گفته اند بسبب کثرت استعمال دران مثلا که این را نقل بالمعنی یعنے بجاے القرء الطهر بگوید
جائز نیست چه بودن کثرت استعمال موجب تعیین مراد در مشترکات لفظیه و معنویه
و شبه آن و مجاز مشهور محل خلاف است و یا اینکه مورد خاص مخصوص باشد و مذهب آن
هم تخصیص باشد و وقتیکه مورد مخصوص باشد پس جائز نیست که تعبیر کند بمورد خاص بلکه
لازم است که نقل نماید لفظ را و ذکر نماید انچه مقترن لفظ باشد از خصوصیت مورد و کثرت
استعمال و امثال آن زانچه فهم سامع مراد را باین اسباب حجت برائے غیر او نے باشد چه حکم
باین اسباب نمودن از باب اجتهاد است پس ذکر آن تدلیس و موجب اختلال در حکم
خواهد شد و همچنین اگر کلام معصوم بران دلالت التزامے داشته باشد پس نقل بالمطابقی
هم جائز نیست و همچنین عکس آن نیز جائز نیست پس شرط شد در ناقل که عارف به لغت
و اداء الفاظ بالخصوص یا لفظ آخر که موجب تغیر و تدلیس و تحریف نباشد بوده باشد و منکرین

دلیل مانع من جواز نقل بالمعنی

جواز نقل بالمعنی اولا میگویند که ناقل چون لفظ دیگر نقل خواهد کرد لابد موجب تغییر معنا و اختلال
فهم مراد و مقصود خواهد شد خصوص در صورت کثرت طبقات و تطاول و درازی ازمنه
و تبدیل و تغییر هر یکی از ناقلین لفظ را بلفظ دیگر بسبب اختلاف اهل زبان بلکه اختلاف
علماء در فهم الفاظ و استنباط مقصود پس باین جهت نقل بالمعنی جائز نباشد و این شبهه
مدفوع است باینکه چون شروط نموده ایم در ناقل باینکه عارف باشد بلغات و
باداء لفظ مخصوص یا غیر مخصوص که موجب اختلال بهیچ وجه در فهم مقصود نبوده باشد
پس درینصورت آنچه مانع لازم کرده لازم نیست و ثانیا استدلال میکنند
از حدیث که فرموده اند نَضَّرَ اللهُ مَنْ سَمِعَ مَقَالَتِی فَوَعَاهَا ثُمَّ اَدَّاهَا کَمَا
سَمِعَهَا چه حضرت میفرمایند که خدا نصرت فرماید کسی را که گفتگوی من و قول من شنیده حفظ
نماید و ادا کند آنرا چنانچه شنیده است آنرا پس ادای مقالات آنحضرت بدون اداء لفظ
متحقق نمیشود و جواب ازین این است که اولا صحت خبر ممنوع است و ثانیا معارض است
خبر مذکور با خبر محمد ابن مسلم که سابقا مذکور شد و ارجح است هم من حیث الدلالة و هم از راه
خارج و نیز ظاهر این است که این خبر واحد است با وجود اختلاف آن پس در یک روایت چنین
است که مذکور شد و در دیگری نضّر الله بضاد معجمه است و در روایت دیگر رحم الله
است و اگر کسی بگوید که هر یکی خبر علیحده است بجهت آنکه اصل عدم تغییر است پس میگوئیم
که اصل عدم تعدد است پس اینها همه یکی است با وجود اختلاف لفظ و نیز چنانچه منع صحت
میکنیم منع از دلالت بر وجوب هم می نمائیم و نیز منع میکنیم از دلالت خبر مذکور بر وجوب تادیه
حدیث بلفظ و اینکه نقل آن بغرض محض تفهیم مراد و مقصود باشد و هیچ کسی حتی مانعین

جواب دلیل مذکور

جواب از خبر

از ان هم منع نمی کنند پس آن یقیناً جائز است و اوّلاً سابقه ثبت مطلوب و نیز دلیل مانع آن از غیر شامل مثلاً تفهیم زوج زوجه را یا تفهیم والد ولد را مثلاً درین عنوان هیچ اشکالے در جوازش نیست و درین اشتراط مساواة در خفا و ظهور باعتبار مخاطب است و آن مختلف میشود باختلاف مخاطبین کما هو الظاهر و ثمن اصل عدم نقل بالمعنے است پس هر جا که مشکوک باشد که آیا حدیث منقول بالمعنے است یا منقول باللفظ پس ظاهر این است که اصل نقل باللفظ است بجهت عملیه و بجهت ظاهر سمعت یا قال و الظن یلحق المشکوک بالاغلب و نیز بنا بر عرف هم برین است و دعوه اجماع غیر علما برین نموده اند پس در حدیثیکه معلوم باشد منقول بودن آن باللفظ اشکالے نیست و همچنین در حدیثیکه معلوم باشد منقول بودنش بمعنے با علم اینکه ناقلش عارف باللغه و محترز عن الکذب بلغ ما ذکرنا مے باشد پس در آن هم اشکالے نیست و در صورتیکه مشکوک باشد عارفیت آن ناقل یا معلوم العدم باشد پس ظاهر عدم اعتبار است و علما شرط نموده اند در راوی چند شرائط را و چون بعض از علما حجیت اخبار را من باب الظن الخاص میگویند پس ذکر شرائط برین تقدیر او ضح مے باشد چه غیر آن را دلیل حجیت آنها شامل نیست بلکه دلیل بر عدم حجیت دارد و بعض علما حجیت اخبار من باب الظن المطلق میدانند پس یا باین جهت است که بدون وجود شرائط مذکوره در راوی حصول ظن از ان نمیشود یا باین جهت است که دلیل عقلی که حکم بحجیت ظن مطلق نموده آن را شامل نیست مثلاً روایت غیر ضابط یا روایت مجنون که این را دلیل حجیت اخبار در صورت بودن آن من باب ظنون خاصه شامل نمیشود و چون خبر طفل ممیز غیر بالغ محترز عن الکذب و بعض اقسام مجهول الحال و ضعیف

و کافرچه در مرویات اینها اگر حجیت اخبار من باب الظن المطلق بدانم حصول ظن نخواهد شد بلکه ظن بر عدم حجیت آنها خواهد شد خواه بجهت اجماع کما ادعاه بعضهم یا بجهت ظهور اجماع بمنزلة المخالف بوده باشد و با این حالت ظن قوی بعدم حجیت حاصل است و قاعده تحکم جاری نمیشود پس منجمله آن بلوغ است که روایت بالغ معتبر است و غیر بالغ از پایهٔ اعتبار ساقط است و اعتبار این در حال تحمل نیست بلکه در حال ادا است چه روایات ابن عباس را تمام اصحاب مقبول مے نمایند حالانکه تحمل ایشان در سن طفولیت بوده و ادا در حال بلوغ و این ظاهر است که مفهوم آیهٔ نبأ آن را شامل است اگر تمامیت آن مسلم نمایم بلے در ادا در حال تمیز قبل بلوغ اشکال است و بعض علما مثل محقق قمی و غیره بر عدم قبول آن دعوه ظهور اجماع بر آن نموده اند و منسوب نموده شده است دعوه اتفاق بر آن بطرف منیه و معالم و مخالفت را منسوب نموده اند بطرف بعض عامه و منجمله شرائط عقل است پس روایت مجنون مطلق را قبول ندارند و دعوه عدم خلاف بر آن نموده اند و صحیح اشکال هم نیست در عدم قبول آن و دعوه اجماع هم بر آن کرده اند چنانچه در معالم و غیر آنست و در مجنون ادواری پس در حال افاقه اعتبار روایتش بیغائله است اگر ثابت باشد که ادا و تحمل هر دو در حال صحت کرده است معه اجتماع تمام شرائط دیگر و ساهی و نائم و مغمی علیه ملحق بمجنون هستند و چون حجیت ظن در موضوع صرف ثابت نیست و مقتضائے استصحاب در آن در حال بودن شک در مسبوقیت جنون عدم قبول است پس اگر حالتش در وقت تحمل معلوم نباشد بلکه مشکوک باشد و حالت سابقه معلوم باشد که مجنون بود پس عدم قبول آن اشکالے ندارد بجهت استصحاب یا معلوم باشد که افاقه داشت

شرط بلوغ

عاقل بودن راوی نیز شرط است.

پس در این صورت هم در قبول اشکالی نیست امّا اگر مشکوک باشد که آیا در آن ورود داشت
یا افاقه پس عدم اعتبار است و در صورت مشکوک بودن مسبوقیت عقل پس کفایت ظن را
بعض علما دعوه فرموده اند و منجمله شرائط اسلام است پس روایت غیر مسلم مردود است
و بر عدم اعتبار قول کافر اجماع است اگرچه مفید ظن مطلقا باشد خواه کافر کتابی باشد یا
غیر او و دعوه اجماع بران در معالم از نهایه و منیه و دعایه و مختصر و شرح آن و غیر آن کرده شده
است و تصریح نموده اند باینکه اگرچه آن در دین خود محترز عن الکذب باشد و مخالفت
درین بکسی منسوب نشده مگر بامام اعظم اهلسنت که شهادت ذمی را قبول دارند و میگویند
که این مخالفت مضر باجماع نیست و بجهت شمول آیه نبا بمفهومها و نفس منطوقها
کما قیل لما نحن فیه را و یا بجهت آیه و لا ترکنوا الی الذین ظلموا بنحو ظلم از کفر اعظم نیست
یا بودن مناط اهانت لیکن استدلال باولویت از منطوق آیه نبا چنانچه بعض نموده اند که
چون فسق مانع از قبول است پس کفر بطریق اولی مانع میباشد پس آن مقبول نیست اگر مناط
عدم اعتماد را بدانیم و همچنین استدلال از منطوق باین طور که کفر داخل فسق است پس آنهم محل اشکال است
زیرا که ظاهر از ان فسق در جوارح است نه فسق در اعتقاد لکن ممکن است که بگوییم که اگر فسق آن معلوم نیست
پس عدم فسق آنهم معلوم نیست پس دلیل تمام است بر بنا انصراف فاسق در نفس الامر
بمقتضا اصالة حقیقت و فیه ما فیه و منجمله آن شرط نزد ما مان ایمانست که مراد از ان اثنا عشری بودنست
و مراد به ایمان بر بنا آنچه از مجمع الفائده نقل نموده اند این است که معرفت خدا و تصدیق به نبوت
خاتم الانبیا حضرت محمد مصطفی ص داشته باشد و تصدیق آنحضرت ص در جمیع ما جاء به
و تصدیق آنحضرت ص در امر موت و عذاب قبر و حشر و نشر و بهشت و دوزخ و صراط

و میزان و ثواب و عقاب و تصدیق جمیع انبیا و کتب سابقه و اینکه او حضرت خاتم الانبیا است
و بعد او نبی نخواهد شد و بامامت ائمه اثنا عشر علیهم السلام تصدیق نماید و اینکه آخر آنها
حضرت صاحب روحی له الفدا حجت خدا و امام زمان است که زنده و حی موجود است
و بحکم خدا غائب است و امامت جناب شان تا فنای دنیا است و این شرط مشروط به حال
اداست نه حال تحمل و ثبوت ایمان کما فی ربع از مصاحبت بینه و اقرار میشود و مثل جناب شیخ
و بعض دیگر متاخرین باین شرط نمی کنند و روایت غیر اثنا عشری را نیز قبول می نمایند
بشرطیکه متهم بکذب نباشد چنانچه در عده فرموده است مستند لا بقول الصادق
اذا نزلت بکم حادثة لا تجدون حکمها فیما روی عنا فانظروا الی
ما رووه عن علی فاعملوا به یعنی حضرت صادق فرموده است که اگر حادثه بر شما
نازل شود و حکم آن واقعه در اخبار و احادیث یافته نشود پس آنچه روایت نموده اند (عامه)
از علی بان نظر بکنید و بنا بر آن عمل بکنید و ازین جهت است عمل طائفه بمرویات حفص
ابن غیاث بن کلوب و نوح ابن دراج و سکونی ولکن فیه ما فیه و لیس
ذالک محل ذکره بالتفصیل فانت تعلم بعدم تمامیة الادلة بحجیة
الخبر الواحد الامامی العادل من حیث هو فکیف بغیره و چون خبر مذکور نیز
از جمله اخبار موثقه است پس استدلال ازان موجب دور است و عمل اصحاب جماعت با امکان اینکه عمل
آنها بر آن اخبار از جهت قرائن خارجه باشد و اگر قرینه نبود ممکن بود عدم اکتفا
ولکن این احتمال مدفوع است بجهت اصالة عدم قرینه ولکن بعد انسداد آن شرط
نیست کما بین فی محله و خبر موثق حجت می باشد و شرط تحرز از کذب لازم میباشد

ومنجمله آن عدالت است و آن در مجرد ظهور اسلام مع عدم ظهور فسق در نزد قدما ظاهر
می باشد[۱] ولکن معروف در متاخرین به کیفیت راسخه و ملکه باعثه بر ترک کبائر و
اصرار علی الصغائر است و کاشف از آن است بودن شخص ساتر العیوب ظاهر او مجتنب
بودن آن از کبائر و از اصرار بر صغائر وغیره است[۲] و کاشف اعم است قطعا باشد یا ظنا و در
قبول روایت اشتراط بان مشهور است و نسبت نموده اند بشیخ که آن اکتفا به ثقه بودن مینماید
بشرط تحرز او عن الکذب لو فاسق بجوارح بوده باشد و مؤدای آنچه در عده فرموده نیز همین
است مگر اینکه از آن مفهوم میشود که آن عدالت مطلوبه فی الراوی همین را می داند پس در اصل
مخالفت در معنای عدالت داشته باشد که در روایت عدالت همین معنا دارد و در شهادت
وغیره معنائش غیر ازین است زیرا که شرط مذکور نزد جناب شان هم لازم است چنانچه در محکی عن العده
نقل کلام شیخ موجود است که میفرماید شرط العمل بخبر الواحد العدالة بلا خلاف و این
تصریح است بر عدم خلاف به اشتراط بان و هو الحق و آیه نبا بمفهوم خود و اجماعات منقوله و
ذهاب معظم اصحاب و عدم خلاف بلکه دعوه اجماع بر آن چنانکه در محکی نهایه
و مبادی است مثبت مطلوب و کذالک آنچه منقول از منیه است که روایت فاسق مردود است اجماعا و کلام
شیخ در عده گذشت و عن التعلیقه و العدالة شرط عند المتقدمین و المتاخرین ولکن
بر فرض انسداد چون موثق و قوی راجحت میدانم لازم آن قبول روایت فاسق محترز عن الکذب
است لئلا یلزم ترجیح المرجوح علی الراجح و اجماع بر فرض مذکور ممنوع است کما ادعی
علیه بعضهم و منجمله آن شرائط ضبط است یعنی ضابط بودن راوی و مراد از آن
ضبط متعارف است نه اینکه سهو و نسیان مطلقا نداشته باشد که آن مختص به معصوم است و فائده

شرط ضبط راوی

آن این است که محفوظ از کمی و نقصان باشد و عدم سهو از ذکر واسطه و از همین جا است
که لفظ ثقه را بر ضابط دلیل میدانند و عدم وثوق بر قول غیر ضابط وجدانی است و اشتراط
عدالت کفایت از اشتراط ضبط نمی کند چه عدالت منع از تعمد می نماید نه سهو و نسیان
و این شرط شرط حال تحمل و حال ادا هر دو میباشد و منجمله آنها افاده ظن را نیز در خبر شرط
نموده اند و درین اشکال نیست بلے اشکال در آن بر مذهب کسانیست که حجیت
اخبار را من باب الشرع میدانند لاطلاق الادلة مثل منطوق آیه نبا یا مفهوم آن ولکن
اگر اول است پس اطلاق موجب افاده تبین خواهد شد و اقل و ادنے تبین ظنے است
و در غیر آن پس انصراف اطلاق بطرف غالب باشد و غالب صورت افاده ظن است
و ظاهر عدم اشتراط تعدد مخبر است بجهت ادله داله بر حجیت خبر واحد من حیث هو خبر واحد است
بعد تمامیت آنها پس مقتضائے آن خبر است نه شهادت و دعوه اجماع نیز بر عدم تعدد
مخبر در خبر نموده اند و ظاهر عدم خلاف است بران و این بر بنا حجیت آن من باب الشرع است
و بر بنا فرض حجیت آنها من جهة الانسداد و من باب الظن پس حجیت واحد دران ثابت
شده کما بین فی محله و اشتراط باینکه راوی ولد الزنا نباشد پس اقوی اشتراط
است چه بعض آنرا کافر و نجس میدانند پس بر مذهب شان ظاهر و واضح است و بعض علماء
قائل بعدم کفر او هستند و هو الحق و برین تقدیر پس بجهت عدم انصراف ادله باو و انصراف آن
بطرف غیر او به اتفاق ظاهر است و در فرض انسداد نیز شرط مذکور ثابت است و معروفیت نسب
در راوی شرط نیست چنانچه افقهیت آنهم شرط نیست و ذکوریت نیز شرط نیست
و در ناقل لفظ عربیت هم شرط نیست و قبول روایت از نسوان و زنان ثابت است

نبودن راوی ولد الزنا

چنانچه در منقول از نهایه لاخلاف بین اصحابنا واز محکی شرح درآیه لاطباق
السّلف والخلف علی الروایة من المرءة ودر محکی احکام ولیس من شرطه
الذّکوریة لما اشتهر من اخذ الصّحابة باخبار النّساء وحریت نیز شرط
نیست بسبب عموم ادله ونفی خلاف محکی از نهایه وبصیر بودن هم شرط نیست بلکه روایت
اعمی هم مقبول است لعدم الدلیل علی الاشتراط وظهور اتفاق بر عدم وعدم خلاف وآن از نهایه مختصر الاحکام
وعدم قرابت هم شرط نیست پس روایت ولد از والد جائز است بدلیل این هم عموم ادله
وظهور اتفاق است وجائز است روایت از قادر بر کتابت چه عدم قادریت شرط نیست
وچون خبر مجهول الحال را که تحرز او از کذب ثابت نباشد معتبر نداشته اند پس عدم اعتبار
خبر مرسل هم ازین جهت ظاهر است ولکن بعد انضمام انچه بان وثوق حاصل شود مرسل هم
معتبر است مثل مراسیل اهل اجماع چون مراسیل ابن ابی عمیر وازین بیان ظاهر شد
که ترجمه حدیث مطلقا ممنوع نیست بلکه نقل بالمعنے جائز است وانچه رواة وغیره از آنحضرت
صلے الله علیه وآله وائمه علیهم السلام نقل نموده اند در اکثر اخبار اگرچه احتمال نقل لفظ هم است ولکن چون
یقین نیست که نقل لفظ است یا نقل بالمعنے پس چطور حکم نموده است معاصر مذکور
به اینکه احادیث خصوص احادیث طوال مثل اخبار معراج الفاظ رسول نیست بلکه الفاظ
راوی هستند با اینکه مقتضای اصل همین است که احادیث منقول بلفظها باشند تا اینکه
علم بعدم بهم رسد فانّ الاصل عدم النقل بالمعنے وبعد تنزل میگوییم که اگر ما قائل بشویم
باینکه این احادیث منقول بالفاظ نیستند بلکه الفاظ رواة هستند پس چون غرض نموده ایم
که حدیث قابل اعتبار همانست که راوی آن عادل وضابط ومحترز عن الکذب وعارف

بلغات وقرائن وغیره باشد وخوف از عقاب خدا داشته باشد وتصدیق پیغمبر نموده باشد واز افترا بر خدا ورسول ترسناک باشد چنانچه لفظ عادل اکثرے از مذکورات را شامل است پس چه طور ممکن است که رواة کذائی وناقلان متصف بصفات مذکوره چند ہزار احادیث وضع کرده نسبت بآنحضرتؐ یا بعترت امجادش نمایند ودر نفس الامر واقع آن احادیث از فرموده آنحضرت نبوده باشند حاشا وکلّا وچون احادیث معراج بحد تواتر بلکه بالاتر از ان رسیده پس در آنچه متفق المعنے ہستند عدم اعتقاد بدان موجب تکذیب پیغمبرؐ میباشد وآن منجر بکفر خواهد شد فلهذا برائے تصدیق صحت مضمون حدیث شرائط مذکوره در راوی قرار داده اند غرض از ان چیزے نیست سوائے اینکه بر قول ناقل متصف باین صفات اعتماد ووثوق حاصل میشود چه این امر مخصوص باحادیث واخبار نیست بلکه تصدیق هر واقعه برائے غائب بهمین طور میباشد که اگر ناقل معتبر نقل واقعه مے کند اعتماد ووثوق بر آن حاصل مے شود والآخر پس شرائط راوی در اخبار پیغمبر خدا وائمه ہدا علیهم التحیة والثنا ہم مفید ہمین امر است پس آنچه معاصر مذکور فرموده که علماء شکر الله سعیهم اگرچه تقسیم حدیث بصحیح وغیره فرموده اند ولکن طریقه دریافت صحت خبر قرار نداده اند کلّیة صحیح نیست چه طریقه صحت مضمون حدیث ازین طریقه که معین نموده اند کدام بهتر متصور است چنانچه ترجمه اصل عبارت ایشان که در جلد ششم تفسیر مذکور صفحه ۱۲۲ است این است علماء حدیث بهر قدر که کوشش بر احادیث کرده اند شکر الله سعیهم کوشش ایشان محض در بودن راوی ثقه ومعتمد ودریافت این بود ولکن بما ہیچ معلوم نشد که طریقه دریافت صحت مضمون وغیر صحت در احادیثکه آنرا معتبر فهمیده اند چه قرار داده اند

قول سید احمد خانصاحب

تقسیم احادیث بمرفوع و متصل و مسند وغیره کرده شده مگر آن تقسیم نیز بلحاظ اسناد و رواة
است نه بلحاظ درایت یعنے بلحاظ صحت یا غیر صحت یا مشتبه بودن مضمون حدیث بلے
بلاشبه برائے شناخت احادیث موضوعه محدثین چند قواعد بنا نموده اند که بر طبق آن
حدیث را مضموناً قرار داده حدیث را موضوع قرار میدهند انتہے و بعد از چند سطر ذکر
علائم وضع حدیث از عجاله نافعه و قول امام سخاوی اهلسنت و ابن جوزی و تدریب الراوی
وغیره نقل نموده است ولکن غرض معاصر مذکور از آن از جمیع علامات محض علامت
مخالفت عقل است چنانچه از تصریح ایشان که مابعدش مے آید پوشیده نخواهد ماند
پس حالا بخدمت ارباب انصاف عرض مے نمایم که پس درایت در اخبار و احادیث
آیا همین است که اگر مضمون حدیث آنچه بعقل چنین مدعیان عقل بیاید بوده باشد
صحیح است و الا فلا حاشا و کلا چنانچه عنقریب بتصریح بیان خواهم نمود چون علم درایه
علمیست بسیار عظیم الشّان و کتب مولفه درین فن از عامه و خاصه بسیار مے باشند و لکن
از انجا که خصوصیت خاصه بالخاصه بر سر اهل انصاف ظاهر است مجملے از آن پیشکش
ارباب فهم نموده مے آید که وضع علم درایه بغرض درایت حدیث است پس چه طور انکار
از آن معاصر مذکور می نماید و میگوید که طریقه درایت صحت حدیث قرار نداده اند در رساله
فن الحدیث المنسوبه الی السیّد الشریف علی الجرجانی میگوید هذا مختصر جامع
لمعرفة علم الحدیث یعنے این مختصریست که جمع نموده شد برائے معرفت
علم حدیث و در حاشیه منقوله از شرح نوشته که مراد از علم حدیث در اینجا علم اصول
حدیث است بحذف مضاف یعنے لفظ اصول محذوفست و میگوید که و هو علم

یعرف به احوال ما یسند الی النبی ص من حیث الصحة والضعف و احوال
اسناده من حیث الاتصال والانقطاع و احوال رجاله من حیث الجرح
والتعدیل یعنے و آن علمیست که بآن معرفت احوال آنچیزها یعنے احوال و افعال و تقریر
که به پیغمبر منسوب باشد حاصل میشود بحیثیت صحت و ضعف و معرفت احوال اسناد آن من
حیث اتصال و انقطاع و احوال رجال آن من حیث الجرح والتعدیل پس
میگوید که متن الفاظ حدیث است که بآن تقوم معانی آن میشود و حدیث قول نبی ص
و صحابی و تابعی و فعل آنها و تقریر آنها همه را شامل است و سند اخبار از طریق متن را میگویند
و اسناد رفع حدیث بطرف قائل آن است و آن هر دو در اعتماد حفاظ به صحت و ضعف
حدیث متقارب هستند و بر حاشیه از تاریخ حنفی نوشته که حفاظ جمع حافظ است و حافظ
کسے است که علم او احاطه کند بصد هزار حدیث و بعد از و حجت است و آن کسیست که
احاطه کند علم او بسه صد هزار حدیث و حاکم آن کسیست که علم او بجمیع احادیث متناً و سنداً
محیط باشد و بعده در رساله مذکوره میگوید و متواتر خبرے را میگویند که روات آن بمرتبه
در کثرت بالغ شوند که عادةً اتفاق اوشان بر کذب محال باشد و دائم باشد این پس
اول او مثل آخر او باشد و وسط آن مثل هر دو طرف آن و بعد چند سطر گفته که حدیث
مَن کَذَبَ عَلَیَّ مُتَعَمِّدًا فَلْیَتَبَوَّءْ مَقْعَدَهٗ مِنَ النَّارِ یعنے حضرت ص
فرموده اند که هر که بر من دروغ به بندد بتعمد پس باید که جائے خود در جهنم قرار بدهد این روایت
را نقل کرده از صحابه گروه کثیر بعض در عدد آنها گفته اند که آن چهل کس هستند و بعض گفته اند
که شصت و دو کس بودند و در این رجال عشره مبشره هم داخل اند و از این تحقیق دانستی

تعریف متواتر از زبانی

بحث در حدیث من کذب علی

کہ حدیث معراج را چہ قدر رواۃ نقل کردہ اند و ہمہ متفق اند در اینکہ آنحضرت صعود

نمود و بآسمانہا و ملاقات ملئکہ و انبیا و رفتن خود بہ بیت المقدس و باز آمدن ازان

جاہا بیان فرمودہ اند و کسے نگفتہ کہ بخواب دیدہ اند آیا بحد تواتر رسیدہ است و آیا

ممکن است از مثل خلیفہ دوم و خلیفہ زادہ و از مثل ابن عباس و از مثل حذیفہ

و قتادہ و انس و مالک و ابوذر و سلمان کہ ہمہ از صحابہ کبار و غیرہ میباشند کہ اتہام

و دروغ بآنحضرت بستہ جاے نمود نعوذ باللہ قرار دہند پس کدام مسلم گمان

میتواند کرد درین احادیث کہ آنہا موضوع و غلط محض میباشند یا گمان کند در غلطی

فہم ناقلین در چنین امر ظاہر و بیان واضح کہ بعبارات سہلہ و قریبۃ الافہام و واضحۃ

الدلالہ در افصح لغات فرمودہ باشد باوجود بودن رواۃ از اہل لسان از عارفین بہ لغت

و واقفین بہ قرائن و ہذا فی غایۃ الوضاحۃ و در ہمین کتاب میگوید اعلم ان متن الحدیث

لا یدخل فی الاعتبار الا نادرا یعنے متن حدیث داخل در اعتبار نمیشود مگر بر سبیل

ندرت یعنے در بحث از احوال آن نزدیک اہلحدیث بل یکتسب صفۃ

مِنَ القوّۃ والضعف وبین بین بحسب اوصاف الرواۃ مِن

العدالۃ والضبط والحفظ وخلافہا وبین ذالک او بحسب الاسناد

من الاتصال والانقطاع والارسال والاضطراب ونحوہا پس حدیث

بنابرین منقسم میشود بطرف صحیح و حسن و ضعیف ترجمہ بلکہ اکتساب مے نماید متن حدیث

قوت یا ضعف یا حالت بین بین را بجہت اوصاف رواۃ از عدالت و ضبط و حفظ

یا خلاف اینہا و بین بین اینہا یا بجہت اسناد از اتصال و انقطاع و ارسال و اضطراب

حصول بعد حصول

درایت از متن

قوت وضعف متن حدیث متن از روایت

ومثل آنها و بعد ازین تعریف حدیث صحیح نموده باز میگویند واوّل من صنّف
فی الصحیح المجرّد الامام البخاری ثمّ المسلم اول کسیکه تصنیف در صحیح مجرد
نموده امام بخاری است باز مسلم است وکتابا هما اصح بعد کتاب الله العزیز و کتاب بخاری
و مسلم اصح الکتب بعد کتاب خدا است و امّا قول الشافعی ما اعلم شیئا بعد کتاب الله
اصح من موطأ مالک فقبل وجود الکتابین ولیکن قول شافعی که من بعد
کتاب خدا چیزے را صحیح ترمے دانم از موطا مالک پس آن قبل وجود بخاری و مسلم است
واعلی ترین قسم ہائے صحیح حدیثے است که بخاری و مسلم بران ہر دو اتفاق نموده باشند
و بعد ازین انچه بخاری بآن منفرد باشد و بعد ازین انچه مسلم برآن انفراد داشته باشد
وازین تحریر سید شریف واضح گردید که احادیث معراج بخاری و مسلم ہر دو باتفاق
صحیح نموده اند پس اصح ترین احادیث بوده باشند پس ازکجا معاصر مذکور این احادیث
را موضوع میفرمایند که از رواة سهو و غلطی واقع شده است میگویند واز علائم وضع که از
عجاله نافعه وغیره نقل کرده اند مخالفت عقل را درین احادیث میگویند واز همین جهت آنرا
از جمله موضوعات قرار میدهند چون باعتبار دیگر بطرف احاد و متواتر وغیره منقسم میشود
پس اکثر درمیین علما یاد و تعریف آن مشهور است درانجا ذکر مے نمایم پس متواتر خبرے
را میگویند که سلسله رواة آن بحد کثرت چنان در ہر طبقه برسد که عادة توافق آنها بر کذب
محال باشد و تواتر گاہے بر معنی از معانی مے باشد چنانچه ہرگاه متعدد باشند الفاظ و معنا
متحد باشند مطلقا یا فی الجمله و این را متواتر معنی میگویند و بر ناقد خبیر مخفی نیست که احادیث
معراج که تعداد رواة آن از تعداد حد تواتر زائد است از ہمین قبیل مے باشند پس عادة

تجرید بخاری و مسلم از احادیث مذکوره است از مجموع صحیح تر است از جرجانی ۱۲

جواب قول شافعی در باب موطا

ف اعلی ترین قسم ہائے احادیث صحیح آنست که باتفاق بخاری و مسلم ہر دو برآن باشند ۱۲

ذکر معنای متواتر

همه رواة را کاذب و الـنسیتن محال باشد و منجمله آنچه در سائر احادیث شاست عروج آنحضرت

بآسمانها در حالت بیداری با جسم شریف است پس این متواتر معنی باشد و عقل عادةً

تواطو و توافق بر کذب ازین جماعت کثیره محال میداند چنانچه وقوع سهو یا غلط و فهمی

از جمیع اینها مخالف عقل است پس ثابت شد عروج آنحضرت بآسمانها و قضیه معراج

جسمانی و باطل گردید دعوه منکره و احاد پس آنکه متواتر نباشد و در تحقیق وجود خبر متواتر اللفظ

والمعنی و متواتر المعنی فقط شبه نیست ولکن در متواتر اللفظ دون المعنی پس اگرچه محتمل الوجود

بجهت اشتراک لفظی بغیر وجود قرینه معینه اراده احد معانی باشد ولکن معلوم نیست

و چون احاد را اگر کس زاید و نزد بعض از دو زاید روایت نمایند آنرا مستفیض می نامند و

مراد این است که متکثر الروایت در هر مرتبه بوده باشد و مستفیض ماخوذ است از قول فاض

الماء یفیض فیضاً و فیوضاً و فیوضةً و فیضاناً ای کثر حتی سال کالوادی

یعنی وقتیکه آب بسیار میشود و سیلان می نماید عرب میگویند فاض الماء و در قاموس

بدون ذکر صلهٔ آن از بناء آن للمفعول منع کرده است و ظاهر عدم اختصاص آن باتحاد

لفظ میباشد کما قال السید صاحب الریاض و جماعة منهم پس آن مع تعدد الفاظ

و اتحاد معنی هم محقق میشود و بعض آنرا مختص باتحاد لفظ میدانند چنانچه ظاهر عبارات اکثر همین است

و بر فرض اول پس آن چون متواتر است از مستفیض اللفظ والمعنی و مستفیض المعنی فقط

بلکه آن مستفیض اللفظ فقط هم محقق است و در بودن اختصاص آن از قسم احاد چنانکه گفتیم

بعض اشکال نموده و در متواتر نیز جاری میسازند و در قوانین از حاجبی و عضدی استظهار

آن فرموده است ولکن از شهید ثانی رحمه الله اول است کما ننبه علیه فی درایته

در تحقیق وجود خبر متواتر ... معنی نیست

در بیان مستفیض است

تحریر محل اشکال

و در آن آنرا مشهور هم گفته و بعض آنرا غیر آن میدانند چه در مشهور تعمیم می نماید به تعدد راوی
اگرچه در یک مرتبه از مراتب باشد و در بعض اطلاقات بر آنچه مشهور در السنه باشد آمده
اگرچه مختص باسناد واحد باشد بلکه آنچه اسناد آن اصلا نباشد و در اولین اختصاص و تعمیم هر دو
جاریست و ظاهر شمول جمیع است در قول حضرت صادق ع حدثنا بما اشتهر بین
اصحابک و از جمله آنها غریب است و غرابت آن یا در سند است یا در متن است و بیان غریب
یا در هر دو و اول آنست که متفرد باشد به نقل آن یکی از نقل خود و هکذا الی آخر السند
با بودن متن معروف از جماعتی از صحابه یا غیر ایشان و ظاهر است که اعتبار کردن تنها غریب مشهور
اسناد واحد متفرد بطرف کسی از جماعت معروف الحدیث و دوم پس او آنست
که یکی متفرد به روایت متن آن باشد پس روایت کنند از او یا از واحد دیگر یک جماعت
کثیره پس نقل آن مشتهر گردد از متفرد و گاهی آنرا غریب مشهور نیز میگویند و غریب
فی المتن نیز از و تعبیر مینمایند چنانچه اول را غریب فی السند میگویند و از اطلاق غریب مطلقا غریب بالسند
مراد قسم ثالث میباشد یعنی آنچه راوی او در جمیع مراتب واحد باشد و متن آن از جماعت غریب بالمتن
مشتهر نباشد و گاهی گفته میشود غریب [illegible] اول بر السنه و غیر معروفه در کتب
معروفه و در عرف علما گاهی اطلاق آن بر خبری میشود که متن آن مشتمل بیان امر
غریب یا حکم و طور غریب باشد و در عرف رواة و محدثین و غیرهم اطلاق میشود نیز اطلاق غریب بر متن مشتمل بر لفظ بعید الفهم
بر آنچه متن او مشتمل باشد بر لفظ غامض که بعید الفهم باشد بجهت قلت استعمال آن در
شایع از لغت و در این باید تثبت بغایت فرمایند چه معلوم است انتشار لغت و کثرت
معانی الفاظ غریبه چه بسیار است که حاصل میشوند معنای مناسب مراد و مقصود آنچه

بان دست رسیده بود و جماعت علما در آن تصنیف کتب فرموده اند چنانچه میگویند
که اول کسیکه در و تصنیف نموده نضر ابن شمیل بود و میگویند که اول مصنف در آن ابو عبیده
معمر ابن مثنی بود و بعد از ان ابو عبیده قسم ابن سلم و بعده قتیبه و بعده خطابی پس این
مصنفات از امهات آنست و متابعت آنها نموده اند غیر آنها بزوائد و فوائد چون ابن
اثیر در نهایه و بعده زمخشری در فائق و هروی در غریبین و ذیلش زائد نموده است در آن غریب
القرآن را مع الحدیث و دیگر علما نیز از غیر مذکورین زوائد نموده از جمیع با انچه اهمال از آنها شده
شیخنا الطریحی در مجمع البحرین و گاہے بر آن مفرد بجهت تفرد راوی آن نیز میگویند و از ینجاست
که اگر در جمیع سند از این جهت باشد پس آنرا مفرد مطلق می نامند و آنرا مفرد نسبی بے نسبت تفرد
بعض داشتیم شاذ نیز بر آن اطلاق مے نمایند و مشهور تغایر است پس شاذ خبریست
که واحد ثقه آنرا روایت کند مخالف انچه روایت کرده باشند اکثر و مقابل آنرا مشهور
محفوظ میگویند و شاذ را بعض مطلقا مردود مے دانند و بعض بشرط آنکه در محفوظ در طبقه
راوی آن اضبط و احفظ و اعدل اگر باشد پس مقابل آن را که شاذ باشد رد مے کنند و شاذ
مردود میخوانند و الا ترجیح میدهند و رد نمی نمایند و بعض آنرا مطلقا قبول دارند و اگر راوی
شاذ ثقه نباشد پس آن مردود را منکر میگویند و چون مردود در بعض اقسام شاذ هم میباشد
و در منکر نیز مردود میباشد پس مردود اعم باشد و لکن اختصاص من جهة اجتماع ع اللفظین
عجب نیست که بوده باشد کما نبه علیه بعضهم و مردود شامل مشتبه الحال هم میباشد
چنانکه اطلاق کرده میشود مردود بر مطلق غیر مترجح بصدق تجزیه و اطلاق شاذ بر انچه نادر الفتوی
باشد کرده میشود اگرچه مشهور النقل بوده چنانکه اطلاق مشهور بر انچه مشتهر الفتوی

نباشد اگرچه نقل آن نادر باشد گرده میشود و عزیز خبریست که کمتر از دو آنرا روایت نکرده باشند و مقبول و آن خبریست که آنرا قبول کرده باشند و عمل بدان نموده باشند و التفات بصحت و عدم آن نکرده باشند و منشاء قبول آن غیر التفات بصحت نحو آنهم بود و معتبر و آن خبریست که اقامه دلیل بر اعتبار آن من جهة صحت آن یا وثاقت یا حسن آن نموده باشند یا آنچه عمل بر آن تمامی یا اکثر علما نموده باشند و مسند و آن خبریست که جمیع رجال سند آن را ذکر نموده باشند در هر مرتبه تا اینکه منتهی شود بمعصوم علیه السلام یا غیر معصوم اگر او صاحب خبر منقول بوده باشد مثل اخبار از قول و فعل بعض صحابه یا رواة و غیره مثلاً و این وقتیست که مثل این را داخل در خبر و حدیث بجهت اصطلاح بدانیم و فیه تامل و متصل و آن را موصول نیز میگویند خبریست که سند آن متصل باشد بمثل آنچه گذشت و فرق در مسند و متصل آنست که در اول اختصاص بانتهاء الی المعصوم یا غیر آن که صاحب خبر باشد میباشد و در ثانی اختصاص مذکور نیست بلکه آن اعم است مسند را و موقوف و مرفوع را و در درایه فرموده که گاهی متصل مخصوص میشود بآنچه متصل در اسناد بمعصوم یا صحابی دون غیر اهم باشد و این در صورت اطلاق است و در صورت تقیید پس جائز و واقع است چنانچه میگویند هذا متصل الاسناد بفلان و همچنین مرسل و آن شامل است مرفوع و موقوف و معلق و مقطوع و معضل را بمعنای اعم و اما بمعنای اخص پس آن خبریست که رواة آن بالتمام یا بعض آخر آن ساقط شده باشد اگرچه ذکر ساقط بلفظ مبهم مثل لفظ بعض یا بعض اصحابنا کرده باشند نه اینکه بدون تمیز بلفظ مشترک ذکر نموده باشند که آن مرسل نخواهد شد و گاهی اطلاق مینمایند مرسل را بآنچه

مقبول

محتج

مسند

متصل

مرسل

فرق در معنا خاص و عام

تابعی اسناد آن برسول خدا کرده باشد بدون ذکر واسطه مثل قول سعید ابن مسیّب
که بگوید قال رسول الله صلی الله علیه و آله کذا و این معنی نزد جمهور مشهور است
کما نقل عن الدرایه و مختار جماعت همان معنا اعم میباشد و بعض بقید نموده اند در معنا
ثانی مشهور مرسل اختصاص تابعی بکبیر سن و گفته اند اذا کان التابعی المرسل کبیرا
والا پس آن را منقطع خواهند گفت و معلّق و آن خبریست که از شروع اسناد آن یکی (معلّق)
یا زائد ساقط باشد و معانی دیگر هم گفته اند و منقطع و آن آنست که از وسط اسناد یا آخر
آن ساقط شده باشد یکی یا زائد و بعض اختصاص ساقط بواحد نموده اند و ظاهر عدم
اختصاص است پس معضل را شامل بوده باشد ولکن ظاهر اختصاص معضل بساقط
الوسط و قول دیگر هم می باشد کما عن لب اللباب و الدرایة ایضا و غیرهما
و مرفوع و آن آنچه مضاف کرده شود به معصوم از قول و فعل و تقریر یعنی وصل نموده شود (مرفوع)
آخر سند بمعصوم و قطع و ارسال در آن باشد یا نباشد و گاهی میگویند بر آنچه ساقط
باشد از وسط سند یا آخر سند قبل یکی یا اکثر با تصریح بلفظ رفع مثلاً بگویند روی شیخنا
الکلینی عن علی ابن ابراهیم عن ابیه رفعه الی ابی عبد الله ع و این در قسم
مرسل بالمعنی الاعم داخل است و موقوف و آن را دو قسم گفته اند یکی مطلق و دیگری مقید (موقوف)
پس آنچه ماخوذ مطلقا باشد پس آن روایتی است که از مصاحب معصوم از نبی و امام از
قول و فعل نموده باشد خواه متصل السند باشد خواه مقطوع السند باشد و در غیر مصاحب
معصوم مقید میباشد مثل وقفه فلان عن فلان و گاهی بر موقوف لفظ اثر اطلاق مینمایند
وقتیکه موقوف علیه صحابی نبی باشد و بر مرفوع خبر میگویند و این اطلاق از بعض فقها

است و لکن محدثین پس اثرا بر هر دو اطلاق مے کنند و این جمیع اقسام از مرسل میباشند
ولے اگر ساقط معلوم بشخصه بوده باشد پس آن در معنا مسند است ورنه در اعتبار مرسل
خلافست و بعض تفصیل نموده اند و مضمر و آن انچه ذکر معصوم در آخر سندش بضمیر غائب
نمایند مثل انکه بگوید سئلته او عنده او دخلت فقال لی و غیر ذالک و مکاتب
و آن انچه حکایت کتاب معصوم نماید و ظاهر اختصاص آن بخط شریف مے باشد اگرچه
بعض عدم اختصاص را دعوه فرموده اند و معنعن ماخوذ از عنعنه مصدر جعلی است که آنرا
از تکرار حرف مجاوزه اخذ نموده اند و آن عبارت از خبریست که در سند او عن فلان باشد
و آنرا متصل میدانند اگر صارف از ان نباشد و اسنادش در آیه جمهور محدثین نموده میگویند
بل کاد ان یکون اجماعا و چون اقسام خبر غیر از انچه ذکر نمودم بسیار است و ضبط آن بعد
تعسره درین مقام بجهت غرابت غیر مناسب است اکتفا به همین قدر نمودم چه مثل روایت
اکابر از اصاغر یا روایت متساوی السن از متساوی السن یا روایت احدهما عن الآخر که آنرا مدبج از تدبیج
نامیده اند که هر یکے دیباچه وجه خود را بدیگر عند الاخذ بذل مے کند و روایت ابا از ابنا
و بالعکس و قسمیت مسمے بسابق و لاحق و متفق و مفترق و موتلف و مختلف و متشابه در
انچه اتفاق باشد خطا و نطقا مع اختلاف الآبا نطقا مع الاسلاف خطا یا بر عکس چون
جریر بجیم معجمه و رائے مهمله و حریز بجاے حطی و زا معجمه و شریح ابن النعمان و شریح
ابن نعمان و مسلسل و مصحف و غالب تصحیف در لفظ است و محرف و مقلوب و مزید و
مضطرب و مدرج و معلل و مدلس و غیر ذالک و مقصود ازین کوشش غیر از دریافت
صحت و عدم صحت حدیث چیزے دیگر نیست پس انچه معاصر مذکور میفرماید که طریقه

مضمر

معنعن

در یافت صحت مضمون حدیث قرار نداده اند از کمال بے انصافی است که مقصود آن
غیر از جهل یا تجاهل و فریب دهی عوام و شبه ساختن امر حق بر غیر صاحبان فهم نیست
پس منصفان خبیر و ناقدان بصیر براه انصاف ملاحظه فرمایند زیباکی آن صاحب و انصاف فعلیه در
صدق قول و کذب آن و آنچه حق باشد از انظار مخفی و مستور نکنند و کتمان آن نفرموده منظور کلمه
صدق و اظهار امر حق بوده باشد وما علینا الا البلاغ مطلب دوم از مبحث
ثانی در ابطال باقی ادله عقلیه و نقلیه مخفی نماند که در اول مبحث اول ابطال ادله
عقلیه مانعین بتفصیل نموده ام و درین مبحث چون صاحب مذکور بعد ذکر اخبار و غیره از انچه
بیانش مع ابطالش از ما گذشت بعنوان عقل ابطال اخبار وارده در معراج نموده است
و مبنای استدلال خود ترجیح مخالف عقل در صورت تعارض با نقل قرار داده باین طور که
هر چیزیکه موافق عقل نباشد آن غیر مقبول است و متعذرات استقرائی را داخل ممتنعات عقلی
نموده است انشاء الله تعالی بعد نقل قول ابطال آن مے نمایم و بدلیل عقلی ثابت
مے کنم که دلیل مانع بے سر و پا باطل است پس بدانکه در آخر همین بیان که سابق
گذشت گفته است که در صورت تعارض بین النقل و العقل عقل را باید مقدم ساخت
چنانچه ابن رشد گفته و ابن تیمیه نیز قریب بآن گفته الخ من نیز از بحث تعارض
بین العقل و النقل انچه حق است آن میگویم پس بدانکه در حجیت عقل فی الجمله کلامے
نیست و از احادیث و اخبار نیز حجیت آن ثابت است و آن رسول باطنی خداست و تعریف
آن بجوهر مجرد که تعلق به بدن دارد بتعلق تدبیر و تصرف نموده اند و در احادیث است که
العقل ما عبد به الرحمن واکتسب به الجنان و ازین قبیل و بودن آن حجت

رد قول احمد خان صاحب که هیچ از نقل مخالف
عقل نباشد مردود است

من الله بر بندگان از اخبار بسیار و قرآن مجید و اجماع ثابت است و بحجیت آن در
آنچه مستقلا ادراک آن میکند قائل هستیم و نیز در اصول اعتقاد که عبارت از توحید و عدل
و نبوت و امامت و معاد است که در بعض از آنها عقل حجت است بدون انضمام نقل
و در بعض با انضمام نقل چنانچه معرفت خدا و کذا ادراک معرفت نبی که از معجزه میباشد اگر از
قول پیغمبر یا قول خدا باشد دور لازم میشود و همچنین امامت امام ع که حافظ شریعت پیغمبر
باشد اگرچه بعقل و نقل مدرک میشود لکن عقل در اثبات وجوب نصب امام مطلقا کفایت
مے نماید و در تعیین مثل حضرت امیر المومنین بعد از ختم المرسلین صلوات الله علیهما و آلهما
اجمعین با انضمام نقل که ایشان افضل ترین جمیع صحابه بلکه تمامی انام بعد از رسول انام
بود در زهد و علم و تقوی و تواضع و عبادت و طاعت و معرفت و قضا و شجاعت و سخاوت
و سبقت ایمان و اسلام و صبر و رضا و خلق و کرم و غیره در جمیع صفات حسنه و معصوم
و بری و مبرا و منزه بود از نجاست کفر از اول عمر تا نهایت آن و سجده صنم و عبادت
وثن ننموده بود و در مهد رسالت تربیت یافته بود و از بدو عمر رفاقت و خلوص و محبت
و اعتقاد بحضرت رسالت صلعم داشت و در همه احوال تابع حکم آنسرور بود و گاهے بطرفة العین
عصیانی و نافرمانی آنحضرت نکرده و آنحضرت همیشه او را در حال حیات خود خلیفه خود فرموده
بود و دختر نیک اختر خود را که بهترین زنان عالم بود باو تزویج نمود و سوره برائت باو داد پس
از بعض گرفته نمود و بر فرش خواب آنحضرت آنجناب در شب هجرت خوابید و خوف جان
نکرد و همچنین از جمیع آنچه مثبت فضائل و مناقب آنجناب از قول دوست و دشمن از مسلم
و غیر آن ثبوت قطعی یقینی پیوسته پس بعد احراز جمیع مقدمات عقل حکم بامامت

در بیان اینکه عقل حکم میکند بامامت علی ابن ابیطالب ع

آنحضرت باتعیین مینماید و قطع میباشد در این که آنحضرت البته خلیفه و وصی آنحضرت
و امام خلق بعد آنحضرت میباشد چه ترجیح مرجوح و تفضیل مفضول را جایز نمیداند و عقلا
را از قبیح منزه میداند و باوجود راجح ترجیح مرجوح قبیح است پس چه طور ممکن است از خدا که باوجود
بودن علی ابن ابیطالب که افضل ترین جمیع امت است در جمیع صفات وغیرها باشد کسی دیگر را
حاکم خلائق بکند و شخص افضل را محکوم شخص غیر فاضل نماید و عقلاء و منصفین از ادنا ناس
این امر پسندیده نمیکنند پس چه طور از خدا و رسول خواهند پسندید پس حجیت عقل در این امور
ثابت است و همچنین در صفات واجب تعالی و توحید و عدل وغیره که اگر حدیثی یا خبری
یا آیتی در این باب دلالت بر آنچه از عقل خالی صاف از اوهام و شوائب ثابت شده
خواهد نمود البته آن را تاویل خواهیم کرد تا اینکه موافق عقل بشود ولکن در امور فرعیه که عبارت
از احکام و اوامر و نواهی باشد از وجوب حرمت و کراهت و اباحت و استحباب موافق آنچه
در شرع وارد است پس عقل چون مدرک آن در جمیع آنها نیست پس دخل دادن عقل
با آن ها از کمال بیعقلی است چنانچه از نقل کلام ابن تیمیه ابن رشد وغیره دانستی چه در وجوب
نماز و عدد رکعات و استقبال قبله و لباس مصلی و اصناف آن و مقدمات دیگر و قرأت
در رکوع و حد آن و سجود و قیام و قعود و وضوء و غسل و طهارت و عنوان آن از آب و خاک
و تقسیم آب مطلق و مضاف و جاری و راکد و باران و طریقه تطهیر و نیت وغیره که یک فعل نماز
باعتبار جمیع شرائط و مقدمات و مقارنات و اجزاء و ارکان وغیره مشتمل است بر مسائل بسیار
باعتبار نوع و باز باعتبار صنف و باعتبار شخص مصلی و تشخص و فردیت آن چه قدر بسیار
و کثیر میشود پس عقل بشری کجا طاقت دارد به ادراک اینها تا حکم نماید که موافق عقل است

[illegible]

یا مخالف آن وکذا در جمیع عبادات غیر از نماز مثل صوم و تعیین آن در ماہ مبارک رمضان
و وقت آن مثلاً از طلوع صبح صادق تا لیل و امساک در آن از جمیع ماکولات و مشروبات
و دیگر انچہ مشرحا در کتب فقہیہ مذکور است و عذاب ترک آن و عناوین قضا و کفارہ
وغیرہ و زکواۃ و شرائط آن و نصاب معینہ آن در ہر یکے از اجناس زکویہ و شرائط آن
و مستحقین آن و مصرف آن وکذا الخمس و فیما یجب و فیما لایجب و دیگر لواحق آن و ہمچنین در
سائر معاملات و عقود و بیع و تجارات و وکالت و جعالت و مضاربت و وقف
و ہبہ و وصیت و نکاح و میراث و طلاق و قصاص و حدود وغیرہ کہ در کتب فقہیہ
مذکور است کجا عقل میتواند کہ انچہ از اخبار و احادیث در ہر ہر نوع و صنف و جزئیات
و کلیات آن مستفاد میشود موافق عقل است بلکہ اکثر آنہا در بادی نظر مخالف عقل
میباشند پس اگر ہمہ ہا را بجہت مخالفت آنہا با عقل رد خواہند کرد یا تاویل آنہا در انچہ
ممکن باشد موافق عقل خواہند نمود ہر آئنہ خروج عن دین الاسلام و ولوج فی التدبر
یا دین مبتدع لازم خواہد شد و این مخالفت عقل کلی بے غائلہ کہ فطرے و صافی از
شوائب وہم و پاک و صاف است نخواہد شد چہ آن عقل حکم بہ اتباع پیغمبر بعد تصدیق
بہ نبوت آن نمودہ است پس با مخالفت عقل جزئی در بعض جزئیات و اطاعت
عقل کلی در تصدیق نبی باید یا عکس این و عقل حاکم است قطعاً در اطاعت عقل کلی کہ
حکم با طاعت پیغمبر نمودہ است پس مراد جناب سید مرتضے علم الہدی اعلی اللہ مقامہ
فی دار الکرامہ از انچہ از عبارت ایشان نقل نمودہ است ہمین است نہ انچہ معاصر مذکور
فہمیدہ و اما قول علما بان کلما حکم بہ العقل حکم بہ الشرع یا کلما حکم بہ الشرع حکم بہ العقل

پس آن معانی متعدده وارد و بیان آن موقوف است بر بحث آن و آن بسیار طول میخواهد و غرابت مقام بذکر آن رخصت نمے دهد و لکن بر سبیل اجمال بعض مطالب نوشته می آید پس آیا عقل مستقل بدون ورود شرع خواه قبل بعثت رسول یا بعد در چیزے باعتبار ادراک حسن آن یا قبح آن اگرچه در بعض مواقع باشد مستقل شد یا نه و ادراک عذاب یا ثواب یا طاعت یا معصیت مے تواند بکند یا نمے تواند و حکم آن چیزے نمیشود پس بر فرض اول قول کلما حکم به الشرع حکم به العقل درست و صحیح خواهد شد و بر فرض ثانی نه و نیز اینکه بعد ورود شرع و حکم خدا و نبی بچیزے بوجوب و بچیزے بحرمت آیا عقل مدرک مے باشد صفات محسنه و مقبحه را باین معنی که حکم نماید که انچه صفت محسنه دارد بآن حکم وجوب فرموده است و انچه صفت مقبحه دارد بآن حکم حرمت فرموده است پس حکم خدا بوجوب در اول و بحرمت در ثانی من باب اللطف خواهد شد و باین معنے قول مذکور کلما حکم به الشرع حکم به العقل میباشد یا حکم مذکور نخواهد کرد و تجویز او ممکن باشد باینکه مجرد امر شارع و نهی او است و هیچ صفت محسنه و مقبحه در آن نیست و اینکه در انچه عقل مستقل نباشد در ادراک حکم واقعی پس بدون شرع در ان یا قبل بعثت پیغمبر بسبب خفاء صفت محسنه یا مقبحه آیا حکم ظاهری در آن خواهد کرد یا نه مثل بهائم است در افعال و بر فرض حکم آیا حکم اباحت خواهد کرد یا حکم بخطر خواهد نمود و همچنین در انچه مشتبه الحکم از قبل شارع بسبب عدم وصول ان بما یا بسبب اختفاء قرائن و من حیث الحسن و القبح مجهول بوده باشد پس آیا عقل در آن حکم به برائة خواهد کرد یا باحتیاط یا باستصحاب یا به تخییر و این مباحث در علم اصول بکمال توضیح و براهین مذکور است و درین مقام ماحصل این مطلب را بیان

ے کنم کہ آیا عقل استقلال در واقعه و فعلے با دراک صفت حسن و قبح واقعی بدون ورود
شرع دارد یا نه حتے بر فرض اول بدون شرع حکم بحسن یا قبح آن میتواند بکند یا اینکه بر فرض
ثانی در انچه شرع وارد نباشد هیچ حکمے در آن نباشد و ثواب و عقاب هیچ نباشد پس
درین مسئله اختلاف نموده اند پس بعض معتزله و فرقه امامیه و حکما و ملاحده و براهمه و غیرهم
قائل باول شده اند و اشاعره اختیار قول ثانی نموده اند و میگویند که عقل در قتل و
ضرب مظلوم و نصرت او فرق نمے کند و هر دو نزد او یکسانست چنانچه آمدی که از اکابر
اشاعره است در محکی عن الاحکام از و میگوید که قال الآمدی فی الاحکام واعلم
انّ الحکم الشرعی یستدعی حکما و حاکما و محکوما علیه فلنفرد کلّ واحد
اصلا و نتفرع علیه انّ العقل لا یحسن و لا یقبح و لا یوجب شکر المنعم
و انّه لا حکم قبل ورود الشرع فلنرسم فی کل واحد مسئلة الاولی ذهب
اصحابنا الی انّ الافعال لا یوصف بالحسن و القبح لذواتها و ان العقل
لا یحسن و لا یقبح انّما اطلاق الحسن و القبح علیها باعتبارات ثلثة اضافیة
تتبدل الی الاغراض و الانظار و غیرهما و لا یکون ذاتیا کاتصاف المحال بالتواحد
اولها ما وافق الغرض و خالفه و ثانیها ما امر الشارع بالثناء علی فاعله و یدخل
فیه افعال الله و الواجبات و المندوبات دون المباحات و ما امر الشارع بذم
فاعله و یدخل فیه الحرام دون غیره و ذلک ایضا یختلف باختلاف ورود
امر الشارع و الثالث ما لفاعله مع العلم و القدرة ان یفعله بمعنی عدم الحرج
فیه و هو اعم لدخول المباح و المکروه فیه و القبح مقابله و ذهبت المعتزلة

اختلاف معتزله و اشاعره
قول آمدی

والخوارج وغیرهم الی ان الافعال منقسم الی صفات حسنة وقبیحة لذواتها مع قطع النظر عن الشرع لکن منها ما یدرک بضرورة العقل ومنها بالنظر ومنها بالشرع ولکن اختلفوا فزعمت الاوائل من المعتزلة الی ان الحسن والقبح غیر مختصان بصفة موجبة لحسنه وقبحه ومنهم من ذهب الی ذالک کالجبائیه ومنهم من فصّل فاوجب فی القبح دون الحسن قطهر ممّا ذکرنا انّ الاشاعرة ذهبوا الی ان فعلا من الافعال من دون ورود الشرع لا فی ذاته ولا بسبب اشتماله علی مصلحة فانه بل یقولون ببقائه بعد امر الشارع علی ما کان من تساوی الطرفین وعدم الحسن والقبح فیه ولیس امر الشارع ونهیه الّا باختیاره لیعلم المطیع من العاصی لا بصفة موجبة للفعل او الترک فالحسن فی الاوّل والقبح فی الثانی ممّا هو بمحض متابعة الشارع ومخالفته ومحصل این عبارت این است که هیچ فعل موصوف بحسن یا قبح فی ذاته یا باشتماله بر مصلحت ومفسده نمیشود وحسن وقبح بمحض متابعت امر شارع است ونهی او وحسن وقبح باعتبار ثلثه اضافیه گفته میشوند که بسبب اغراض وانظار مختلف میشوند وحسن وقبح ذاتی نمی باشند مثل اتصاف محل بسواد ویکے ازان اعتبارات موافقت ومخالفت غرض است ودیگرے امر شارع بثنا کردن بر فاعل آن ودرین افعال خدا واحکام واجبه ومندوبه سوائے مباحه داخل است وآنچه شارع مذمت فاعل آن کرده باشد وذران محرمات محض داخل هستند واین هم مختلف باختلاف ورود امر شارع میشوند وثالث آن افعالے میباشند که فاعل آن رامیرسد که مع القدرة والعلم آن راکند

بمعناء عدم حرج و آن اعم است بدخول مباحات و مکروہات در آن و معتزلہ و خوارج و غیر آنہا رفتہ اند بطرف اینکہ افعال قسمت میگیرند بطرف صفات حسنہ و صفات قبیحہ لذواتہا با قطع کردن نظر از شرع و آن مختلف مے باشند بعض بضرورت عقل مدرک میشوند و بعض بہ نظر کردن و بعض از شرع و لکن درین نیز اختلاف کردہ اند پس اوائل معتزلہ میگویند کہ حسن و قبح بصفت مختص بموجبہ حسنہ و قبحہ نمے باشند و بعض رفتہ اند مثل فرقہ جبائیہ کہ بلے میباشند و بعض تفصیل نمودہ اند پس موجب در قبح دون الحسن میدانند بلکہ قائل بقاء آن بعد شرع بہ تساوی طرفین میباشند و در مامور بہ فی الشرع صفت محسنہ و در منہی عنہ صفت مقبحہ نمیباشد بلکہ شارع امر بہ بعض افعال و نہی عن بعض دیگر نفرمودہ مگر محض برنیا اختبار و امتحان کہ مطیع را از عاصی تمیز نماید و حسن در مامور بہ بعض بہ متابعت شارع و ہمچنین قبح در منہے عنہ از عدم مخالفت حکم شارع میباشد و تحریر محل نزاع از جہات است اول اینکہ اطلاق لفظ حسن و قبح بر چند معنی است منجملہ آنہا صفات کمال را حسن و صفات نقص را قبح میگویند چنانچہ علم حسن و جہل قبیح است و منجملہ آنہا بمعناء مناسب و ملائم طبع حسن و منافر و مبعوض آن قبیح مثل نبات شیرین کہ حسن است و مثل شحم حنظل کہ قبیح است اگرچہ مخالفت بغرض صحت داشتہ باشند و منجملہ آنہا آنچہ موافق غرض باشد حسن است و آن را مصلحت نیز میگویند و آنچہ مخالف غرض است قبیح است و آن را مفسدہ نیز مے نامند و منجملہ آنہا آنچہ در فعلش حرج نباشد آن حسن است و درین داخل اند واجبات و مستحبات و مباحات و مکروہات نیز اگر لفظ حرج را بمعناء عیب و ذم بگیریم و آنچہ در فعل آن حرج باشد قبیح است و در آن نخص حرام و محرمات میباشد و اگر از حرج

منقصت مطلقہ مراد بگیرم پس مکروہ در ثانی داخل باشد و این امور اضافیہ میباشند
کہ بجہت انظار و اشخاص و احوال مختلف میشوند و نسبت درمیان اینہا از جملہ نسب اربعہ
عموم من وجہ میباشد و منجملہ آنہا انچہ فاعل او مستحق مدح و ذم بشود بمعنا اینکہ فاعل آنرا
ممدوح یا مذموم بدانیم پس سوائے معناء اخیر بہ معنے دیگر محل اختلاف و خلاف و نزاع
نخواہد شد دوم از جہات مذکورہ باعتبار انقسام ادراک عقلست چہ قسمی ازان آنست
کہ بدون خطاب شرع حاصل میشود یعنے ادراک و مدرک ہر دو مستقل مے باشد چنانچہ
قبح ظلم و کذب و غیرہ و قسمے است کہ بعد تعلق خطاب بہ ملزوم از شارع عقل ادراک
لازم مے کند و آن لازم عرفا مستفاد از خطاب نمیشود بحیثیتیکہ ادراک و مدرک ہر دو عقلی
تبعی باشد و ثبوت ملازمت در بیان لازم و ملزوم خواہ از شرع باشد مثل قصر و
اتمام و خواہ از عقل باشد مثل وجوب مقدمہ واجب و قسمیست ازان کہ ادراک
عقلی تبعا باشد اگرچہ مدرک مستقل باشد و آن حاصل میشود بضم و انضمام دو کلام
بایکدیگر مثل ادراک مدت اقل حمل از دو قول باریتعالے یکے انچہ فرمودہ است والوالدات
یرضعن اولادھن حولین کاملین کہ مثبت مدت رضاعت است کہ آن دو
سال کامل میباشد و دیگرے کہ میفرماید و حملہ و فصالہ ثلثون شھرا یعنے مدت
حمل آن و مدت فصال یعنے ختم رضاعت آن سی ماہ است پس از انضمام این ہر دو
آیہ چون از سی ماہ بست و چہار ماہ کم بکنیم باقی شش ماہ مے ماند پس بادراک تبعی
مدرک مستقل مدرک گردید کہ اقل مدت حمل شش ماہ است پس محل نزاع قسم اول است
چنانچہ صریح استدلال ایشان و امثلۂ مذکورہ از ایشان بر آن دلالت واضح دارد

بیدار شارہ

و نیز قدر متیقن ہم ہمین است و چون مثبت و نافی مشترک اند لاّدلہ مے باشند
از حیثیت ادراک مدح بر فعل مقدمہ و ذم بر ترک آن پس آنہم داخل در محل
نزاع باشد و در ثالث عدم اقتضار منازعت بجہت قاعدہ میباشد چہ اگر محل
نزاع استفادہ از لفظین بودہ باشد پس باید کہ طریق الفاظ بر مذہب ایشان
منسد گردد زیرا کہ اثبات اوضاع و ارادہ وغیرہ اگرچہ بدلالت میباشد ولکن ادراک
آن دلالت وغیرہ از عقل است پس آنچہ حاصل میشود از کلمات و استدلال
و امثلۂ آنہا این است کہ عقل من دون ورود شرع ادراک مدح و ذم میکند
سیوم از جہات مذکورہ تخصیص در محل نزاع بفرعیات است یا تعمیم در
کلامیات و فرعیات است و ظاہر تعمیم است چہ آنہا قائل بجواز تکلیف بالمحال
و قول بجبر در بودن عباد در افعال و ارادہ و پس ازین بیان و قول آمدی
مذکور عموم نزاع ظاہر میشود و دلالت بر عموم مے نماید و ہمچنین عناوین
مسائل مثل اینکہ آیا فعل کذب مذموم است یا نہ کہ صریح در تعمیم است چہ
این مسئلہ مختص بہ غیر نبی و خدا نیست و ہمچنین از ادلۂ مثبتین نیز تعمیم ظاہر است
چہ انہا میگویند کہ اگر حسن و قبح عقلے نباشد پس اظہار معجزہ بر دست کاذب عقل
تجویز خواہد کرد و افحام انبیا نیز لازم خواہد آمد چہ درین وقت وجوب نظر در معرفت نبی
ثابت نخواہد شد چنانچہ مے آید پس افحام انبیا لازم خواہد شد پس اگر اشاعرہ درین
جا منازعت نداشتندی میگفتندی کہ اینہا مسائل کلامیہ میباشد و مایان در حجیت
عقل و ادراک آن را در محاسن و مقابح گفتگو نداریم و آنچہ گفتگو داریم در فرعیات

اثبات بودن حسن و قبح عقلی

داریم و ازین دلیل حجیت ادراک آن در فرعیات ثابت نمی‌شود پس تعمیم نزاع بفرعیات و کلامیات ثابت گردید و چون حق مع الامامیة کثّرهم الله فی البریة است لهذا مختصراً بعض ادله را درین اوراق بیان می‌نمایم پس بدانکه اگر حسن و قبح عقلی بالمعنی المذکور نباشد پس عقل هیچ چیز را از خدا قبیح نخواهد دانست و درین تجویز عقل باظهار معجزه بر دست متنبی کاذب لازم خواهد شد پس هیچ وجه فرق و تمیز در نبی صادق و متنبی کاذب نخواهد نمود و شرایع ثابت نخواهند شد و فائده خلقت عباد و بعثت انبیا منتفی خواهد شد و منافی غرض لازم خواهد شد و این قولی بین البطلان میباشد حتی که نزد مخالف هم پس مقدم نیز باطل باشد پس بودن حسن و قبح عقلی ثابت باشد و هو المطلوب

ایراد

ایراد اگر گوئی که این استدلال عقلی است پس مصادره بر مطلوب خواهد بود و آن جائز نیست در جواب خواهیم گفت آیا بطلان مصادره شرعی است یا عقلی لکن اگر عقلی است پس مطلوب ثابت است و اگر شرعی است پس دور یا تسلسل لازم است اگر منتهی بعقل نشود اگر گوئی که حجیت این ادراک عقل موقوف است بر ادراک دیگر للعقل یا نه و اول مستلزم دور یا تسلسل است و ثانی مطلوب است یعنی خواهیم گفت که این استدلال نیز عقلی است و ثبت مطلوب ما است و آنچه میگویند که یقین بصدق نبی بخلق علم ضروری از الله تعالی در دل مصدق و از الهام از و تعالی میشود پس مدفوع است اولاً بانکه اگر باین عنوان بود لازم بود که در دلهای جمیع مردم این علم و یقین پیدا میشد ورنه تقصیر و کمی از او تعالی لازم است العیاذ بالله و نیز نفی عذاب لازم است نسبت بمنکرین نبوت که در دل اوشان علم ضروری برای تصدیق

پیدا نشد والہام ہم بایشان نگردید ونیز تکلیف مالایطاق لازم مے آید ودر فرض عقاب
لزوم آن بدون الاستحقاق لازم می آید واین ہمہ توالے صریح البطلان مے باشند پس مقدم
شل آنست یعنے قول بخلق علم ضروری بہ تصدیق نبی والہام از و تعالیٰ لیکن بطلان
اول پس بجہت بداہت انکار بعض از جہت عدم علم معلوم است وہمچنین بطلان ثانی
باتفاق ما یان واشاعرہ چہ آنہم قائل بہ تقصیر خدا معاذ اللہ نیستند اما ثالث یعنے نفی
عذاب پس آنہم باطل است چہ در شریعت قطعاً ثبوت عذاب للمنکرین مقطوع است
واشاعرہ نیز درین قسم بہ تکلیف مالایطاق قائل نیستند وانچہ قول بجواز تکلیف کذائی
دارند در افعالے دارند کہ در آن عدم ارادہ وعدم قدرت عبد در آن پیدانند چہ آنہا
بندہ را مجبور در ارادہ وعدم آن میگویند پس اگر گوئی کہ بے خلق میغمر باید او تعالے
علم ضروری بہ تصدیق پیغمبر در دل کسیکہ آمادہ ومہیا نشود برائے تصدیق بہ فحص ونظر
نہ در شخص کہ آمادہ نشود پس تقصیر شدہ است کہ آمادہ مہیا نشد والا او تعالے لابد در دل او ہم
خلق میغمر مود خواہم گفت کہ آیا ترک کردن فحص ونظر قبیح است از روئے عقل یا نہ
پس اول مثبت مطلوبست وثانی یعنے اگر شرع را گویم ترک نمودن فحص ونظر در شرع
قبیح است پس دور وارد است انچہ وارد نمودہ ایم اگر گوئی کہ تصدیق نبی صادق حاصل
میشود از جہت عادت وضرورت بعدم ظہور معجزہ بر دست کاذب گوئیم کہ بمخالفت
ضرورت وعادت آیا قبیح است عقلاً پس مطلوب ثابت است والا علم ثابت نیست
وچون کلام جاریست زمان ابتدائی را ہم کہ عادت بآن نشدہ بود در آنجا بچہ طور تصدیق
خواہد شد مثل زمان ابتدا شرایع وعدم جواز اظہار معجزہ اگر از شرع بگوئی کہ ثابت

شده است از آیات و اخبار پس این باطل باشد چراکه بر بنای تجویز اظهار معجزه بر دست
کاذب شرع ثابت نخواهد شد پس تمسک بآن مستلزم دور یا تسلسل باشد و همچنین
قول باینکه چون تجویز اظهار معجزه بر دست کاذب نقص است و منافی غرض است پس باطل
باشد و از الله تعالی صدور آن محال باشد و ادراک عقل مر قبح را اینقدر مسلم داریم
و مطلوب شما باثبات نخواهد شد مدفوع است باینکه قبح صدور نقص از و تعالی و بودن آن منافی
غرض مذموم از عقل است یا نه و اول مثبت مطلوبست و بر ثانی وارد است آنچه وارد کرده
شد و تسلیم کردن آن درین مسئله من حیث اینکه مسئله کلامیه است بخصم مجدی نفع
نیست چه نزاع چنانچه گذشت عام است و شامل است مسائل علم کلام را نیز و نیز میگوئیم
که کلام در نفس فعل است نه در فاعل خواه خدا باشد خواه نبی خواه بنده مثل ظلم و کذب
و غیره و عدم فرق در فاعل این افعال ببداهت معلوم است دلیل دوم اینکه اگر عقلی نباشند
پس عقل حکم بقبح صدور کذب از و تعالی نخواهد کرد و کذالک از نبی و این موجب
عدم وثوق بوعده و وعید او تعالی عن ذالک علوا کبیرا و پیغمبران العیاذ
بالله خواهد شد چه وثوق بوعده ثواب بر اطاعت و بر وعید عقاب بر مخالفت نهی
و محرمات نخواهد ماند بلکه عقل بر عکس تجویز خواهد کرد و تجویز خواهد کرد باینکه آنچه مامور به است
مامور به نیست و اراده خلاف ظاهر با عدم قرینه جائز است و تجویز بجواز از او تعالی تعذیب
کافر و تعذیب مومن خواهد کرد و این سبب نفی ثمرات تکلیف باشد و برین استدلال
نیز از ایرادات مذکوره بر استدلال اول وارد میشود و جواب نیز از آنچه گذشت
معلوم میشود اما ایراد باینکه کذب در کلام نفسی محالست پس جوابش اینکه اولا

دلیل ثانی بر بودن حسن و قبح عقلی

بطلان کلام نفسی ثابت است وثانیاً اینکه بنا بر استدلال کلام لفظیست نه کلام نفسی وثالثاً اینکه جواز آن در لفظی مثبت و مستلزم جواز آن در نفسی میباشد چه آن مرۃ است ورنہ مرتبت باطل خواہد شد دلیل سیوم اینکہ اگر عقلی نباشد پس افحام انبیا لازم مے آید چه درین وقت وجوب نظر در معرفت خدا و اثبات نبوت و تصدیق پیغمبر ثابت نخواهد شد چه اگر پیغمبر کسے خواهد گفت که متابعت من بکن او میتواند بگوید که متابعت تو بر من واجب نیست مگر بعد تصدیق به نبوت تو و تصدیق نبوت تو بر من واجب نیست مگر بعد علم و نظر به معجزه تو و علم و نظر بمعجزه تو واجب نیست مگر بقبول تو و قول تو قبل ثبوت نبوت و صدق تو حجت نیست پس باب معرفت نبی و ہمچنین ابواب معرفت خدا مسدود خواهند شد دلیل چهارم اینکه اگر عقلی نباشند پس اختیار نخواهد کرد عاقل اگر او را اختیار از اختیار صدق و کذب باشد صدق برا و صورت مساوات هر دو مثلاً اگر بکر زید را قتل نماید و بکر را کسے دیگر بگوید که تو زید را قتل کرده باشی خواه نه کرده باشی ترا لابد خواهند کشت بجنوا اینکه بکر بکشته شدن خود در صورت اقرار و انکار هر دو یقین بکند پس ابدا بکر دروغ نخواهد گفت و صدق را اختیار خواهد کرد دلیل پنجم بداہتہ میدانیم که عقلا قائل کذب را که ضرر رسانیده باشد و مستلزم قتل نفوس و بربادی اموال مردم یا موجب ہتک حرمت مردم باشد بد و مذموم میگویند و تقبیح آن مے کنند و ہمچنین ظالم را بد میگویند خصوصاً آنکه ظلم کند به فقیر عاجز که مبتلا بکمال عجز و فقر باشد بدون سبب بالخصوص ہر گاه آن فقیر در زمان ثروت و غنا بر خود بر این شخص که حالا ظالم است احسان کرده باشد و این ظالم در آن وقت عاجز و فقیر بوده باشد و ہمچنین عقلا تقبیح مے نمایند اگر کسے

دلیل سیوم بر بودن حسن و قبح عقلی

دلیل چهارم

دلیل پنجم

بغلام خود بگوید که تو مثل طیور پرواز بکن و چون آن غلام نمے تواند که طیران کند آقا اثر
او را بزند و سزا بدهد و همچنین آن بنده را تقبیح خواهند کرد که بمولائے محسن خود که منعم
او باشد اسائت و بدی بکند و همچنین بر مدح فاعل احسان و فاعل صدق نافع و
راد و دیعت و بنده مطیع آقائی خود و مدح کسیکه بر فقرا و عاجزان رحم و کرم نماید و با ایشان
حسن سلوک ورزد و این همه را راجع بطرف شرع کردن یا بسمت عادت قابل التفات
نیست چه این مکابره است زیرا که طفل ممیز که هنوز بمرتبهٔ عادت و تکلیف شرعی نرسیده باشد
در مدح و ذم بامور مذکوره تامل نخواهد کرد بلکه منکر شرع هم در تقبیح و تحسین در امثال مذکورات
هیچ تامل نخواهد کرد بلکه خود ظالم با وجود اعتیاد ظلم ملامت و مذمت نفس خود میکند و به
یقین میداند که بدے کند و همچنین از شرعیات نیز ثابت است که حسن و قبح عقلی
دلیل اول شرعی بر بودن حسن و قبح عقلی
هستند چرا که در قرآن مجید میفرماید اِنَّ اللّٰهَ یَاْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَیَنْهٰی
عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْکَرِ یعنے خدا حکم مینماید به عدل و احسان و منع میفرماید از فحشاء و منکر
یعنے امور فاحشه و افعال بد و منکره پس لابد است که قبل صدور امر آن شئے صفت عدل
دلیل ثانی
و احسان داشته باشد و الا دور خواهد شد و همچنین میفرماید قُلْ اِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّیَ الْفَوَاحِشَ
بگو اے پیغمبر که جز این نیست که پروردگار من حرام فرموده است فواحش و امور بد را و نیز
بر مطلوب واضح الدلالت است و اشاعره نیز ادلهٔ شرعیه و ادلهٔ غیر شرعیه بر اثبات مدعای
ذکر ادلهٔ اشاعره بر بودن حسن و قبح شرعی و ابطال آن
خود میدارند چنانچه دلیل اول ایشان که از جملهٔ ادلهٔ شان بسیار قویست این است که افعال
عباد یا اتفاقی هستند یا اضطراری و بر هر دو تقدیر قبح لازم نیست بیان ملازمت اینکه
یا بند و وقت فعل قادر بر ترک است یا نه در فرض ثانی اضطرار لازم است و در فرض اول یا

صدور فعل موقوف بر مرجح است یا نہ بر فرض ثانی اتفاق است و بر فرض اول پس مرجح یا فعل دیگر بندہ است یا نہ بلکہ فعل غیر اوست پس بر فرض اول یا دور یا تسلسل لازم است و بر فرض ثانی نیز زیرا کہ در مرجح نقل کلام مذکور خواہد شد با اینکہ آیا بر ترک مرجح قادر بود یا نہ الخ و بر فرض ثانی پس بعد تحقق آن یعنی مرجح اگر فعل واجب شد اضطرار لازم است چہ با حصول مرجح آن فعل واجب است و بدون مرجح و قبل آن ممتنع بود و اگر واجب نباشد پس جائز الترک باشد پس ما فرض وقوع آن فعل در یکوقت و عدم آن در وقت دیگر مے کنیم پس مے پرسیم کہ آیا اختصاص وقوع آن در یکوقت و عدم وقوع آن در وقت دیگر موقوف بر مرجح است یا نہ اگر موقوف نیست بر مرجح ثانی و کافی است آن مرجح اول کہ حاصل شدہ بود در ہر دو وقت پس اتفاقی خواہد بود و اگر موقوف بر مرجح ثانی باشد پس مرجح اول تام نخواہد بود و حالانکہ آنرا تام فرض نمودہ بودیم یا اینکہ در آن ہم خواہیم گفت کہ آیا با وجود آن فعل واجب شد یا نہ پس بر اول اضطرار ثابت است و بر ثانی دور و تسلسل در مرجحات لازم است و مقدمہ ثانی پس بیانش اینکہ فاعل فعل اضطراری قدرت بر ایجاد فعل یا ترک آن ندارد پس چہ طور ملاحظ حسن یا قبح میتواند کرد زیرا کہ آن فعل از جانب غیر است بہر عنوان کہ میخواہد آن را القاء میفرماید چنانچہ تمسک مے نمایند بقول حقتعالے اِنَّ اللّٰہَ یَفْعَلُ مَا یَشَاءُ و ہمچنین است حال اتفاق و جواب از ین اجمالاً پس این است کہ بداہتہ فرق است در اسقاط از بلندی و سقوط از آن و تفصیلاً پس اولاً بعنوان نقض میگوییم کہ آیا خداوند تعالیٰ عند الفعل یا قادر بر ترک است یا نہ علی الثانی اضطرار لازم است و علی الاول یا محتاج بمرجح است

دلیل اول عقلی

جواب اجمالی و تفصیلی

یا نه علی الثانی اتفاق لازم است و علی الاول پس مرجح فعل دیگر و اراده خود او تعالیٰ
است یا فعل دیگرے فعلے الاول دور یا تسلسل لازم خواهد شد چه این اراده و عدم
آن هم فعل است پس این اراده وقت اراده یا واجب باشد پس اضطرار لازم است
واگر واجب نباشد پس یا محتاج بمرجح است یا نه بر تقدیر ثانی اتفاق است و بر اول
پس مرجح از فعل خود اوست یا از غیر و علی هذا پس دور یا تسلسل خواهد شد و علی الثانی
احتیاج واجب تعالیٰ بغیر او لازم است و نیز میگویم که آیا مع فعل غیر هم قادر بر ترک
است یا نه علی الثانی اضطرار لازم است و علی الاول پس یا موقوف بر مرجح هست
یا نه علی الثانی اتفاق لازم است و علی الاول پس مرجح یا فعل دیگر خود او تعالیٰ است
یا فعل غیر و هلم جرا پس دور یا تسلسل خواهد شد و اینکه مرجح در فعل او تعالیٰ علم او تعالیٰ
بالاصلح است و اراده مرجح ست چه اراده او تعالیٰ همان علم بالاصلح است چنانچه متکلمین
گفته اند و آن عین ذات او تعالیٰ است و قدیم است و محتاج به هیچ شئے نیست پس
بر فرض و تسلیم اینهم میتوانم که بگویم که آیا او تعالیٰ با علم اصلحیت آن فعل قادر بر ترک
آن نیست بجهت امتناع اختیار قبیح یا نه بلکه قدرت بر ترک دارد ولکن واقع نمیشود بجهت
اینکه مخالفت علم بالاصلح قبیح است پس بر اول اضطرار لازم است و بر ثانی مطلوب
حاصل است که آن قادر است و موقوف است آن فعل بر ادراک عقل قبیح را بجهت غیره
در استدلال او خواهم گفت که عبد نیز وقت وجود مرجح قادر بر ترک است پس گاهی
ترک نمیکند بسبب اینکه او فعل قبیح به یکے از معانی مذکوره نزد او نے باشد یا بسبب دیگر که
در نظر داشته باشد از منافع و مضار دنیویه یا اخرویه و ثانیاً بطور معارضه میگویم که آیا نه

اراده او تعالیٰ عین علم است

جواب ثانی بعنوان

قادر بر فعل است یا نہ پس بر اول مطلوب ثابت است و بر تقدیر ثانی در موجد فعل نقل
کلام خواہم کرد کہ آن چرا ایجاد فعل را بر عدم ایجاد آن در مضطر ترجیح داد پس آیا در
ترجیح ایجاد بر عدم ایجاد مضطر است یا نہ بلکہ مختار است علی الثّانی مطلوب حاصل
وعلی الاوّل یا دور یا تسلسل لازم است در ایجادات واجب تعالےٰ و ارادات او تعالےٰ
و افعال او تعالےٰ و چون اول باطل است پس دوم حق است یعنے اختیار و آن
مطلوبست و ثالثاً بطور حل میگویم کہ بندہ قبل حصول فعل اگرچہ بعد اختیار باشد قادر
بر ترک است باینکہ اختیار نکند یا اینکہ تبدیل اختیار بعدم اختیار نماید و ارادہ را بعدم
ارادہ تبدیل کند و موقوف بر مرجح باشد و مرجح یا علت مادیہ باشد مثل حسن
یا قبح بمعنا ر مدح و ذم یا غیر آن از معانی یا مرجح منافع دنیویہ یا اخرویہ یا مضار
آنہا میباشد و گاہے مرجح علت غائیہ میباشد مثل بودن آن موجب تقرب و گاہے
مرجح علت فاعلیہ میباشد یعنے محض قادریت مثل اختیار یکے از دو قدح آب کہ بجمیع
جہات مساوی باشند چہ این اختیار از باب محض قادریت و اختیار است نہ از باب ترجیح
و احتمال اینکہ این از اتفاق است مدفوع است زیرا کہ اتفاق در آنجا است کہ در آنجا
ہیچ سببے ظاہر نباشد و درینجا ظاہر است کہ رجحان بسبب امرے کہ زائد علی القادریت
باشد نیست نزدیک مرجح پس آن قادر بر ترک میباشد و گاہے ترک میکند و گاہے
ترک نمیکند زیرا کہ فعل مسبوق بر ارادہ است و آن مسبوق بر التفات است و بعد از
التفات در امرے و فعلے منافع دنیویہ یا بد پس بہ تخیل آن منافع نفس منبعث
میشود و التفات زیادہ میشود پس بحد عزم میرسد و بدرجہ اختیار می گراید پس یا بسبب

جواب سیوم بطور حل

شقاوت نفسانیہ بامداد شیطان رجیم آن را واقعے سازد اگر آن فعل بد است
و ہیچ منفعت اخروی ندارد و اگر نیک است پس بامداد و توفیق حضرت خداوندی
و ہیچ شک نیست در اینکہ قبل فعل قادر بر ترک بود و ہمچنین قبل ارادہ قادر بر عدم
ارادہ بود و بعد ارادہ و قبل فعل نیز گاہے اختیار ترک باقی است چنانچہ در کفار مقصرین
است و گاہے ساوی میشود و اختیار باقی نمے باشد و قادر بر ترک نمے باشد یا بجہت
سو فعل خود ش یا از غیر خود مثل دخول ملک غصبی در صورت جہل و لاضیر فیہ۔
دلیل ثانی اینکہ علم بحسن و قبح یا بدیہی باشد و اول باطل است یعنے ضروری نیست
چہ درین ادراک و در بودن واحد نصف الاثنین فرق بین و واضح است و تفاوت
از تطرق احتمال است و چون درین صورت علمی نیست پس چہ طور ضروری خواہد شد
و نیز اگر ضروری مے بود ہر آئنہ اتفاقے در جمیع عقلاء مے بود و خلافے درین نمے بود
مثل بدیہیات دیگر و بطلان تالے معلوم است پس مقدم نیز باطل است پس ثابت
گردید کہ علم بحسن و قبح بدیہی نیست و بطلان ثانی اوضح است لعدم القائل بہ وجواب
ازین این است کہ برین تقدیر لازم مے آید کہ تمامی نظریات علمی نباشد چہ درمیان
آنہا و میان ضروریات تفاوت بین است و آن نیست مگر بجہت تطرق احتمال و آن
منافی بعلم است پس علمی نباشد و بطلان این بضرورت و تسلیم خصم متیقن است فما
ہو جوابکم فہو جوابنا و ثانیاً میگویم کہ بعض بدیہیات بر بعض مردم مخفی میباشد
بسبب اختفار تصورات آنہا و محتاج بملاحظہ مقدمات مے باشند و فرق درمیان
آنہا و درمیان نظریات ظاہر است چہ ثانی محتاج بترتیب صغری و کبری میباشد و آن

دلیل ثانی
جواب از دلیل ثانی

هر دو مختلف در ظهور و خفا میباشد و در اصطلاح مضائقه و مشاحه نیست و بدیهی بودن
چیزے مستلزم اتفاق کل عقلا نمی باشد و الا در بدیهیات هیچگونه اختلاف نمیشد و حالا
در بدیهیات بسیار اختلاف موجود است چنانچه در تجویز تکلیف محال از خدا و در بودن
افعال عباد اختیارے و اضطرارے دلیل ثالث اینکه اگر کسے بگوید لاکذبن غدا دلیل ثالث
یعنی فردا دروغ خواهم گفت پس در فردا یا صدق حسن خواهد بود یا کذب صدق
حسن نخواهد شد بجهت اینکه او مستلزم کذب خبر اول است و آن قبیح است و مستلزم
قبیح قبیح است و لازم است که درین صورت صدق حسن هم باشد و قبیح هم باشد
و عدم قبح کذب ثانی مطلوب است و لازمه آن خروج کذب از قبح است یا اجتماع حسن
و قبح در شیئے واحد و آن باطل است و بتقریر دیگر میگوئیم که یا در فردا کذب واجب باشد یا نه
و بر هر دو تقدیر کذب از قبح خارج میشود زیرا که بر تقدیر وجوب کذب ظاهر است که واجب
قبیح نمی باشد و اول مستلزم تجویز صدق ثانی است و آن مستلزم کذب اول است
و اگر قبیح بود هر آئینه صدق قبیح خواهد شد و جائز نباشد پس جواز آن موجب عدم قبح
کذب اول است و جواب ازین آنکه چون اجتماع صدق و کذب بجهت واحده در شیئے جواب از دلیل ثالث
واحد لازم نیست پس جائز باشد که کذب ثانی قبیح و حرام لذاته میباشد و صدق گفتن
حسن و واجب لذاته است اگرچه مستلزم کذب خبر اول است بر فرض انعقاد قسم و آن
مسبب از سوء اختیار آن شده و مستلزم للقبیح قبیح عرضا است نه ذاتا و درین صورت
صدق گفتن در فردا حسن ذاتا و قبیح عرضا خواهد بود و این اجتماع عیب ندارد و اگر
قول ذی را اخبار از عزم بدانیم پس در فردا کذب دروغ ترک کردن حسن باشد و

وکذب نباشد بلکه محض رجوع از عزم اول بوده باشد وآن قبیح نیست دلیل چهارم
اینکه اگر نبی از ظالمی که قصد ایذاو قتل او داشته باشد بگریزد وآن ظالم در طلب او
باشد پس اگر بیابد اورا بقتل رساند وکسے خبر از حال او داشته باشد وآن ظالم از و
استفسار آن نبی نماید پس آیا درین صورت کذب دروغ قبیح وصدق حسن خواهد شد
یانه واز بسکه کذب موجب نجاۃ پیغمبر است پس حسن خواهد شد با اینکه او قبیح است
پس اجتماع حسن وقبح در شئے واحد خواهد شد یا اینکه کذب قبیح نخواهد بود وهردو
ظاهر البطلان اول ظاهر وواضح است که اجتماع ضدین است وثانی چون موجب
تخلف ذاتی از ذات است وآن محال است پس باطل باشد یا صدق حسن باشد
وآن موجب قتل نبی است وآن قبیح است ومستلزم قبیح قبیح است پس اجتماع
حسن وقبح در شئے واحد لازم باشد یا حسن صدق وعدم قبح قتل نبی وهردو بین البطلان
وجواب ازین استدلال آنست که اولا اگر دفع ضرر پیغمبر از توریه وعدم کذب ممکن
باشد باید بکند واز کذب احتراز نماید چه کذب حرام است وقبیح اقتصارا فیما خالف الاصل
علی المحذور الاقل واگر ممکن نباشد ورفع ضرر از نبی موقوف بر کذب باشد پس واجب
خواهد شد چه دفع ضرر از نبی واجب است وحسن وکذب حرام است وقبیح پس بر بنا آنکه
صفات در نفس ذات میباشد تعارض ذاتیین خواهد شد وحکم تابع راجح است وشک
نیست که رجحان در دفع ضرر از نبی است چنانچه در تعارض شرعیات حکم براجح میشود زیرا که
صفات علل تامه نمیباشد بلکه محض مقتضیات حکم میباشد وموقوف میباشد بر عدم
مانع پس با وجود مانع راجح متعین است ومع التساوی تخییر است ایراد اگر قائل بجواز توریه

بشوم یا قول بعدم قصد مدلول جائز باشد پس وثوق بر قول نبی وائمہ باقی نخواہد ماند بلکہ
عدم اعتماد بر ہر قول بجہت احتمال توریہ وغیرہ پیدا خواہد شد وآن مستلزم عدم فائدہ مقصود
از بعثت است وجواب ازین آنست کہ لطف یعنے وجود نبی وامام وتصرف ایشان اگر
بطور منجزیت است کہ مجوز للتقیہ نیست پس از آن ما ہم مانع ہستیم مثل کذب واگر معلق است
پس جواز وتجویز توریہ مع التقیہ مستلزم تجویز آن بدون آن نیست پس مستلزم عدم
وثوق در مقام غیر تقیہ نخواہد شد دلیل پنجم اینکہ انچہ علم بفعل آن خدا دارد از بندہ لازم الصدور
است وہمچنین بانچہ علم دارد بعدم وقوع آن از بندہ آنہم لازم است کہ واقع نشود
پس بندہ در فعل یا عدم فعل مضطر است والا جہل او تعالے لازم است وآن محالست
پس تکلیف بہ مالا یطاق واقع است پس حسن منتفی است وکذالک القبح ونیز معلوم است
کہ او تعالے بہ ابولہب تکلیف دادہ کہ ایمان آورد بہ پیغمبر وانچہ او بآن اخبار بکند ومنجملہ آن
اخبار این است کہ ابولہب ایمان نخواہد آورد و جمع ممکن نیست بجہت تناقض وجواب
ازین آنست کہ علم خدا علت فعل بندہ نیست چہ علم عبارت از دانستن اشیاء است کما
ھی فی الواقع پس او تعالے علم دارد بانیکہ فلان بندہ در فلان وقت فلان فعل باختیار
خود واقع خواہد ساخت یا ترک آن باختیار خواہد نمود وبداہتہ مے دانیم کہ علم بعدم حصول
یکطرف از دو طرف ممکن از قادر ومختار آن را غیر قادر ومضطر نمے سازد وحکایت ابولہب
پس بانیکہ او مکلف بہ ایمان بود وبہ اخبار نبی اعتقاد بعدم ایمان او حاصل گشت پس تناقض
نیست دلیل ششم اینکہ اگر حسن وقبح لذات الفعل یا للصفت باشد پس اضطرار
باریتعالے لازم باشد در احکام او تعالے چہ او تعالے الحکم بمرجوح لسبب غیر معقول

بودن آن نخواهد فرمود و نیز اگر حکم بمرجوح خواهد فرمود پس تبعیت حکم للصفت نخواهد شد
و آن خلاف مزعوم است پس لابد واجب باشد که حکم براجح فرماید و درین صورت اختیار
جواب دلیل ششم
بعدم حکم براجح ندارد پس مضطر باشد و آن محال است وجواب ازین آنست که عدم
صدور شے از حکیم بسبب قبح آن شے مستلزم عدم قادریت حکیم برایجاد نیست مثلاً
کسے خوردن سم الفار را ترک کند بجہت اینکه او از سموم قتاله است پس ہیچ عاقلے
آن را مضطر نخواهد گفت زیرا که آن ممتنع بالغیر است نه بالذات پس عدم قدرت ذاتا
دلیل هفتم
ازان لازم نخواهد شد دلیل هفتم آنست که اگر صفات محسنه و مقبحه در اشیا بعنوان تاثیر
تقرب و تبعد موجود باشند پس حصول تقرب لازم باشد براے کسیکه عمل او مطابق
واقع نبوده باشد اگرچه او نهایت اجتهاد و تفحص نموده باشد و بطلان تالے از شرع
جواب از دلیل هفتم
و تسلیم خصم بلکه بضرورت معلوم است پس مقدم نیز مثل او است و جواب ازین آنست
که قرب و بعد و ثواب و عقاب از لوازم اطاعت و مخالفت میباشند و آن از لوازم امر و
نهی هستند و فعل من حیث هو فعل نه حسن بود نه قبیح بلکه حسن است با صدق اطاعت
و شرط است نیت قربت دران و داخل است در موضوع متصف بصفت محض
موافقت واقعیه با وجود عدم صدق اطاعت حسن نمیباشد چنانچه نماز که براے غیر
خوانده شود حسن نیست چنانچه میدانند و اگر فرض نموده شود صدق اطاعت چنانچه در
عمل بعض مقصرین است که محض باستماع حکم از ابوین یا استاد مکتب و غیره میکنند پس
بشرط مطابقت واقع صحت و قرب و ثواب مسلم است ولکن معاقب نخواهند شد بر ترک
دلیل هشتم
فحص من باب ترک المقدمه محتمله لترک الصلوٰة المطلوبه فی الواقع ولیکن آنکه عملش بعد

نص و اجتهاد مطابق واقع نشده باشد پس آن مثاب خواهد شد باعتبار اعتقاد حسن عمل بعد از فحص و در ترک واقع معاقب نخواهد شد زیرا که تکلیف بما لا یطاق قبیح است بجهت اینکه صفات مقتضیات میباشند تحقق طلب نمیشود مگر بعد رفع مانع و اینجا مانع موجود است و عقاب از خدا اختیاریست پس با وجود مانع عقاب نخواهد کرد دلیل هشتم آنکه اگر کذب قبیح باشد پس مختلف باختلاف اوضاع نخواهد شد و بطلان تالی معلوم است و جواب از آن این است که اگر مراد از اختلاف اوضاع اختلاف صیغ وغیره است پس درینجا محض اختلاف حروف و اصوات است باختلاف وضع آن برای معانی مختلفه نه اختلاف ماهیت و اگر مراد از اختلاف اختلاف ماهیت کذب است پس بطلان آن اوضح است چه آن هرگز مختلف نمیشود و همچنین ماهیت قبیح که آن هم مختلف نمیشود چه کذب عبارتست از عدم مطابقت خبر للواقع بهر زبان و لغت و عبارت که بوده باشد دلیل نهم آنکه کذب اگر قبیح لذاته باشد پس مقتضی آن یا لفظ من حیث هو باشد یا عدم مخبر عنه باشد یا مجموع هر دو باشد و هر یکی از آنها باطل است چه اول مستلزم قبح لفظ است اگرچه صدق هم باشد و ثانی مستلزم علیت امر عدمی برای وجودیست و آن محالست و الا جائز باشد که واجب الوجود معدوم باشد العیاذ بالله و بر ثالث نیز همین لازم است زیرا که مرکب از عدمی و وجودی عدمی است و اینجا عدم مخبر عنه جزء واقع شده است و جواب ازین آنست که معدوم علت موجود نمیشود اگر معدوم محض باشد و لکن عدم وجودی پس ازکجا ثابت شد عدم جواز علیت آن آیا نمی بینی که اعلام عدم بجا آوری عبادات موجب استحقاق عقاب میشود و ترک محرمات موجب استحقاق ثواب میشود

دلیل هشتم قائلین بودن حسن و قبح اشیاء شرعی و جواب از آن

دلیل نهم

وعدم مانع مؤثر در وجود شئے و بقاء آن میشود و در ما نحن فیہ مقتضی نہ مجرد لفظ است نہ
عدم مخبر عنہ نہ ہر دو بلکہ مقتضی اعلام حاصل از کلام غیر مطابق للواقع است و آن وجودیست
نہ عدمی دلیل دہم[10] اینکہ اگر قبح فعل یا حسن آن براہ دیگر غیر از امر و نہی شارع باشد پس
لازم مے آید کہ تعلق طلب فعل یا ترک فعل بہ نفس فعل نباشد بحیثیت اینکہ طلب موقوف است
برین فرض بر امر زائد علی الفعل کہ آن صفت فعل است و لازم باطل است زیرا کہ انچہ بالذات
برائے شئے باشد موقوف بر امر زائد نمیباشد و جواب ازین آنکہ انچہ از ملازمت بیان
کردہ اند مسلم است و لیکن بطلان تالے غیر مسلم است زیرا کہ طلب متعلق بہ فعل است و لکن
بسبب وجود حسن در آن فعل و نبودن مانع دلیل یازدہم[11] اینکہ اگر قبیح کذب لذاتہ
باشد پس مقتضی امر ثبوتے خواہد بود چہ آن مستلزم حکم ثبوتے است و امر عدمی علت
امر وجودی نمیباشد پس لابد امر وجودے خواہد بود پس اگر آن صفت مجموع حروف
باشد پس عدمی خواہد بود چہ حروف در وجود جمع نمیشود و اجتماع آن محالست و درین
وقت لازم میشود کہ عدمی مقتضے وجودی باشد و آن محال است و اگر صفت برائے
بعض حروف باشد پس لازم مے آید کہ بعض از خبر کاذب باشد نہ کل آن خبر
و بطلانش معلوم است و جواب ازین آنکہ مقتضے اعلام حاصل از کلام غیر مطابق است
و آن وجودیست نہ عدمی و در سببیت عدمی للوجودی ہم مضائقہ نیست چنانچہ سابقاً
دانستی دلیل دوازدہم[12] آنکہ با عدمی وجود قائم نمے شود یعنے قبح امر وجودیست و ظلم
امر عدمی است پس قیام قبح کہ وجودیست با ظلم کہ عدمیست جائز نیست و اما اینکہ
ظلم عدمیست پس بیانش اینکہ ظلم عبارتست از اذیت و ضرر غیر مستحق و این عدمیست

دلیل دہم و جوابش

دلیل یازدہم و جوابش

دلیل دوازدہم و جوابش

زیرا که جزو آن عدمی است و مجموع از وجودی و عدمی عدمیست پس قبح بآن قائم
نخواهد شد چه آن وجودیست و وجودی با عدمی قائم نمیشود و جواب از این اینکه ظلم عدمی
نیست بلکه شئ وجودیست و آن عبارتست از اذیت حاصله در مظلوم در حال غیر استحقاق
و بر سبیل تنزل اگر ظلم را عدمی هم بدانیم پس آنچه سابقا گفتیم میگوئیم که عدم علیت عدمی
للوجودی ممنوع است دلیل سیزدهم[۱۳] آنکه قبح ظلم مقدم بر ظلم است پس معلول ظالم
نخواهد بود چه فعل ظلم از فاعل آن صادر شده و قبح ظلم بر ظلم مقدم است پس قبح معلول
فاعل ظلم نیست و الا تقدم و تأخر هر دو معا خواهند شد و آن باطل است و جواب از این آنکه
تقدم قبح بر ظلم و کذا تاخر آن از و ممنوع است بلکه صدور ظلم صدور امر قبیح است فلیس
لفاعل ان یفعله دلیل چهاردهم[۱۴] آنکه اگر حسن و قبح ذاتی بوده باشند پس لازم می آید دلیل چهاردهم جواب از آن
قیام عرض بعرض و آن محال است و بیانش اینکه برین فرض قیام عرض بمعنی یعنی قیام
معنی به معنی لازم می آید زیرا که حسن فعل زائد بر مفهوم فعل است چه اگر زائد نباشد پس
یا عین فعل یا جزو فعل خواهد بود و برین تقدیر از تعقل فعل در صورت علم بالکنه تعقل
آنهم لازم خواهد بود و حال آنکه لازم نیست چنانچه معلوم است و حسن و قبح امر وجودی و ثبوتی
هستند چه نقیض آن و آن لاحسن است عدمی است و اگر لاحسن مثلا عدمی نباشد
بلکه وجودی باشد پس مستلزم محل موجود خواهد بود و برین تقدیر صدق آن بر معدوم محال
خواهد شد و حال آنکه ممتنع نیست بلکه صحیح است که بگوئیم المعدوم لاحسن پس ثابت شد که
لاحسن عدمی و سلبی است پس حسن وجودی خواهد بود و الا ارتفاع نقیضین لازم خواهد شد
و بوجه آخر اینکه اگر حسن وجودی نباشد پس ذاتی للفعل نخواهد شد چه درین وقت عدمی

باشد و استناد معدومات بجانب ذات ممتنع است چه معدومات غیر باقیه و غیر ثابته می باشند
پس استناد آن بجانب ذات محالست پس بر انچه ذکر نمودیم قیام عرض که حسن است بفعل که عرض
است برائے فاعل خود لازم مے آید و آن قیام عرض به عرض است و لکن بطلان تمالے
پس باینکه لازم میشود اثبات حکم و قیام بمحل فعل یعنے فاعل آن نه بفعل پس بر تقدیر قیام
عرض که آن حسن است به عرض دیگر که آن فعل است لازم مے آید که قیام به عرض نباشد بلکه
قیام بفاعل باشد زیراکه در واقع قیام حسن و فعل معا بجوهر است که آن فاعل باشد چه فعل
و حسن حاصل میشوند جائے که جوهر یعنے فاعل حاصل باشد بطور تبعیت در تحیز و حقیقت
قیام به محل همین تبعیت در تحیز است و جواب ازین بچند طریق است اولا بنقض باینکه
بگوییم که اگر حسن و قبح عقلی نباشند و شرعی باشند پس برین تقدیر نیز لابد امر زائد بر ذات
فعل بوده باشد و الا یا جزو یا نفس فعل باشند و برین تقدیر تعقل آن به تعقل فعل در
در صورت علم بکنه لازم خواهد بود و نیست چنین الخ و نیز در امکان میگوییم که امکان اگر ذاتی
باشد قیام عرض به عرض لازم مے آید چه امکان فعل امر زائد بر مفهوم فعل است و الا یا
جزو یا عین آن خواهد بود و برین تقدیر از تعقل فعل تعقل آن لازم خواهد شد و نیست چنین
و امکان وجودیست چه نقیض آن که لا امکان باشد عدمیست و آن سلب است و اگر
سلب نباشد پس مستلزم محل موجود خواهد شد و صدق آن بر معدوم ممتنع بوده باشد
با وجود صحت آن چه میگوییم المعدوم لیس بممکن و تالے چون باطل است پس امکان
ثابت شد که وجودیست و لازم خواهد شد انچه گذشت فما هو جوابکم فهو جوابنا
ثم و ثانیا باینکه صفات مذکوره امور تقدیریه میباشند و نقیض آنها سلب تقدیر است

جواب ثانی

واموری تقدیریه و معروضه از صفات عرضیه نمیباشند تا قیام عرض به عرض لازم بیاید فتامل
و لا تغفل و منع مے کنیم از لزوم تعقل آن به تعقل فعل زیرا که مراد بذاتی بودن حسن آنست
که علت حسن یا ذات است یا صفت ذات و از تعقل مقتضی تعقل مقتضی لازم نیست
و ثالثاً باینکه آنچه میگویند که از تعقل فعل تعقل حسن یا قبح نمیشود مطلقا ممنوع است چه ظلم
و احسان را اگر بکنه تعقل بکنیم قبح و حسن نیز متعقل میشود و رابعاً باینکه بعض از ایشان قائل
بجواز قیام عرض به عرض میباشند و امتناع آن را منع میکنند چه آنها میگویند که گاهی عرض
قائم بمحل نمیباشد مانند نعوت واجب تعالی و آنچه قیام عرض بجوهر را تفسیر نموده اند آن را
قبول ندارد بلکه میگوید که آن عبارت است از اختصاص ناعت اگرچه حقیقت آن اختصاص
زائد نیست و ناعت را حال و منعوت را محل نام گذاشته اند مثل سرعت و بطوء که از اعراض هستند
و قائم بحرکت میباشند و همچنین ملاست و خشونت که عرضین قائمین بالسطح مے باشند
و فیه پس اول اینکه اطلاق اعراض بر نعوت او تعالی غیر جائز است عقلاً و نقلاً و در ثانی
پس اینکه سرعت و بطوء از اعراض حرکت نیستند بلکه این هر دو از سکنات متخلله کثرت
و قلت هستند و لمس خشونت و ملاست پس آن بر بنای مشهور از قبیل کیفیات نیستند
بلکه آن هر دو از قبیل وضع هستند و آن نزد متکلمین عدمی میباشند سلّمنا ممکن است
که بگوئیم که اگر اراده میکنند از قیام عرض به عرض لزوم اتصاف محل بعرض ثانی بالذات
پس آن ممنوع است بجهت جواز اینکه ذات متصف به عرضی بوده باشد بالذات و به عرض
دیگر متصف بالتبع باشد باینکه عرض ثانی عارض بعرض اول عارض بالذات است
بوده باشد و اگر اراده مے نماید از آن لزوم اتصاف محل به عرض ثانی بالتبع پس آن مسلّم است

جواب ثالث

جواب رابع

ایراد بر جواب رابع

و امتنع عیب ہم ندارد پس درین مقام حسن یا قبح عارض بہ فعل مستند بالذات و آن عارض
بہ فاعل پس حسن یا قبح بالتبع از عوارض فاعل میباشند و خامساً آنکہ آنچہ مستدل استدلال
بہ بودن حسن از وجودیات بر بنا بر اینکہ نقیض او سلب حسن است یعنے لا حسن و آن عدمیست
مے نماید ممنوع است زیرا کہ حکم نفی گاہے ثبوتے میباشد مثل لا معدوم کہ موجودات
وگاہے منقسم میشود بطرف موجود و معدوم باین معنا کہ بعض افراد آن موجود و بعض
دیگر معدوم میباشند مثل لا واجب و لا ممتنع پس بہ مجرد صدق آن بر معدوم عدمی
بودنش لازم نمے شود و بر آن صورت صورت نفی سلب میشود وقتیکہ مدخول حرف نفی
موجود یعنے امر وجودی باشد پس اگر موجودیت آن مدخول مستند و منسوب بہ حرف نفی بانکہ
آن سلب است باشد پس دور لازم خواہد بود و نیز گاہے صورت نفی سلب ثبوت
امر از امر دیگرے باشد و آن اعم است از موجود و معدوم و این بود ادلہ عقلیہ و وجوہ
اعتباریہ ایشان کہ جواب ہم از ان شنیدی و بعض آیات و اخبار نیز بظاہر بر مطلوب
ایشان دلالت مے نمایند ولکن حق ہمانست کہ عدلیہ و معتزلہ میگویند و اینہا نیز علاوہ از ادلہ
عقلیہ مذکورہ وجوہ شرعیہ از اخبار و آیات قرآنیہ دارند و آن در بسیارے قوت میباشند
ولکن از جمیع ادلہ مذکورہ ثابت نمیشود مگر حجیت عقل فی الجملہ و از ان مدعائے معاصر مذکور
ثابت نمیشود چہ عقل قدرت بادراک جمیع محاسن بلکہ بعض محاسن نیز در اکثر جزئیات احکام
بلکہ در کلیات ندارد پس دعوہ اینکہ نقل را باید مطابق عقل بکنیم البتہ مسلم است ولکن در آنچہ
عقل بادراک در آن مستقل باشد و آن در اصول اعتقادات است نہ در احکام فرعیہ کہ عقل
را دخل در ان دادن البتہ موجب خروج عن الدین مے شود فلا یعبأ الی الاقوال.

ھو کلاء التفصاء قولہ ولیکن لازم است کہ بیان نمایم کہ کدام امور را مخالف حقل قطعی میدانیم پس ازان یکے از ممتنعات عقلے میباشند و دوم ممتنعات استقرائی کہ بحد کلیہ رسیدہ باشند و ہمان موسوم بقانون فطرت مے باشند مثلاً مساواہ جزء باکل یا عدم مساواہ مساوی با مساوی یا خلق کردن موجود بالذات غیر خود را مثل خود کہ از ممتنعات عقلی ہستند و استقرائیکہ دران تجربہ و دیگر امور ہم داخل ہستند کہ از تحقیقات علمی ثابت شدہ اند وقتیکہ بحد کلیت برسند وازان قانون فطرت ثابت میشود و مخالفت آن از ممتنعات استقرائی است وآن را نیز طرد اللباب از ممتنعات عقلی تعبیر مے نمایند مثلاً بودن انسان مستقیم القامت بادی البشرہ عریض الاظفار کہ از استقرار کلی ثابت شدہ است از ہمین استقرار آنچہ از امور ثابت شدہ ہمان را قانون فطرت می گویند و در آن تغیر و تبدل ممکن نیست اقول آنچہ از تحقیق رشیق بیان فرمودند البتہ نزد عوام وقعت آن بسیار میباشد ولکن نزد ارباب فہم ہیچ وقعت ندارد چہ امور ممتنعہ بامتناع عقلی و استحالہ عقلی دیگر اند و امور ممتنعہ استقرائی دیگر زیراکہ ممتنع عقلے محال عقلی است و ہیچگونہ وجود چنین امور عقل تجویز نمے کند و ممتنع استقرائی محال عادی است مثل طلا شدن سنگ و سرد شدن آب بالعکس و امثال این کہ این چیزہا محال عادی ہستند و وجود اینہا یعنے ممتنعات استقرائی ممکن است و عقل آنرا تجویز مے نماید بلکہ واقع است چنانچہ از تراکیب کیمیاوی ظاہر و باہر است و تجربہ بران شاہد است و ادخال ممتنعات استقرائی در ممتنعات عقلے امریست قابل تماشہ و کسے از عقلا نہ گفتہ و نخواہد گفت کہ محال عقلی و محال عادی متحد میباشند یا یکے از آنہا در دیگر داخل بطور کلیت است

قلم این جمع خاتمہ بر

اوراز مصنفت متع اللہ المؤمنین بطول بقائہ

وہیچ فرق در بین آنہا نیست وچگونہ میتواند کسے کہ بہرہ از علم داشتہ باشد زیرا کہ محال عقلے
امریست کہ ہیچگونہ عقل تجویز امکان آن نہ نماید ومحال استقرائی وعادی آنست کہ بنظر
عادت وبملاحظہ استقرار مخالفت آن را تجویز نکند ولکن مع قطع النظر عن العادۃ تجویز شر
بے غائلہ بہ نماید چنانچہ عقل تجویز مے کند کہ ممکن است کہ انسان محدودب القامت
بودہ باشد وہیچ استحالہ بران لازم نمیکند پس بودن انسان مستقیم القامت لازم است
بنظر عادت ومخالفت آن عادۃ محالست وعقل آنرا محال نمے داند بلکہ تجویز میکند کہ ممکن
است کہ انسان صاحب دو سر وکوزہ پشت ہم پیدا بشود پس ہر کہ محال وممتنع عقلی است
محال عادیست ومحال عادی محال عقلی نیست واز ہمین جا است کہ خارق عادت را
معجزہ میگویند پس مخالفت قانون فطرت محال نیست بلکہ ممکن است چنانکہ تجربہ ومشاہدہ
معلوم است وانکار ازان بالمرہ مخالفت با عقل قطعی است چہ عقل در تجویز خرق عادت
ہیچ باک نمے کند چنانچہ عقل تجویز مے نماید کہ ہیزم خشک جاندار بشود ومثل اژدہا گردد وحیوان
مثل چوب بشود وہیچ استحالہ برآن وارد نمیکند بلکہ چون طریقہ تصدیق رسالت ونبوت
واقرار واعتقاد بہ کسے کہ این شخص از جانب او تعالے مبعوث بہ نبوت شدہ است غیر از معجزہ
نیست یعنے ظاہر شدن امرے بر دست کسے کہ مدعی نبوت باشد وآن امر عادۃ محال و
مخالف قانون فطرت بودہ باشد وچون معاصر مذکور مدعی اسلام مے باشند ودعوہ تصدیق
نبوت جناب محمد مصطفے صلے اللہ علیہ وآلہ مے فرمایند اگرچہ بظاہر زبان باشد پس از شان
واز امثال شان باید پرسید کہ بچہ طور نزد شما با تصدیق برسالت آنحضرت حاصل
شد زیرا کہ امر مخالف قانون فطرت نزد شما با موجود شدن محالست پس انچہ

ظاہر شدہ باشد لابد موافق قانون فطرت بودہ باشد و دران ہیچ اعجاز متصور نیست پس
بکدام عنوان تصدیق بہ نبوت آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ نمودہ آید و خود را مسلمان مے دانید
واگر قرآن مجید راسبب تصدیق رسالت آنحضرت قرار دادہ آید پس آیا این کلام موافق
قانون فطرت است یانہ درصورت اوّل بحبہ طور یقین خواہد شد کہ این کلام بشر نیست
پس محتمل خواہد شد کہ معاذ اللہ خود آنحضرت فرمودہ اند و افترا معاذ اللہ بر خدا بستہ اند و بکذب
و دروغ نسبت نزول آن از آسمان از نزد خدائے دیّان فرمودہ اند چنانچہ کفار
میگویند و برفرض ثانی چنانچہ حق است مخالف قانون فطرت خواہد بود کہ کلامی بشر
و ہیچ فرد از افصح ترین متکلمین قادر بر مثل این کلام نبودہ و نیست و این کلام فوق
طاقت بشری بودہ باشد و ہمہ افراد انسان سیما فصحاء و بلغاء از بدو دعوہ آنحضرت
تا این زمان از اتیان بمثل کوچکترین سورہ ہائے او عاجز اند پس کدام امر زیادہ ازین
اعجب و خارق عادت خواہد شد و برین تقدیر اطلاق معجزہ بران صحیح خواہد شد کما ھو
فی الواقع و لازمہ آن وقوع مخالف قانون فطرت است و چون درینجا تسلیم دارند پس
درہمہ جا مسلم باید نمود لعدم الفارق فی المقامین **قولہ** از ہمین استقرا آنچہ از امور ثابت
شدہ اند ہمہ بقانون فطرت مے باشند و دران تغیر و تبدل ممکن نیست **اقول**
بر ہیچ عاقلے پوشیدہ نیست کہ این دعوہ محض غلط است زیراکہ در ہر محال عادی امکان
عقلی موجود است چنانچہ دانستی و چون استقراء کلی خود ش فوق عادت و فوق طاقت
بشری است پس قول بوجود استقراء تام و استقراء کلی بحیث لایشذ فیہ جزئی
خلاف قانون فطرت است چہ استقراء را تعریف نمودہ اند ھو تصفح الجزئیات

لاثبات حکم کلی یعنے استقرار عبارت است از تصفح وتجسس جزئیات برائے
اثبات حکم کلی پس بر صورت فرض تحقق آن در موردی از موارد نیز مفید قطع نخواہد شد
بلکہ غیر از مظنہ نتیجہ ازان حاصل نمیشود زیراکہ اولا در امکان عادی در تصفح تمامی جزئیات
در احوال خاص گفتگو داریم واثبات بر ذمہ مدعی است مثلاً چون اکثر حیوانات را دیدند
کہ در وقت اکل ومضغ فک اسفل ایشان حرکت میکند ازان کلیہ ساختند کہ کل حیوان
یحرک فکہ الاسفل عند المضغ ولیکن بعد تحقیقات بسیار حیوانے را پیدا کردند
کہ چنین نبود پس لابد استثنا لازم شد پس بعد قضیہ مذکورہ گفتند الا التمساح پس عقل
احتمال میدہد کہ ممکن است کہ بعد از تحقیق ثانی شاید حیوانے دیگر نیز ثابت بشود کہ اینہم شریک
حیوانات دیگر در تحریک فک اسفل در حالت مضغ نبودہ باشد وکذالک در دیگر صور استقرا
وحق آنست کہ تحقق استقرا کلی یعنی تتبع جمیع جزئیات متعذر است عادۃ مثلاً چیزی را امری در اکثر افراد انسان
یافتم وبعد تفحص در باقی افراد نیز یافتم ولکن از کجا یقین میتوانم نمود کہ فردی از افراد انسان باقی نماندہ اگرچہ تمامی
ہند وسند وعراق وحجاز وعجم وچین وافریقہ واطاکیہ قریہ با ودہ ہارا تتبع نمایم چہ تا این زمان اکثر جزائر یوماً فیوماً
ظاہر میشوند وقبل ازان ہیچگونہ بان سراغ ونشان نداشتم پس چہ طور خواہم گفت کہ جمیع افراد انسان را
دیدہ ام پس وقتیکہ در یک نوع چنین باشد ذکر انواع آخر چہ طور است وحالا دعوہ معاصر
مذکور واضح گردید کہ تتبع استقرائی را ممتنع عقلی قرار دادہ بنا فاسد علی الفاسد نہادہ
ونیز اگر فرض نمایم کہ ہمہ جزئیات را تصفح نمودہ اند ودر کیفیتے وحالتے متحد یافتہ اند وازان
حکم کلی نمودہ اند باز ہم مفید یقین نخواہد شد چہ قضیہ مشہورہ عدم الوجدان لایکون دلیلا
لعدم الوجود شاہد قطعی داریم قولہ وچنانچہ در آن تغیر وتبدل عقلاً ممتنع است پس بہمین

طور در مذہب اسلام دران تغیر و تبدل ممکن نیست در قرآن مجید جا بجا فرمودہ است لا
تبدیل لخلق اللہ و لن تجد لسنۃ اللہ تبدیلا پس بر خلاف قانون فطرت
گشتن از ممتنعات عقلی است اقول بر منصف خبیر و ناقد بصیر واضح و لایح گردید کہ ممتنع
استقرائی و محال عادی ابداً محال عقلی نے باشد بلکہ عقل تجویز وجود ان مے کند پس قول
بہ اینکہ ممتنع استقرائی ممتنع عقلیست مما یضحک بہ الثکلی مے باشد و لکن استدلال
بہ آیہ لا تبدیل لخلق اللہ و آیہ و لن تجد لسنۃ اللہ تبدیلا بر مطلب خود پس آن
نیز ناشی از سوء فہم و عدم علم بمعانی قرآنست و ما محصلا عرض مے نمایم کہ مطلب ازان
این است کہ کسے قدرت بر تبدیل انچہ خدا خلق فرمودہ و عادت قرار دادہ ندارد و این
ظاہر است در کمال ظہور کالنور علی شاہق الطور و اما اینکہ خود او تعالے
قدرت بر تبدیل ندارد ہیچگونہ آیت بر آن دلالت نمیکند و از جائے دیگر ہم ثابت نمیشود
بلکہ قدرت او تعالے بر جمیع ممکن در علم کلام بہ برہان ثابت است علاوہ انچہ برین تقدیر
از لزوم عجز و بودن آن فاعل بالاضطرار وغیرہ لازم است بطلان این عقیدہ بر ہیچ مسلمے
فضلاً عن المومن مخفی و پوشیدہ نیست پس تفوہ باین حرف کار مسلمانے نیست پس او تعالے
قادر است بر تبدیل قانون فطرت در ہر وقت کہ مقتضے و مصلحت بآن داعی باشد و ازینجا
است کہ بر دست انبیا علیہم السلام ہزار در ہزار امر مخالف قانون فطرت ظاہر مے سازد
والانکار مکابرہ قولہ و بر ہمین بنا حدیث صلوٰۃ سفینہ نوح و حدیث رد الشمس
ان کان المراد ردھا حقیقۃ و حدیث شق القمر غیر مسلم است خواہ آنرا موضوع
قرار دہند اگر راویان آن کاذب البیان باشند یا ناجہی بغلط فہمی رواۃ بگویند اگر رواۃ را عادل

رد از مصنف در مخالف کہ

قولہ

رد از مصنف بر خلاف

بداند اقول حالا معلوم شد کہ انکار جناب عالی از بعض معراج جسمانی نیست بلکہ از تمامی معجزات
انکار میفرمایند ونتیجہ آن اظہر است کہ دعوہ اسلام خود واقرار بہ نبوت وقرآن وبودن
آن از جانب خدا محض لسانی است یعنے بر مصالح ظاہریہ دینویہ وقلبیا ہیچ امر از این امور
معتقد جناب سامے نیست چہ انکار از معجزہ شق القمر کہ بہ اتفاق جمیع فرق اسلام ثابت
است وکذالک دیگر معجزات کار مسلمانے نیست وانشاء اللہ تعالے اثبات این معجزہ
با اثبات معجزہ رد شمس در تفسیر سورۂ اقتربت الساعہ خواہم نمود فانتظرہ در این جزو
نیز در تفسیر آیہ در ذکر بعض اولہ نمودہ ام من شاء الاطلاع علیہ فلیرجع الیہ
قولہ متعلق معراج ہر مقدار یکہ از اخبار واحادیث مے باشد در آن تشریف بردن
آنحضرت صلعم بجسدہ در معراج دست جبرئیل گرفتہ یا بر براق سوار شدہ یا در آشیانہ طائرے
نشستہ یا بذریعہ سلم عروج فرمودن است واین ہمہ امور خلاف قانون فطرت است
واز ہمین جہت داخل ممتنعات عقلے است اگر رواۃ این احادیث را ثقہ ومعتمد فرض
نمودہ شود پس این قرار دادہ خواہد شد کہ آنہا را در فہم اصل مطلب وبیان آن غلطی واقع
شدہ است واین گفتن کہ خدا بر ہمہ چیز قادر است ہمچنین فرمودہ باشد کار جہال وناقہمان
بلکہ مرفوع القلم اشخاص میباشد نہ کار کسانیکہ از دل یقین بر اسلام دارند ودیگر آن را
بر اسلام میخواہند کہ یقین پیدا کنانند واعلاء کلمۃ اللہ میخواہند ثبوت واقعات خلاف
قانون فطرت اگر گواہان رویت ہم گواہی بدہند پس آنہم از محالات است چہ درین وقت
دو دلیل کہ ہر دو بر یک حیثیت مبنی مے باشد پیش مے شوند یکے از آن قانون فطرت
است کہ از ہزارہا ولک ہا بتجربہ جیلاً بعد جیل وزماناً بعد زمان ثابت شدہ ویکے گواہان

روایت که عدالت ایشان نیز از تجربه ثابت شده پس تصفیه این لازم میشود که ازین هر دو
تجربه کدام یکے ازین قابل ترجیح است قانون فطرت را غلط فهمیدن یا در فهم راوی
و بیان آن بسهو و غلطی فهمیدن هیچ عاقلے بیان راوی را بر قانون فطرت ترجیح نخواهد
داد قول پیغمبر بدون حجت البته قابل تسلیم است ولیکن کلام در همین است که قول پیغمبر
است یا نه **اقول** آنچه افاده فرموده اند که تشریف بری آنحضرت ص به معراج و عروج جسد
مبارک آنحضرت ص بعنوان هائے مذکوره در اخبار ماثوره پس چون مخالف بقانون فطرت
است داخل ممتنعات عقلے گردید و ازین جهت مخالف عقل گشته پس باطل باشد محض
تلمیع و تدلیس است زیرا که دانستی که مخالف قانون فطرت ممتنع عقلی نیست بلکه ممکن عقلی
است و هیچ استحاله بر آن عقل وارد نمے کند و غایة الامر لزوم استبعاد است و آن در جمیع
خوارق عادات موجود است اختصاص به معراج جسمانی ندارد پس در وقوع معراج
بجسده الشریف هیچ شک و شبه باقی نمانده و آنچه نسبت جهل و سفاهت و جنون بحضراتیکه
قائل بقدرت خدا ے باشند داده است چه قدر بیهوده سرائی است زیرا که تمامی محدثین
و علماء و فقهاء و متکلمین و صحابه و تابعین و تبع تابعین وغیره قائل بمعراج جسمانی آنحضرت
مے باشند و خود نیز در تفسیر مذکوره خود به صفحه ۷۵ مطبوعه آگره میگوید که گروه کثیر علماء
و محدثین و مجتهدین و فقهاء و صحابه وغیره قائل بمعراج بجسده و فی الیقظه شده اند
و قبل ازین فهرست اسماء بعض قائلین مذکور نموده ام پس آیا اینها نزد کسے از مسلمانان
سنی باشد یا شیعه سزاوار این کلمه میباشد حاشا و کلا تعالی الله عما یقول الظالمون
علوا کبیرا و اما آنچه من بعد ازین میفرماید که هیچ ذی عقل بر قانون فطرت بیان راوی

رات جیح نخواہد داد پس در بعض صور شاید ہمچنین باشد ولکن مطلقا پس ممنوع است زیرا
کہ اکثر امور را مے بنیم کہ مخالف قانون فطرت بظہور رسیدہ مثلاً قبل ازین وقت در
زمان سابق کہ مرکب دخانے ایجاد نشدہ بود حرکت کردن یکہزار آدم بیکدفعہ در خشکی
و میادین معہ احمال و اثقال و در یکشب یا یک روز بمقدار دوصد کروہ راہ طے
کردن باوجودیکہ نہ خود پیادہ باشند و نہ سوارہ حیوانے کہ متحرک بارادہ باشد البتہ مخالف
بقانون فطرت در آن وقت بود و من بعد چون این سواری حکمائے فرنگ ایجاد فرمودند
مخالف بقانون فطرت سابقہ گردید زیرا کہ مثل این حرکت با این اوصاف از بدو فطرت
حضرت آدمؑ تا زمان وجود این مرکب ابداً موجود نبود پس یقیناً مخالف بقانون
فطرت بود پس بربنائے قول معاصر مذکور آن ممتنع عقلے بود و حالا بقدرت خداوندی
کہ چہ طور موجود شد تا بدانند و بفہمند کہ مخالفت بقانون فطرت در تحت قدرت
خدا ہیچ وقعت ندارد و خدا بر آن قادر است ہر وقت کہ میخواہد بہ بعض بندگان خود
چنان قدرت مے دہد کہ ہمچنین مے نمایند و ہمچنین در اکثر امور موجودہ فی زماننا ہذا
مثل صنعت تلغراف و مثل مرکب ہوائی کہ در ہندوستان بسیار است کہ از ہزارہا تجربہ
و لک ہا تحقیقات علمی ثابت شدہ بود و با استقرار تام حکم کلی حاصل بود کہ حرف گفتن
با کسے کہ گویندہ در شرق عالم باشد و شنوندہ در غرب عالم بودہ باشد و این از شرق
بگوید و او در غرب بشنود و باز جواب ہم بدہد و زمانہ از یکدو ساعت بیش نشود از استقرا
معلوم شدہ بود کہ محالست و ممتنع و حالا چنان وجود دارد کہ کدامے اہلی نیز از آن انکار نمے کند
ہمچنین قانون فطرت کہ از استقرار ثابت شدہ این است کہ آواز خوندن و خواندن گے

شخص غیر موجود بلکہ معدوم شنیدن محال است یعنی صدائے شخص کہ مردہ است حالا
بشنوم کہ او چیزے میخواند استقرار محال است و چون ٹیلیفون کہ قسمیے است از سرود آنرا ہم
بعض حکماء زمانہ ایجاد نمودہ اند دیدم مخالف قانون فطرت و خلاف استقرار سابق ظاہر
گردید کہ در آن آوازہائے مردم و الفاظ آنہا و صدائے شعر خوانی و مرثیہ خوانی و قرآن
خوانی و حرف ہائے دیگر و قہقہہ و گریہ وغیرہ بقاعدہ بند مے کنند و ہر گاہ میخواہند
ہمان آواز و حروف وغیرہ را کہ میخواہند میشنوند و کذالک صدہا امور فعلاً ثابت شدہ اند
کہ سابق ازین قانون فطرت بر آن نبود بلکہ ضد آن بود پس بر اقوال انبیاء و ائمہ علیہم السلام
و انچہ از افعال عجیبہ و غریبہ مستبعدہ بظاہر نظر ظاہر بشود و آنرا رواۃ معتبرین موثقین
ممدوحین عدول بحد تواتر نقل نمایند در حالیکہ عقل کلی حکم بر کذب و افتراء ایشان ممنوع
بداند خصوص باعتبار کثرت ایشان و توافق و تواطوء ایشان بر امر واحد کدام عقل آنرا
رد خواہد کرد و محمول بر غلطی و غلط فہمی رواۃ خواہد فہمید محض بجہت بودن آنہا مخالف
قانون فطرت غیر از معاصر مذکور و امثال شان و حق آنست کہ منکر این مطالب را مید اند
و فیہم و قلبا بان یقین دارد و لکن حلیت اللہ نیا فی اعینھم و راقھم زبرجھا
مہلت نمے دہد بار بار و اجازت نمے کند بہ اظہار بلکہ حاکم است برائے شان بر کتمان پس
چنین حضرات مصداق جحدوا بھا واستیقنتھا انفسھم مے باشند و برین
تقدیر تجربہ گواہان رویت با تجربہ قانون فطرت در امثال فیما نحن فیہ اگر معارض باشد
لابد ترجیح للاول خواہد بود و انچہ گفتہ کہ نہ قول آنہا کہ از صدق دل تصدیق و یقین بر
اسلام دارند و اعلاء کلمۃ اللہ میخواہند چہ قدر بے محل است زیرا کہ ہر کسیکہ قائل باستحالہ

خلاف قانون فطرت بوده باشد و ممتنع استقرائی را محال عقلی میدانند اگرچه قول این
قائل در نفس الامر غلط است ولکن بر بنای اعتقاد خود چه طور تصدیق نبی خواهد کرد و چه گونه
قائل و مصدق رسالت جناب محمد مصطفی صلی الله علیه وآله وسلم خواهد شد چه تصدیق
رسالت آنحضرت ص موقوفست بر صدق دعوه رسالت آنحضرت ص و آن موقوفست بر ظهور
معجزه بر دست آنحضرت و معجزه بودن آن امر یا امور موقوف است بر بودن آن مخالف
قانون فطرت را چه اگر آن امور موافق قانون فطرت بوده باشند لابد خارق عادت
نباشند و آنچه خارق عادت نباشد معجزه نخواهد شد و مخالف قانون فطرت بنابر
اعتقاد ایشان محال عقلی است پس صدور و ظهور معجزه محال عقلی است پس تصدیق
نبی ممتنع گردید و چون نبوت ثابت نشد بلکه ثبوت آن برین تقدیر ممتنع عقلی شد
پس تصدیق اسلام چه طور شد و اینها چه طور بصدق دل مسلمان و خواستگار اعلاء کلمة الله
گردیدند کلا انها کلمة هو قائلها و آنچه افاده فرموده اند که قول پیغمبر بلا دلیل و حجت
قابل تسلیم است ولکن کلام درهمین است که آیا قول پیغمبر است یا نه طرفه تلمیع است که غیر از
نقادان سکه عرفان دیگرے تمیز نمے تواند بکند پس مخفی مباد که سبیل شناخت و طریق معرفت
اینکه این قول قول پیغمبر است یا نه در امثال این زمان غیر از نقل نیست و آن بعنوانها
مے باشد مثل احاد و متواتر و غیره پس قضیه معراج بجسده که بحوث عنها مے باشد بچندین
هزار طرق لذ هزارها رواة و علماء و غیره بما نقل شده و آنها میگویند که پیغمبر خدا چنین و چنان
فرموده و ما بگوییم که البته قول آنحضرت ص مسلم است ولکن نمے دانم که آنحضرت فرمود یا نه
پس چون با وجود نقل کذائی محل گفتگو بر فرض معاصر مذکور باقی باشد پس هیچ قول آنحضرت

ابداً ثابت نخواہد و در ہر قول آنحضرت مدعی خواہد گفت کہ گفتگو در ہمین است کہ آیا قول
پیغمبر است یا نہ و برین تقدیر فردی از افراد احکام و چیزے از جزئیات و کلیات احکام
و اوامر و قصص و دیگر منقولات ثابت نخواہد شد و آن موجب خروج عن الدین خواہد شد
و بہیچ عنوان دیگر برائے تصدیق اینکہ این قول پیغمبر است در عقل نمے آید مگر اینکہ خود
شخصے از پیغمبر بشنود یا اینکہ پیغمبر اینوقت پیش ایشان زندہ شدہ بیاید و خود بگوید پس
این ہم خلاف قانون فطرت خواہد بود و ایشان بہمین سبب آنرا قبول نخواہند کرد
يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ و انکار از چنین واقعہ متواترہ
متفق علیہا انکار از فہم و صدق و عدالت تمامی علماء و فقہاء و محدثین و متکلمین است و تجہیل
و تحمیق آنہا است بلکہ انکار از ان بجہت بودن آن مخالف بہ قانون فطرت انکار
از نبوت سائر انبیا است بجہت بودن معجزہ مخالف بہ قانون فطرت و انکار رسالت
جناب رسول خدا و انکار از اسلام است پس چنان اشخاص چہ طور مدعی اسلام و مدعی
اعلاء کلمۃ اللہ و مدعی ترویج اسلام میتوانند بشوند قولہ حالا ما غور مے کنیم بر احادیث
معراج کہ در آن بطور وارد صحیح موجود است کہ آن یک واقعہ است کہ آنحضرت بخواب
دیدہ بود اقول این غلط است در ہیچ خبر اثرے نیست کہ از ان واقعہ معراج واقعہ خواب
ثابت بشود چنانچہ مفصلاً دانستی قولہ و از دلالت النص نیز ہمین ظاہر میشود اقول
حال دلالت النص سابقاً مذکور شد کہ ظاہر بلکہ اظہر در اثبات واقعہ بیداریست نہ مثبت
خواب قولہ و در ہیچ حدیثے کہ در صحاح مذکور اند اثرے نیست کہ از ان در حالت بیداری
بجسم تشریف رفتن آنحضرت بہ بیت المقدس و بر آسمانہا ثابت بشود اقول در ہمہ احادیث

صحاح وغیر صحاح درحالت بیداری بجسده الشریف تشریف بردن آنحضرت بر آسمانها
وغیره مذکور است ولکن من لم یجعل الله له نوراً فما له من نور قوله بلکه
برخلاف این از چند احادیث حالت خواب یافته میشود اقول در غیر حدیث شریک ابن
عبد الله ابن ابی نمر که مقدوح وغیر ضابط ومعارض باخبار کثیره دیگر است در هیچ
خبر وحدیث نیست چنانچه شرحش دانستی قوله پس فرض ما بر مسلمانے وبر ذی العقلی
که آنرا یک واقعه خواب بداند اقول فرض بر همه مسلمانان صاحبان فهم وعقل آنست که
این واقعه را بنا بر آنچه از احادیث ثابت است واقعه بیداری بداند و هیچ شک وشبه
در ظهور چنین امر خارق عادت از آنحضرت بدل نیارد چنانچه از ادله قطعیه این مطلب
واضح گردید و منکر را مقام عذر باقی نمانده چنانچه از آن منکرین که معاصر مذکور ذکر نموده
و آنها را بسیار قوی و متین بزعم خود فهمیده بود ابطال آنها نموده شد بجز از دلیل دوم
از ادله منکرین و در اینجا با بطال آن نیز مے پردازم و آن دلیل از ادله سمعیه تعلق دارد
و بجز از این دلیلے بحمد الله بدست ایشان باقی نمانده تا محتاج بر دو قدح و ابطال آن بوده باشیم
قوله تصریح دلیل دوم آنکه آیت کریمه وما جعلنا الرؤیا التی اریناک
الا فتنة للناس بعض مفسرین میگویند که تعلق بمعراج ندارد لیکن بادنی تامل
معلوم میشود که چون این آیت خاص در همین سوره است که در آن ذکر معراج است پس
آنرا متعلق معراج نه فهمیدن بیوجه است خصوص در حالیکه خود ابن عباس این آیه را
متعلق به معراج فهمیده باشد اقول اگرچه مفسرین معتمدین اختلاف فرموده اند درین
امر که آیه مذکوره در بیان کدام واقعه است پس اکثر مفسرین این آیه را متعلق به معراج

میدانند چنانچہ در اکثر تفاسیر است ففی لباب التاویل للخازن فی ذیل تفسیر الکریمہ المذکورہ الاکثرون من المفسرین علی ان المراد منہا ما رای النبی صلی اللہ علیہ و آلہ لیلۃ المعراج وقیل ما رای رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ عام الحدیبیۃ انہ دخل مکۃ ھو واصحابہ فعجل المسیر الی مکۃ قبل الاجل فصدہ المشرکون فرجع الی المدینۃ فکان رجوعہ فی ذالک العام بعد ما اخبر بہ فتنۃ لبعضھا ثم دخل مکۃ فی العام المقبل وقیل ان النبی صلی اللہ علیہ و آلہ رای فی المنام ان ولد الحکم ابن امیۃ یتداولون منبرہ کما یتداول الصبیان الکرۃ فساءہ ذالک خازن در لباب سہ قول در آیہ کریمہ مذکورہ نقل نمودہ اول اینکہ مراد از رویا در آیہ مذکورہ رویاء شب معراج است دوم اینکہ مراد از رویا مذکور رویاء عام حدیبیہ است کہ آنحضرت بخواب ملاحظہ فرمود کہ خود آنحضرت با اصحاب خود داخل مکہ شد پس آنحضرت در رفتن بہ مکہ قبل مدت معہود تعجیل فرمود و مشرکان مکہ مانع شدند پس آنحضرت بہ مدینہ واپس آمد پس این امر سبب فتنہ و آزمائش بعضے از مردم گردید زیرا کہ آنحضرت بدخول مکہ خبر دادہ بودند و آنحضرت داخل مکہ نشد و بعد ازان در سال دیگر داخل مکہ شد و سیوم اینکہ مراد ازان رویاء آنجناب در باب بنی امیہ است کہ آنحضرت بخواب دیدہ بود کہ اولاد حکم ابن امیہ منبر مبارک آنحضرت را دست بدست یکے بعد دیگری گرفتہ اند چنانکہ اطفال کرہ را میگیرند پس بدآمد آنجناب را و کذالک فی الکشاف و اصل عبارت کشاف بعد حذف ما لا غرض بذکرہ این است قیل الرویا ھی الاسراء وقیل

هی رؤیاه انه سیدخل مکة وقیل رای فی المنام ان ولد الحکم یتداولون
منبره کما یتداول الصبیان الکرة و مطلب این عبارت مثل عبارت لباب
است مع تغیر یسیر و در بیضاوی است در تحت آیه کریمه اریناک فی لیلة المعراج او عام
الحدیبیة حین رای انه دخل مکة وقیل رای قوما من بنی
امیة یرقون منبره وینزون علیه نزو القردة فقال هو حظهم
فی الدنیا یعطونه باسلامهم یعنی مراد رؤیا معراج است یا خواب عام
حدیبیه و گفته اند که آنحضرت بخواب دید قومے را از بنی امیه که بر منبر آنحضرت بلند شده
و جست و خیز مے نمایند بر آن مثل جست و خیز ہائے بوزینه پس فرمود که این نصیب
شان از دنیا است که داده خواهند شد اینها آن را بسبب اسلام شان اگرچه در کشاف
ولباب وغیره آنچه از حکایت رویاء آنحضرت در باب بنی امیه مذکور است کاشف حقیقت
اسلام ایشان نمیباشد ولکن حضرت بیضاوی چون ید طولے دارد به نهایت وضاحت و غایت
فصاحت احوال اینها را در اسلام نقل فرموده بزعم خود داد انصاف داده است ولکن حق
آنست که قطره از بحار و دانه از خروار است از احوال اسلام ایشان آنچه نقل کرده است و از آنجا
که اتمام حجت او تعالے بر بندگان ناتمام نباشد ازین فقرات نیز چند امر حاصل میشوند اول
اینکه حضرت راضی نبودند که اینها بالائے منبرش بروند دوم این فعل از اینها بآنحضرت بد آمد
سیوم بودن اینها مثل بچگان یا مثل بوزینه و از آن ظاهر است که اینها هیچگونه تعلق به منبر
آنجناب ندارند چهارم حصه شان یعنی ثواب اسلام ظاهری در دنیا یافتن و در آخرت
حصه نداشتن پنجم عدم اسلام باطنی ایشان و قبل ازین بیضاوی رائے خود در باب

این رویا چنان ظاهر نموده است ولعله رؤیاها فی واقعة بدر بقوله تعالی اذ یریکهم الله فی منامک قلیلاً ترجمه وشاید این خواب همان خواب باشد که آنجناب در واقعه بدر ملاحظه فرموده بود بدلیل قول حقتعالی لیریکهم الخ ولما روی انه لما ورد ماء بدر قال لکأنی انظر الی مصارع القوم هذا مصرع فلان وهذا مصرع فلان فتسامعت به قریش واستسخروا منه ترجمه یا بدلیل آنچه روایت است که هرگاه آنحضرت بر آب بدر (چاه بدر) رسیدند فرمودند که این مقتل فلانست واین مقتل فلانست پس قریش این خبر را تسامع نمودند واز آنجناب تمسخر واستهزا کردند **اقول** این قول در غایت قوت باعتبار سیاق وسباق است چه سابق ازین آیات نازله در واقعه بدر مے باشد چنانچه او تعالے میفرماید واذ قلنا لک ان ربک احاط بالناس وبعد ازین میفرماید وما جعلنا الرؤیا التی اریناک الا فتنة للناس ودر تفسیر آیه اوے مثل بیضاوی وغیره گفته که این بشارت واقعه بدر است وبنابرین رویا نیز همان رویا باشد پس آنچه معاصر مذکور گفته که چرا آیه وما جعلنا را متعلق باسرا ندانیم بلکه اصل این است که آیه سبحان الذی وآیه وما جعلنا هر دو متصل میباشند وآیه ما جعلنا مفسر آیه سبحان الذی است یعنے این تفسیر آن مے کند ودلیل برین بودن هر دو آیه در یک سوره را مے آرد محض باطل است بجهت اینکه احوال تفسیر وتعلق آن به اسرا وغیر آن باختلاف عظیم که مخفی از ان شنیدی معلوم گردید ودلیلے که آورده آنهم مقدوح است که بودن دو آیه در یک سوره دلیل اتحاد نمے باشد پس باید که

قول مصنف مدظله

آیه مذکوره متعلق واقعه بدر باشد چنانکه واضح شد و آنچه از نظم قرآن ایراد آورده که اگر آیه را

متعلق رویا بگیرم پس فصل بسیار لازم مے آید پس در حقیقت این ایراد بر نظم عثمانی است

نه بر اصل نظم قرآنی و طرفه اینکه اگر آیه مذکوره را متعلق آیه اسرا بگیرم و فرض نمائم درین وقت

نیز همان آش در کاسه است زیراکه این کدام نظم است که آیه اسرا در اول سوره و بعد کلام

بنی اسرائیل وغیره وغیره و قریب بآخر ذکر آن وَمَا جَعَلْنَا الخ و بایان از رد و قدح

این امور مستغنی هستیم چه آنچه هست از قبیل این الزام و مثل آن بر حضرت جامع است

و محصل اینکه اتفاق مفسرین ندارند بر اینکه مراد از رویا در آیه مذکوره قضیه اسرا و معراج

است لمکان الاختلاف فی التفسیر الکبیر و فی هذه الرؤیا اقوال الاول

ان الله اری محمدا صلی الله علیه و آله فی المنام مصارع قریش فحین

ورد ماء بدر قال والله الخ ترجمه درین رویا چند قول است اول اینکه او تعالی

آنحضرت صلی الله علیه و آله را در خواب مصارع و قتل گاه قریش را ارائت فرمود و بعد

از این قضیه را مثل آنچه سابقا گذشته بیان نموده است وَالْقَوْلُ الثَّانِیْ اِنَّ الْمُرَادَ

رُؤْیَاهُ الَّتِیْ رَاٰهَا اَنَّهٗ یَدْخُلُ مَکَّةَ وَاَخْبَرَ بِذٰلِکَ اَصْحَابَهٗ فَلَمَّا

مُنِعَ عَنِ الْبَیْتِ الْحَرَامِ عَامَ الْحُدَیْبِیَةِ کَانَ ذٰلِکَ فِتْنَةً لِبَعْضِ

الْقَوْمِ وَقَالَ عُمَرُ لِاَبِیْ بَکْرٍ اَلَیْسَ قَدْ اَخْبَرَنَا رَسُوْلُ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ

وَاٰلِهٖ وَسَلَّمَ اَنَّا نَدْخُلُ الْبَیْتَ وَنَطُوْفُ بِهٖ فَقَالَ اَبُوْ بَکْرٍ اِنَّهٗ لَمْ

یُخْبِرْ اَنَّا نَفْعَلُ ذٰلِکَ فِیْ هٰذِهِ السَّنَةِ فَسَنَفْعَلُ ذٰلِکَ فِیْ

سَنَةٍ اُخْرٰی فَلَمَّا جَاءَ الْعَامُ الْمُقْبِلُ دَخَلَهَا وَاَنْزَلَ اللهُ تَعَالٰی

احوال قتل قریش شدن
خواب آنحضرت صلعم جبرائیل
خلیفه ثانی از آن جمله

لَقَدْ صَدَقَ رَسُوْلَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ ترجمہ قول ثانی اینکہ مراد ازین رویا
خوابیست کہ رسولخدا دیدہ بود کہ در مکہ داخل شدہ است واصحاب خود را بآن خبر
فرمودہ بود پس ہنگامیکہ آنحضرت از داخلہ بیت الحرام ممنوع شد در سن حدیبیہ پس
این امر فتنہ گردید برای بعض مردمان وعمر از ابوبکر گفت کہ آیا خبر بما رسولخدا نداد بود
کہ ما یان داخل حرم خواہیم شد وطواف بیت خواہیم نمود ابوبکر گفت کہ آنحضرت این خبر
نداده بود کہ درہمین سال داخل بیت خواہیم شد پس عنقریب در سنوات آیندہ داخل
خواہیم شد پس چون سال دوم داخل شد پس آنحضرت داخل مکہ با اصحاب خود گردید پس او تعالی
آیہ لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُوْلَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ نازل فرمود این ایراد کہ آیہ مدنی
است وواقعہ مکیست بے محل است چہ بودن خواب در مدینہ وتصدیق آن در مکہ استبعاد
ندارد وَالْقَوْلُ الثَّالِثُ قَالَ سَعِيْدُ ابْنُ الْمُسَيَّبِ رَاٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ بَنِيْ اُمَيَّةَ يَنْزُوْنَ عَلٰى مِنْبَرِهٖ الخ واین بیان ثالث
الاحوالست کہ خواب آنحضرت متعلق بنی امیہ در آن مذکور است چنانچہ گذشت وَالْقَوْلُ
الرَّابِعُ وَهُوَ الْاَصَحُّ اِنَّ الْمُرَادَ مِنْهُ الخ وقول چہارم واین صحیح است کہ
مراد از رویا قضیہ معراج است الخ ما قال از اینجا کہ آیہ مذکورہ ازقوی ترین ادلہ سمعیہ
منکرین واقوی ترین ما یتمسک بہ مے باشد ولذالک دلیل دوم بر ثبوت معراج
خوابی معاصر مذکور آن را شمردہ میگوید قولہ تصریح دلیل دوم اینکہ آیہ وَمَا جَعَلْنَا
الرُّؤْيَا الَّتِيْ اَرَيْنَاكَ اِلَّا فِتْنَةً لِّلنَّاسِ سابق برین گفتہ ام کہ متعلق معراج
است الخ اقول من ہم حالا ثابت نمودم کہ اتفاق مفسرین بر مدعا جناب سامے

نیست بلکہ بسیار اختلاف دارند کما مرمنا بعض تفصیلہ آنفا **قولہ** معنار اصلی رویا در لغت
چیزے بخواب دیدن است **اقول** بدانکہ اگر تسلیم نمائیم کہ رویا حقیقت در خواب ست
پس ازکجا ثابت شد کہ ذکر رویا کہ در آیہ کریمہ مذکورہ واقع است رویار معراج
است چنانچہ دانستی کہ اختلاف دارند مفسرین وچون تمامی مفسرین وعلمائ
اتفاق دارند برینکہ معراج آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ بحالت بیداری بجسم مبارک
واقع شدہ است پس چہ طور آنہا قائل خواہند شد کہ آیہ کریمہ در صورتیکہ رویا
درینجا ہم بمعنار خواب باشد متعلق باسرا است پس اتفاق آنہا بر بودن معراج
بحالت بیداری کاشف است از دو امر علی سبیل لنترد ید یا اینکہ آیہ کریمہ متعلق
قصہ معراج نیست ولفظ رویا درینجا بمعنار لغوی خود است کہ خواب باشد یا اینکہ
آیہ مذکورہ متعلق بمعراج است ومعنار رویا درینجا رویت است نہ خواب وحق
ہمین است زیراکہ لفظ فتنہ قرینہ واضحہ برہمین است زیراکہ معراج اگر قصہ خواب باشد
ابدا محل تنازع کسے از عقلا نخواہد بود وامتحان وآزمائش کسے در آن متصور
نخواہد شد چنانچہ دانستی وبداہت وتجربہ برآن شاہد است کہ خواب کسے برائے دیگرے
آزمائش نمے شود وسبب فتنہ وضلالت احدی نمے باشد زیراکہ در معراج بجز
ازذکر رفتن آنحضرت صلعم ببیت المقدس در آسمانہا وملاقات بہ انبیاء وملٰئکہ وغیرہ
چیزے نیست کہ موجب فتنہ کسے باشد مثلا اگر معاصر مذکور مدعی معراج خوابی بشوند
ما بہ الیقین میدانم کہ کسے از معتقدین وتوابع ایشان یا از مخالفین ایشان تعرض بآن
وخیال بطرف آن نخواہد نمود چہ جائیکہ فتنہ وآزمائش باشد ولکن درصورت مراد گرفتن

ہیچ اسے عوض ہم

وقوع در محل نقص

از رویاء مذکور خواب واقعہ بدر یا خواب فتح مکہ پس درینصورت فتنہ بودن آن پر ظاہر است زیراکہ در واقعہ بدر خبر قتل شدن کفار و مقام قتل ایشان وغیرہ مذکور است پس البتہ بسبب منازعت ایشان با آنجناب و آزمائش و امتحان و تصدیق و تکذیب پیدا است و کذالک در خواب فتح مکہ و صلح حدیبیہ فتنہ شدن برائے بعض ایشان مثل جناب خلیفہ ثانی ظاہر و معلوم است و ہمچنین نیست اگر این رویاء را خواب معراج بدانیم کما لا یخفی و بہمین وجوہ کسے کہ آیہ را متعلق معراج ہم گرفتہ قائل نشدکہ درینجا لفظ رویا بمعنای خواب است بلکہ آنرا بمعنای چشم دید بحالت بیداری گرفتہ چنانچہ فخر رازی در تفسیر کبیر در صفحہ ۴۹ از سطر ۱۴ تا سطر ۱۷ مطبوعہ مصر جلد پنجم گفتہ بلکہ درہمین مقام ابطال قول آنہا نمودہ کہ رویاء را بمعنای خواب گرفتہ است و ہمچنین علامہ محمود ابن عمر زمخشری جار اللہ کہ نزد تمامی اہلسنت ممدوح و موثق است در تفسیر کشاف در جزو اول جلد اول در صفحہ ۵۵۳ از سطر ۱۹ تا ۲۱ مطبوعہ مطبع مشرقیہ گفتہ وَبِہٖ تَعَلَّقَ مَنْ قَالَ کَانَ ذٰلِکَ فِی الْمَنَامِ یعنے کسیکہ معراج را خواب میگوید از آیہ کریمہ استدلال مے آرد وَمَنْ قَالَ اِنَّہٗ کَانَ فِی الْیَقْظَةِ فَسَّرَ الرُّؤْیَا بِالرُّؤْیَةِ وہر کہ میگوید کہ معراج بحالت بیداری شدہ پس آن رویاء را بمعنے رویت تفسیر مے کند و از آنجا کہ خود صاحب کشاف از جملہ کسانے ہستند کہ معراج را بحالت بیداری میگویند پس لابد نزد صاحب مذکور نیز رویا بمعنے رویت خواہد بود و چون کلام حکیم است پس لابد وجہ وجیہ در عدول از رویت برویا خواہد بود و حکمت درین عجب نیست کہ ہمین باشد کہ ذکرش خود صاحب مذکور فرمودہ قَالَ سَمَّاھَا رُؤْیَا عَلٰی قَوْلِ الْمُکَذِّبِیْنَ حَیْثُ قَالُوْا لَہٗ لَعَلَّھَا رُؤْیَا رَأَیْتَھَا

نقل فخر رازی در معنی رویاء

قول صاحب کشاف

حکمت در اختیار لفظ رویاء بر رویت

وَخَيَالٌ خُيِّلَ لَكَ كَمَا سُمِّيَ أَشْيَاءَ بِأَسَامِيهَا عِنْدَ الْكَفَرَةِ نَحْوَ قَوْلِهِ فَرَاغَ إِلَى آلِهَتِهِمْ أَيْنَ شُرَكَائِي ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ

محصل اینکه معراج را با وجودیکه رویت عین است رویا حقتعالی درآیهٔ کریمه فرموده مگر بجهت اینکه کفار آن را می‌گفتند که شاید آنچه قضیهٔ معراج شما اے پیغمبر بیان میکنی یک خواب باشد که آن را دیده باشی یا یک خیال بوده باشد که شما مخیل شده است چنانچه دیگر اشیا را بآن نامها که کفار آنرا بآن نامیده بودند نام گذاشته مثل آنکه فرموده فراغ الی الهتهم یعنے بت ها را کفار اله مے گفتند حقتعالی هم آن را کفار اله فرموده و همچنین کفار بعض صنم را شریک او تعالی مے نامیدند حقتعالی هم فرمود این شرکائی یعنے کجا هستند آنهائیکه شریک من بودند و کفار بعض کفره را نهایت معزز و مکرم مے دانستند حقتعالی هم بآن ها فرمود ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ و چون احتمالات کثیره بوجود وجوه عدیده عموماً در معنا رویا من حیث الاطلاق والوضع و بغیرها خصوصاً متطرق میباشد پس ازکجا قطع باین حاصل شد که بیان خواب معراج است و علامه علاء الدین علی ابن محمد ابن ابراهیم بغدادی در تفسیر خود لباب التاویل در جزو ثالث در صفحه ۱۶۹- از سطر ۱۷ الغایت ۲۲ در تحت تفسیر کریمهٔ مذکوره میفرماید وَالْأَكْثَرُونَ مِنَ الْمُفَسِّرِينَ عَلَى أَنَّ الْمُرَادَ مِنْهُ مَا رَأَى النَّبِيُّ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ مِنَ الْعَجَائِبِ وَالْآيَاتِ یعنے قول اکثر مفسرین آنست که مراد از رویا آنچه آنحضرت در شب معراج از عجائب و غرائب امور و آیات ملاحظه فرموده ثم قال العلامة المذکور قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ هِيَ رُؤْيَا عَيْنٍ رَآهَا رَسُولُ اللهِ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ وَهِيَ لَيْلَةُ اسْرِيَ

قول علاء الدین در لباب

اِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ یعنے ابن عباس میفرماید کہ معنائے رویا مذکور در آیہ مذکورہ
رویائے چشم یعنے رویت است انچہ حضرت رسولخدا در شب معراج کہ در آن شب آنحضرت
راجانب بیت المقدس سیر دادہ بودند ملاحظہ بنگاہ و نظر چشم فرمودہ بود پس ارباب
ایمان بنظر انصاف ملاحظہ نمایند کہ مثل ابن عباس در معنائے رویا رویت گفتہ بجزم
ویقین گردید کہ البتہ رویا بمعنائے رویت است پس خواب ازکجا ثابت شد وہمچنین
علامہ ابو السعود در تفسیر خود رویا را بمعنائے رویت گفتہ و ہیچ تعرض اختلاف ہم نفرمودہ
چنانچہ اصل عبارت شان این است وَالْمُرَادُ بِالرُّؤْيَا مَا عَايَنَهُ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ
وَالسَّلَامُ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ مِنْ عَجَائِبِ الْأَرْضِ وَالسَّمَاءِ حَسْبَمَا
ذُكِرَ فِي فَاتِحَةِ السُّوْرَةِ ترجمہ مراد از رویا چیزے است کہ شاہدہ
ومعائنہ فرمود آنحضرت در شب معراج موافق انچہ در ابتداء سورہ مذکور شد
وَالتَّعْبِيْرُ عَنْ ذَالِكَ بِالرُّؤْيَا اِمَّا لِاَنَّهُ لَا فَرْقَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ الرُّؤْيَةِ اَوْ
لِاَنَّهَا وَقَعَتْ بِاللَّيْلِ اَوْ لِاَنَّ الْكَفَرَةَ قَالُوْا لَعَلَّهُ رُؤْيَا اَيْ وَمَا جَعَلْنَا
الرُّؤْيَا الَّتِيْ اَرَيْنَاكَ هَا عِيَانًا مَعَ كَوْنِهَا اٰيَةً عَظِيْمَةً یعنے سبب تعبیر آن
معائنہ ومشاہدہ بلفظ رویا پس یا این است کہ در معنائے رویت ورویا فرق نیست
یعنے انچہ بر آن رویت اطلاق میشود رویا ہم بر آن اطلاق میشود یا بجہت اینکہ رویا
بر رویت وقت شب اطلاق مے کنند وآن معائنہ ورویت شب است یا بجہت اینکہ
کفار بعد شنیدن واقعہ معراج آنحضرت مے گفتند کہ شاید این خواب باشد بیکی وہمچنین
وعلامہ عبداللہ ابن عمر شافعی در تفسیر خود مسمے بہ بیضاوی در جلد اول در صفحہ ۲۶۶

دربیان قول علامہ عبداللہ ابن عمر شافعی

مطبوعہ نولکشور لکھنؤ نوشتہ آرَیْنَاكَ لَیْلَةَ الْمِعْرَاجِ وَبِهٖ تَعَلَّقَ مَنْ قَالَ اِنَّہٗ
كَانَ فِی الْمَنَامِ وَمَنْ قَالَ اِنَّہٗ كَانَ فِی الْیَقْظَةِ فَسَمَّی الرُّؤْیَا بِالرُّؤْیَةِ واز
آنجا کہ مفسرین و علما و محدثین کہ عدد آنہا بجد ہزار در ہزار بلکہ زیادہ ازان میرسد قول
بمعراج فی الیقظہ دارند پس ہمہ آنہا رؤیا را بمعنار رویت میگیرند و فی تفسیر
الکبیر للرازی لَا فَرْقَ بَیْنَ الرُّؤْیَا وَالرُّؤْیَةِ یُقَالُ رَاَیْتُ بِعَیْنِیْ
رُؤْیَةً وَرُؤْیَا صاحب تفسیر کبیر میفرماید کہ فرق در رویا و رویت نیست یعنے ہر دو
بمعنار واحد اند چنانچہ عرب میگویند رائیت اہ وَقَدْ صَرَّحَ اَھْلُ اللُّغَةِ بِذٰلِكَ
ایضاً چنانچہ صاحب لسان العرب کہ پیش معاصر مذکور نہایت معتبر و عارف بہ لغات است
در کتاب ہذا بمعنار چشم دید رویا را گفتہ و در سند قول راعی شاعر جاہلیت را پیش بردہ فکبّر
لِلرُّؤْیَا وَهَشَّ فُؤَادُهٗ وَبَشَّرَ نَفْسًا كَانَ قَبْلُ یَلُوْمُھَا یعنے تکبیر گفت
چون دید آن را و دلش شادان و فرحان گردید و بشارت داد بہ نفس خود کہ پیش ازان
ملامت باو میکرد و ہمچنین متنبی میگوید وَرُؤْیَاكَ اَحْلٰی فِی الْعُیُوْنِ مِنَ الْغَمْضِ
یعنے دیدار تو بسیار شیرین در چشم است از بند نمودن آن و چون واضح شد کہ اکثر علما کہ
از ادبیت و لغات عرب و محاورات ایشان واقفیت تامہ دارند تصریح باین فرمودہ اند
کہ رویا و رویت ہم معنار است و فرق فیمابینہما نیست پس تغلیط حریری متنبی را در استعمال
رویا بمعنار رویت بیجا است كَمَا نُقِلَ عَنْهُ اِنَّہٗ قَالَ غَلَطَ الْمُتَنَبِّیْ حَیْثُ قَالَ
الرُّؤْیَا فِیْ مَقَامِ الرُّؤْیَةِ لِاَنَّ الْعَرَبَ جَعَلَ الرُّؤْیَةَ لِمَا یُرٰی فِی
الْیَقْظَةِ وَالرُّؤْیَا لِمَا یُرٰی فِی الْمَنَامِ یعنے متنبے لفظ رویا در محل رویت استعمال

غلط کردہ است زیرا کہ عرب رویت معائنہ چیزے رامیگویند کہ در بیداری بہ بینند و رویا آنچہ را در
خواب بہ بینند و شارح خفاجی میفرماید وفیہ ثلثۃ اقوال احدھا ماذکرہ
المصنف یعنی ماذکرناہ فیہ انفا یعنے درآن سہ قول است اول آنچہ خود
مصنف یعنے حریری گفتہ رویا بمعنار خواب است والثانی انھما بمعنی دوم آنکہ
ہر دو یک معنا دارند وثالثھما ان الرؤیۃ عامۃ والرؤیا مختص لما
یکون باللیل ولو فی الیقظۃ انتھی بقدر الحاجۃ سیوم آنکہ رویت
عام است ورویا خاص رویت شب رامیگویند اگرچہ در بیدارے باشد وہم علامہ مذکور
از ابن بری رویارا در رویت مجاز مشہور نقل فرمودہ وصاحب فتح الباری شارح
بخاری نیز رویارا بمعنار رویت تسلیم نمودہ کما یظھر من کلماتہ وقال
ابن البری الرؤیا وان کانت فی المنام فالعرب استعملھا فی الیقظۃ
کثیرًا فھو مجاز مشھور کقول الراعی ومستنبح تھوی مساقط
راسہ ٭ علی الرحل فی طخیاء طمس نجومھا ٭ رفعت لہ مشبوبۃ
عصفت لھا ٭ صبا تزدھیھا مرۃ وتقیمھا ٭ فکبر للرؤیا
وھش فؤادہ ٭ وبشر نفسا کان قبل یلومھا وہمچنین آنچہ متنبی گفتہ
من قولہ مضی اللیل والفضل الذی لک لا یمضی ورؤیاک
احلی فی العیون من الغمض ٭ پس واضح شد کہ رویا در آیہ مذکورہ بمعنار
رویت آمدہ چنانچہ از تحقیق سابق ثابت نمودہ شد **قولہ** از تمام بحث معلوم شد کہ
معنار حقیقی واصلی رویا خواب است ودر معنار رویت فی الیقظہ مجازًا اطلاق میشود

قولہ ام حسبتم

اقول الحمد للہ کہ از زبان سامی ہم این کلمہ خارج گردید کہ رویا بمعنای رویت ہم مستعمل میشود ولکن انچہ گفتہ کہ مجاز است غلطی فرمودہ زیرا کہ بہ تصریح اعاظم علما مثل ابن البری وغیرہ معلوم شد کہ بمعنای مذکور لفظ مذبور مجاز مشہور است و آن مساوی حقیقت بلکہ راجح بر آن میباشد چنانچہ در علم اصول وغیرہ بہ براہین ثابت است و مطلق مجاز چنین نیست **قولہ** پس محتاج بقرینہ عقلی یا حالی یا لفظی خواہد بود چنانچہ از اوائل اشعار راعی پیدا میشود۔ و بعد از چند فقرات میگوید ولکن لفظ رویا در قرآن مجید کہ در آیہ مذکورہ واقع است چنین نیست اگر تسلیم نمایم کہ رویا بر رویت فی الیقظہ ہم اطلاق میشود ہم کفایت نمیکند بلکہ ثبوت این امر لازم است کہ در آیہ مذکورہ نیز مراد رویت است و آیت مذکورہ قرینہ و اشارہ برین ندارد کہ از رویا مذکور مراد رویت است بلکہ اگر این آیت را از آیت اولے کہ دران لفظ اسریٰ لیلاً است اگر باہم و متصل نمایم کہ دران لفظ لیلاً است پس قرینہ این امر پیدا است کہ این خواب است نہ رویت فی الیقظہ خصوصاً در صورتیکہ اطلاق رویا بر رویت در قرآن مجید نیامدہ **اقول** بر منصف خبیر مخفی و پوشیدہ نخواہد ماند کہ اطلاق رویا بر رویت در زمان عرب بحدے رسیدہ است کہ مجاز مشہور گردیدہ و کسے انکار ازین نمی نماید و اقوال جمیع مفسرین و علما و اہل لغت و شعرائے کاملین شہود کافی میباشد و انکار از ان مکابرہ است و بعد غض البصر میگویم کہ اگر رویا بمعنای رویت حقیقت یا مجاز مشہور نباشد و آیہ کریمہ را متعلق معراج بدانیم چنانچہ تحقیق آن گذشت پس در آیہ کریمہ مجازاً اطلاق تسلیم نمودہ آید و قرینہ نیز لفظ فتنہ است چہ اختبار و امتحان

در صورت بودن معراج قصۂ خواب ہیچ نیست چنانچہ دانستی **قولہ** علماء چونکہ در حدیث
ابن عباس لفظ رویا عین آمدہ بر لفظ عین بحث نمودہ لہذا رویا را رویت فی الیقظہ
مراد گرفتہ اند چنانچہ در حاشیۂ بخاری است رویا عین قیدبہ للاشعار بان
الرویا بمعنے الرویۃ فی الیقظۃ لا رویا النائم و ہمچنین کرمانی شارح
بخاری گفتہ مثل انچہ مذکور شد و آن این فقرہ ہم زیاد نمودہ کہ ولیس فی معنی العلم
و در شفا قاضی عیاض گفتہ کہ ابن عباس میفرماید کہ مراد از رویا رویت چشم در بیداری است
انچہ رسو لخدا دیدہ نہ رویت خواب و واضح باد کہ در حدیث ابن عباس لفظ لا رویا منام
نیست پس اگر ثبوت این امر کہ نزد ابن عباس معراج خوابی نبود بر ہمین حدیث
است پس ما تسلیم نکنیم کہ مذہب ابن عباس ہم ہمین بود کہ معراج فی الیقظہ واقع
شد **اقول** تمامی علما تسلیم نمودہ اند کہ مراد از لفظ عین در حدیث ابن عباس معائنہ
چشم است کہ در حالت بیداری میشود چنانچہ اقوال جمیع مفسرین و غیرہم دلالت
بر آن میدارند و از چندین اخبار و احادیث ثابت است کہ معراج در یقظہ واقع
شدہ پس کدام وجہ عدم تسلیم است و از نیجا است کہ چون ابن عباس مذہب
معراج جسمانی فی الیقظہ میداشت از ہمین جہت در تفسیر آیہ وما جعلنا الرویا
التی فرمودہ رویا عین اراہا رسول اللہ یعنے انچہ حق تعالےٰ میفرماید در
آیہ کریمہ مذکورہ لفظ رویا کہ ظاہرش خواب است اینجا بمعنا خواب نیست بلکہ رویا عین
است یعنے رویت چشم است پس اگر او شان مذہب معراج فی الیقظہ نداشت چرا
تفسیر رویا بہ رویا عین میفرمود و انچہ محقق مذکور میفرمایند کہ لفظ رویا نائم در خبر ابن عباس

نیست پس آن مسلم است ولکن مفہوم از منطوق چون رویت بعین شد و آن در یقظہ
متحقق میشود نہ در خواب پس معنای رویا بعین رویت چشم در بیداری شد و مفہوم آن
لا رویا منام است کما لا یخفی علی من جاس خلال تلک الدیار و عدم تسلیم
امثال جناب شما بعد تسلیم جمیع علمای اخیار قابل اصغا و التفات ارباب فہم نیست
حالا باید بفرمایند کہ اگر مراد ابن عباس از لفظ رویا عین بیداری نیست پس فائدہ
قید بلفظ عین چہ چیز است زیرا کہ در صورت بودن رویا بمعنای خواب معنای عین
چہ خواہد شد و فائدہ تقیید چہ خواہد شد مگر اینکہ آنچہ تمامی اکابر فہمیدہ اند سامی نیز قبول
فرمایند تا قید عین بے کار و بے فائدہ در کلام مثل ابن عباس نشود **قولہ** و ازین
ثابت شد کہ لفظ عین چہ حق دلالت واضحہ ندارد کہ مراد رویت فی الیقظہ بطور ظاہر
و عنوان واضح بفہم آید چنانچہ بعض فہمیدہ اند **اقول** آنچہ سامی افادہ فرمودہ اند
کسے از اکابر و اعیان دعوہ آن نکردہ بجز آن چارکس از چندین ہزار کہ احوال آن
چار تا روشن و آشکار در ما سبق نمودہ شد **قولہ** معنای لفظ عین در لغت حقیقۃ الشی میباشد
در لسان العرب گفتہ العین حقیقۃ الشئ یقال جاء بالامر من عین
صافیہ الامر من فصہ و حقیقتہ و جاء بعینہ ای خالصا و اضحا پس
قول ابن عباس رویا عین معنایش ہو رویا حقیقۃ لان رویا الانبیاء حق و وحی و از ہمین
جہت لفظ رویا عین کہ در حدیث ابن عباس است از ان تبدیل معنای رویا نمودن
و لفظ رویا کہ در قرآن مجید است بدون قرینہ معنای مجازی مراد گرفتن درست نیست
و مراد تاکید حق و واقعی بودن رویا است نہ غیر یعنے خواب آنحضرت وہم و خیال و اضغاث

احلام نبود بلکه در حقیقت آنچه در خواب ملاحظه فرموده صحیح وحق بود زیرا که خواب های انبیا
حق وراست میباشند پس از قید لفظ عین لازم نمی آید که در حالت بیداری ملاحظه فرموده اند
اقول آنچه از لسان العرب معنای لفظ عین تحریر فرموده اند گفتگو در آن نیست ودر کتاب
مذکور معانی متعدده لفظ عین مذکور است پس بدانکه لفظ عین در لغت عرب چند معنی
دارد اول بمعنی چشمه آمده چنانچه میگویند عین جاریة انما سمیت عیناً لان الماء
یعین عنها ای یظهر جاریاً دوم بمعنی حاسه بصیره آمده وجمع آن اعین وعیون است
قال الله تعالی علی اعین الناس ای معاینا مشاهداً بمرئ من الناس
سیوم بمعنی نظر آمده چنانچه در قرآنست تجری باعیننا ای بمرئ منا ولفظ عین
بمعنای باصره است وجمع آن عیون واعیان آمده ودر چشمه چنانچه میگویند عین الماء ودر
آفتاب چنانچه میگویند عین الشمس ودر نفس شیء چنانچه میگویند اخذت مالی بعینه ودر درم و
دینار مسکوک ودر نقد که مقابل نسیه باشد یقال اشتریت بالدین او بالعین پس درین
صورت از لفظ عین که چندین معنا دارد تعیین نمودن یک معنی من بین معانی متعدده لابد
محتاج بقرینه معینه است ودر حدیث ابن عباس وکذالک در آیه کریمه قرینه واضحه معینه معنای
حاسه بصر وباصره موجود است زیرا که لفظ رؤیا چون در خواب نیز دلالت میکند پس بعده لفظ
عین گفتن نیست مگر بجهت تعیین معنای رؤیت بچشم ولفظ عین را درین حدیث معنای حقیقت
گرفتن بی معنا است کما لا یخفی وچون بحمد الله فارغ شدیم از حصه فارسی باز رجوع
می نمائیم به بقیه حصه اردو انشاء الله

انتهی فقط

تمت

بتاریخ ... ماه شعبان المعظم سنه ۱۳۲۲ هجری مطبوعه مطبع اثنا عشری لکهنو

فہرست غلط نامہ کتاب ہذا

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱	۴	البصیرُ	البصیرُ	۱۱	۳	سبحان اللہ	سبحان الذی
〃	۹	وفعیہ	وفیہ	۱۲	۳	کہ خانہ	کہ از خانہ
۲	۱۴	سبحاتا	سبحانا	۱۴	۱۸	وتطیق	وتطبیق
۳	〃	سورۂ	سورہ	۱۵	۸	اورطاق	اوطاق
۴	۱۲	پانچسوتیئیس	پانچسوبتیس	۲۱	۱۵	بمکتہ	بمکنۃ
۴	۱۶	سبحان	سبحانا	۲۲	۱۶	حاضراو	حاضر
〃	۱۷	〃	〃	〃	〃	ببرد	میبرد
۵	۱۰	تنزیۃ	تنزیہ	۲۳	۸	اتا	انا
〃	۹	معطوف علیہ	المعطوف علیہ	〃	۱۳	مشرق	شرق
〃	۱۵	عبدہ بجانب	عبدہ بجانب	۲۵	۱۷	السبب	بسبب
〃	۱۵	وتقدس اسمایہ	وتقدست اسمائہ	۲۸	۷	محدد قرب	محدد اقرب
۶	۱	خدائش	خدایش	〃	۱۶	یہ تقضی	بہ نقضی
〃	۳	وفقہاء	وفقہاء و	۲۹	۱۰	〃	〃
〃	۷	تُنْبِئُنی	تُنَبِّئُنی	۳۱	۴	و..وجہ	ومتوجہ
۷	۷	بیکی	جنگی	۳۲	۱۷	بدبد	بدبد
۷	۱۱	بحسب	بحسب	۳۳	۱۰	یتشبت	یتشبث
۸	۱۰	والیقظہ	والیقظۃ	〃	۱۵	میشوند	میشوند
〃	۱۲	ام باتی	ام ہانی	۳۴	۴	جائز القبول نیست	جائز القبول نیست
۹	۱	آنحضرت بیت	آنحضرت بہ بیت	۳۵	۱۳	تحمل	محمل

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳۵	۱۴	لَا یَتَالُ	لَا یَنَالُ	۴۴	۱۰	گوست	گوشت
〃	۱۵	عَهدِی الظّالِمین	عَهدِی الظّالِمین	〃	۱۲	اونها	آنها
۳۶	۱۳	که سواه	که سواره	۴۶	۴	مَرحَبًا	مَرحَبًا
۳۷	۲	کشف لعطار	کشف العطار	〃	۱۰	〃	〃
〃	۳	ایسابق	السابق	۴۸	۵	مرخبا	مرحبا
〃	۱۲	آن آنست	آنست	〃	۶	النزین	الزّمن
۳۸	۷	کوتاه نز	کوتاه تر	۴۵	۱	ذنبی مستجیرا	ذنبی اصبحی مستجیرا
〃	۱۴	ساکت ماش	ساکت باش	〃	۲	اصبنی	اصبحی
۳۹	۱۵	عیسے	عیسے را	〃	۱۱	بردو	برود
〃	۱۸	نمازن	نماز	〃	۱۴	یادو	بادو
۴۰	۱۱	من لن	من کن	۵۰	۱	محلف اند	مختلف اند
〃	۱۳	در قزع	در فزع	〃	۹	حضرمی	خضرمی
〃	۱۸	حطف	خطف	۵۱	۲	هردو با	هردو یا
۴۱	۱۱	بس تمام ما	پس ما تمام	〃	۱۱	ماندوه	مانده
۴۲	۸	کلا ان الابرار لفی علیه	کلا ان الابرار لفی علیین	〃	۱۴	وحدیث	وحدت
〃	〃	عِلیّون	علیّون	〃	۱۷	برنظر	بز نظر
۴۳	۵	آهی	اری	۵۳	۳	هشت وسی	سی وهشت
۴۴	۱۱	التّار	النّار	〃	۴	هفت وسی	سی هفت
〃	۲	〃	〃	〃	۵	هشت وسی	سی هشت
〃	۴	زمین یا	زمینها	۵۴	۱	سحابه	صحابه

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۵۴	۷	توقرض	تو نیز فرض	۶۵	۴	اَرَاَیْتَ	اَرَاَیْتَ الَّذِیْ یَنْھٰی
۵۵	حاشیہ	بتعلیم	بہ تعلیم	//	۱۲	بالعبد	العبد
//	//	مہربان تہ	مہربان تر	۶۶	//	ستبین	تتبین
//	//	آنکہ	اینکہ	//	۱۳	ہپیدانیست	ہ پیدا نیست
//	//	دوباشد	دہ باشد	۶۷	۱۵	جناب خود	جناب
//	//	دتیزاد	ونیز از	۶۹	۱۰	علم محمدا	علم محمد
//	//	احمر	احمر	۷۰	۲	لاحقیقۃ	لاحقیقۃ
//	//	دو	بود	//	۳	بالافق	بالافق
//	//	گورا	گوارا	//	۴	رای	رای
//	//	چہ ماضی	چہ راضی	//	//	بالافق	بالافق
//	//	گفتن وموسیٰ	گفتن موسیٰ	//	۵	رای	رای
۵۸	۱۴	میکردد	میکرد	//	//	بالافق	بالافق
۵۹	۱۷	والطان	والبطال	//	۷	الرای	الرای
۶۱	۲	روح جسم	روح وجسم	//	//	بالافق	بالافق
//	۵	درستہ	درحصہ	//	۸	الملک	الملک
//	۶	درعلیگڈھ	علیگڈہ	//	۱۰	بالافق	بالافق
//	۱۶	بمود	نمود	//	۱۱	الاحادیث	الاحادیث
۶۲	۵	بقطع	بقطع	//	۱۵	ان جبریل اری	ان جبریل اری
۶۳	۲	الی	انی	//	۲۶	الآیۃ	الآیۃ
۶۴	۱۸	روخانی	روحانی	//	۱۸	بمعنی	بمعنی

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۷۱	۱	الی	اِلیٰ	۷۲	۴	اَلفُواہِ	اَلفُودُ
//	//	حِسنیاً	حِسّیًا	//	۶	بالرحمۃِ	بالرَّحمۃِ
//	۳	فتدلیٰ	فَتَدَلّیٰ	//	۷	لارِنی	اَرِنی
//	۳	اللّیٖن	اللَّیْنِ	//	۱۱	فالضمامُہا	فَانضِمامُہا
//	۴	نکلام	الکلام	//	//	بصحیح	بِصحیح
//	۹	مُن	مَن	//	۱۶	فیہ	فِیہِ
//	//	شہبرًا	شِبرًا	//	۱۸	الثانیۃ	الثانیۃ
//	۱۰	باعًا	بَاعًا	۷۳	۲	ایات	آیات
//	۱۱	شارۃً	اِشارۃً	//	۳	تکون تلک الآیۃ	یکون تلک الآیۃ
//	۱۲	النبی	النَّبِیّ	//	۴	المعاصیکم	المعاصیکم
//	۱۳	الحسنی	الحُسنیٰ	۷۴	۱۴	تابل	قابل
//	//	قرب	قُرب	//	//	لایق	لائق
//	۱۴	الکیہ	المہ	۷۵	۳	باطن حاوی	باطن جسم حاوی
//	۱۶	ورخ	وَرُخٌ	//	۴	رستوار	استوار
//	۱۷	انی	آی	//	۶	ارزمین میگرم	از زمین میگیرم
//	۱۸	رای	سرای	۷۶	۷	والطال	والبطال
//	۱۵	المشہور	المشہور	//	۹	فدلی	دنی
۷۲	۲	ہوفواد	ہو فواد	۷۷	۱۵	کہ انر	اندکہ
//	۳	الایاد العجبۃ الالہیۃ	الایادُ العجیبۃُ الالہیۃُ	۷۸	۷	روبت	رویت
//	//	اقتما	افتما	//	۸	ہکوا	ہکوا

صفحہ	سطر	غلط	صحیح	صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۷۸	۱۲	بنود	بنور	۸۷	۴	فتدلی	فتدلی
〃	۱۴	〃	〃	〃	۱۵	فرماید	فرمایند
۷۹	۲	بَیَانِ	بَیَانَ	۸۸	۵	اللّٰہِ	اللّٰہُ
〃	۴	بلاالف	باالف	〃	〃	رسُولِ	رَسُولُ
〃	۵	ناقد خبیر علوم	ناقد خبیر بعلوم	〃	۱۳	دزان	ازان
〃	۱۱	زریع	زریغ	〃	〃	بودید	بودند
〃	۱۶	رَاہی	رَائی	۹۳	۶	بشما	بتو
〃	۱۷	زریع	زریغ	〃	۷	〃	〃
۸۰	۱	بیوصہ	بیوجہ	〃	۱۶	الرّسُولَ	الرّسُولُ
〃	۱۶	تحیق	تحقیق	〃	۱۸	درعین	درعین
۸۲	۲	ایستادَ	ایستاد	۹۴	۸	خوبں	خوش
〃	۱۶	الماذی	الماوی	〃	۱۴	بجبرئیل	بجبرئیل
〃	۱۷	سِدرَۃَ	سِدرَۃُ	۹۵	۱	اِنّ ظلمی	اِنّی ظلمی
۸۴	۱۸	سوار نخواہد شد	سوار نشدہ نخواہد شد	〃	۲	یعفوک	یعفوک
۸۵	۱۲	طرف آب	ظرف پر از آب	〃	〃	ذُلِی	ذُلِّی
〃	۱۸	بروین	بردین	〃	۱۴	مُستجرا	مستجیرا
۸۶	۸	دیتادہ	دہ تادہ	〃	۹	دوردھم	وحم
〃	۱۲	بسیارندہ	بیارند	۹۶	۵	بادلی	بادلی
۸۷	۲	اوسکانی	اومکانی	〃	۷	خوددانست	خودداند
〃	۳	برو	برد	〃	۱۳	واشئل	واسئل

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۹۷	۱۰	که منم	که من ام
۹۸	۱	بجابجا	جوابها
〃	۱۰	درواز	دروازه
〃	۱۲	مومن خدا	خدا مومنین
〃	۱۲	شفاعت محمد	شفاعت شما
〃	۱۴	خوابند شد	خواهد شد
۹۹	۳	ایمن دو سر	این مردبیر
〃	۷	بلاقم	بلاقم
۱۰۰	۳	از مختوم	از مختوم
۱۰۱	۱۷	وگذار آنجناب بریک	وگذار آنجناب بریک
۱۰۲	۱	از وزیر	از وزیر
۱۰۳	۱	تشریف برائے	تشریف بری
۱۰۵	۶	بالائے برآ	بالائے برآ
۱۰۶	۱	بزم	بروم
〃	۹	آخراین	آخراین
۱۰۷	۶	واطعام	والطعام
۱۰۹	۱۲	اداس	اودین
۱۱۳	۵	ازآنور	ازآن بغور
۱۱۴	۲	صادگر	صادرگر
〃	۶	حیه سبعه	حیه ستة
۱۱۴	۱۲	بحواب	بجواب
〃	۱۵	انَّ الحمدُ	انَّ الحمد
۱۱۵	۴	داون وجمع	دادن جمیع
۱۱۶	۴	بمن محصوص	بمن مخصوص
〃	۶	که بین بعد	که من بعد
〃	۸	وزمان	وزنان
〃	۱۴	وحدیٰ ومحمدً	دحدی ومحمد
۱۱۷	۱	اسمٰعیل	اسمٰعیل
〃	۸	رحمة الله	رحمة الله
۱۱۹	۴	وابسی زمین	واپسے بزمین
۱۲۰	۱	شمابچه	شمابچه
〃	۱۱	مطمئن و	مطمئن و
〃	۱۸	وگفتگو	وگفتگوئی
۱۲۱	۶	وزرین	ودرین
۱۲۲	۸	چارنهر	چارنهر
۱۲۳	۸	میباشند	میباشد
۱۲۴	۱۰	هدبته	هدیة
۱۲۵	۹	آنحضرت و	آنحضرت کو
〃	۱۸	انّ النبیّ	انّ النبیّ
۱۲۶	۱۴	ابنُ بشّا	ابنُ بشّا

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۱۲۸	۱	إِنَّهُ قَالَ	أَنَّهُ قَالَ
//	۱۸	ابنُ تشا	ابنُ بشا
۱۲۹	۶	عن ليلة	عن ليلةٍ
//	۱۶	بِقدحين	بِقدحينِ
//	۱۷	از ابن مسب	از ابن مسيب
۱۳۰	۳	يونس	يونُس
//	۸	وسان	وبيان
//	۱۰	ابو سليه	ابو سلمة
//	۱۸	حدثني	حدثني
۱۳۱	۱	عن ليلة	عن ليلةٍ
//	۳	نهى قلبه	ازى قلبه
۱۳۳	۹	رُجُلٌ مِن	رَجُلٌ مِن
۱۳۳	۱۰	بافری بیر از سابق	باقری بیراز سابق
۱۳۵	۱۴	جِبرئيل بإصبع	جبرئيل بإصبعه
۱۳۷	۲	البيت المقدس	البيت المقدس
۱۳۸	۱	خمسين	خمسين
۱۳۹	۲	كسانى	كسائى
//	۴	أخبرنى	أخبرني
//	۶۹	وتيقنا	ومتيقنات
۱۴۲	۱۲	اوردو	اورده

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۱۴۱	۵	الاسراع	الاسراء
//	۸	ادهام	اوهام
۱۴۳	۱	ازاونها	ازآنها
//	۴	میفرودند	میفرمودند
۱۴۴	۲۳	مزارج او	مزاج او
//	۲	ضَمضِم	ضَمْضَم
//	۷	رآیت را	رایت را
۱۴۵	۵	خورا	خود را
//	۱۸	تعبیر نمودند	تعبیر نموده اند
۱۴۶	۴	بعد دعوة	بعد دعوه
//	۶	واذهان	واذعان
۱۴۷	۴	قول جسانی	قول جسمانی
//	//	بحارکس	بچارکس
//	۵	فاصل معاصر	فاضل معاصر
//	۶	ایضا	ایضاً
۱۴۸	۲	وصفی امت	وصفی است
۱۵۰	۱۰	بجنس رفته	بمجلس رفته
۱۵۱	۴	تعبرون	تعبرون
//	۸	اطوف	اطوف
۱۵۲	۱۰	دجه قدر	وجه قدر

صفحه	سطر	غلط	صحیح	صفحه	سطر	غلط	صحیح
١٥٢	١٢	نموده ودردو	ننوده نوودردو	١٦٧	١٨	یالفظ	بالفظ
″	″	گوره بیچ	گور بیچ	١٦٩	٣	درجوارش	درجوارش
١٥٥	٧	بنام عنیة ولاتنام	بنام عینه ولا تنام	″	١٦	رذایت	روایت
١٥٧	٧	فی ضمسر	فی ضمن	١٧٠	١٦	درسبوقبت	مسبوقیت
″	١٣	جسم بعارک	جسم مبارک	″	٥	مینه دوو	مینه دو
١٥٨	٣	اقرابه الجبابه	اقراب الجنابه	″	١٥	نزد مامان	نزد مایان
″	١٢	چشم دید	چشم دید	١٧٣	١	فنق در	فتق در
١٦٠	١٠	درنقیط	درنقطه	″	٩	ریراکه	زیراکه
١٦١	١٤	نقرار داد اند	نقرار داده اند	١٧٤	١٠	بنار جعیت	بنا رجعیت
١٦٢	١	فلائیل	فلائد	″	١٢	اشتراط	اشتراط آن
″	٣	زم	لزم	١٧٥	٧	التفاق است	اتفاق است
″	٥	کر ابن تیمیه	کر ابن تیمیه	″	٨	تحر زاد	تحرز اد
١٦٣	٩	وان تعدد	وان تعدد	١٧٦	٤	مجادس	امجادش
″	١١	یتذ نجو	یتذ نبو	١٧٧	١٠	علم درآیه	علم درایه
″	١٤	بهر نحو بک	بهر نحو یکه	″	١٣	ایضا	ایضاً
١٦٤	٤	ابن متمیه	ابن تیمیه	″	١٥	فی الحدیث المنسوب	فی الحدیث المنسوب
١٦٥	٤	برمتتع	بر متتبع	١٨٠	١٧	ناخذ خبیر	ناقد خبیر
١٦٧	٤	درقصر	در حضر	١٨١	١	کاذب داشتین	کاذب داشتن
″	٩	بگوبد	بگوید	″	١٤	حاری	جاری
″	١١	دشلگ ونجاز شهور	وشلگ ومجاز شهور	″	″	قواین	قوانین